

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU
ANADOLU ŞEHİRLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN HAZIRLAYAN
Prof. Dr. Neslihan DURAK Tuğba EROĞLU

MALATYA-2017

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tuğba EROĞLU
35121402001

MALATYA 2017

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU
ANADOLU ŞEHİRLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Neslihan DURAK

HAZIRLAYAN
Tuğba EROĞLU

Jürimiz 07.03.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim, Genel Türk Tarihi Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

- Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı
1. Prof. Dr. Neslihan DURAK
  2. Prof. Dr. Salim CÖHCE
  3. Yrd. Doç. Dr. Özcan TATAR

imza

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 07.03. 2017 Tarih ve .....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Neslihan DURAK' ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Tuğba EROĞLU

BİLDİRİM SAYFASI

Prof. Dr. Neslihan DURAK'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım "İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ" isimli tezin, tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu

sürenin

sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

0703/2017

Tuğba EROĞLU

ÖZET

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Moğolların bütün dünyaya hâkim olma idealinin tabii bir sonucu olarak 1260'ta tamamlanan büyük göçü müteakip İran'ın batısı, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan İlhanlılar, bahse konu yüzyılda sadece Anadolu da değil bugün Ortadoğu adıyla anılan bölgenin büyük bir kesiminde de önemli ölçüde etkili olmuş siyasi teşekküllerden birisidir. Araştırmanın konusu olan “*İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu Şehirleri*” adlı çalışmanın birinci bölümünde Çingiz Han ve Moğollar hakkında bilgi verildikten sonra Moğol- Harezmsah mücadelesi, Ögedey Kağan'ın emrinde Çormahan Noyan ve Baycu Noyan'ın Anadolu'ya gönderilmesi ve İlhanlıların Anadolu bölgesindeki hakimiyeti ele alınacaktır.

İkinci bölümde ise İlhanlı Devletinin Doğu Anadolu bölgesinde ele geçirmiş olduğu şehirler hakkında geniş bilgiler vermeye çalıştık. Tebriz başkent olmak üzere 1256 yılında Hülegü tarafından kurulan İlhanlı Devleti İran, Kafkaslar, Azerbaycan ve Anadolu'nun bazı bölgelerine egemen olmuştur. Doğu Anadolu'ya da hakim olan İlhanlılar, bu coğrafyanın önemli şehirlerinden olan Ahlat, Aladağ, Iğdır, Erzincan, Erzurum, Muş, Van, Bitlis, Hakkari, Kars'ı ele geçirdiği gibi bölgenin demografik yapısının değişmesinde de etkili olmuşlardı. Bahse konu dönemde Asya'dan gelerek buraya yerleşen Türk boyları sayesinde nüfusu hızla arttığı gibi bölge daha fazla Türk nüfusuna kavuşmuştur. Bu durum aynı zamanda Türklerin İslam dinini kabul etmeden önceki inanç, adet ve geleneklerinin de bölgeye taşınmasına imkan sağlamıştır.

Ticari, iktisadi, kültür ve sanat bakımından sahip olduğu imkanlar sebebiyle Doğu Anadolu Bölgesi, İslam'ın ve Türklüğün en önemli beldeleri arasında yer almıştır. XIII. yüzyıldan itibaren bu bölgede hakimiyet kurmuş olan İlhanlılar, burada birçok eser bırakmışlardır. Hakim oldukları şehirlerde bilhassa Ahlat, Erzurum, Erzincan, Kars, Muş gibi şehirlerde İlhanlılara ait medreseler, kümbetler, köprüler, mezar taşları gibi mimari eserleri görmekteyiz. Şehrin bu özelliklere sahip olmasında İlhanlıların bölgeye yönelik faaliyetlerinin büyük katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan çoğu çeşitli nedenlerle günümüze kadar gelememiş olsa da buralarda İlhanlı kalıntılarını bulmak mümkündür. Bu bağlamda üçüncü bölümde şehirlerin siyasi, sosyal ve kültür yapısı söz konusu edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, şehirler, Doğu Anadolu.

ABSTRACT

Ilkhanids who were emerged in the western part of Iran, Azerbaijan and Eastern Anatolia region following the massive migration completed in 1260 as a natural consequence of the ideal of Mongols to rule over the whole world, which started in the first quarter of the XIII. century, were one of state which was a significant influence not only in Anatolia but also in a large part of the region, now called the Middle East in that century. In the first part of the study titled "*Eastern Anatolian Cities during the Ilkhanids Period*", after the information about Çingiz Han and the Mongols was given, the Mongol-Harezmşah struggle, the Çormahan Noyan and Baycu Noyan's submission to Anatolia at the command of Ögedey Kağan and the domination of Ilkhans in the Anatolian region will be discussed.

In the second part, we tried to give a lot of information about the cities that the Ilkhanate State had captured in the Eastern Anatolia region. The Ilkhanid State, which was founded by Hülegü in 1256, being the capital of Tabriz, dominated some parts of Iran, Caucasus, Azerbaijan and Anatolia. The Ilkhans who dominated eastern Anatolia were also influential in the change of the demographic structure of the region as well as the Ahlat, Aladağ, Iğdır, Erzincan, Erzurum, Muş, Van, Bitlis, Hakkari and Kars which are one of the important cities of this geography. As a matter of fact, the population of Turkey has increased rapidly as a result of the Turkish clan who came from Asia and settled here in the mentioned period. This will also allow the Turks to relocate their beliefs, traditions and customs before the Islamic religion was accepted.

Eastern Anatolia Region has been among the most important borders of Islam and Turkish due to its possibilities of commercial, economic, cultural and artistic possibilities. The Ilkhans, who have dominated this region since the XIII. century, left many works here. We see architectural works such as medresses, kumbets, bridges and grave stones belonging to İlhanlılar in cities such as Ahlat, Erzurum, Erzincan, Kars and Muş. It is understood that İlhanlılar's activities towards the region are a great contribution to the fact that cities have these characteristics. Although most of them can not be reached to daylight due to various reasons, it is possible to find İlhanlı remains. In this context, the political, social and cultural structure of the cities is mentioned in the third section.

Key Words: Ilkhanids, cities, Eastern Anatolian.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
BİLDİRİM SAYFASI	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
ÖNSÖZ.....	xi
KISALTMALAR.....	xii
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR	xiii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

(MOĞOLLARI BATIYA YÖNELTEN SEBEPLER)

A. ÖN ASYA'DA İLHANLI ÖNCESİ MOĞOL HÂKİMİYETİ	11
a. Harzemşahlarla Mücadele	12
b. Çormahan Noyan'ın Batıya gönderilmesi.....	17
c. Baycu Noyan'ın Bölgedeki Faaliyetleri	18
B. DOĞU ANADOLU'DA İLHANLI HAKİMİYETİ	20
a. Hülegü Dönemi	21
b. Abaka Dönemi	24
c. Tekudar Dönemi.....	26
d. Argun Dönemi.....	28
e. Geyhatu Dönemi ve Baydu Dönemi	30
f. Gazan Han Dönemi.....	32
g. Olcaytu Dönemi	33
h. Ebu Said Dönemi	35

II. BÖLÜM

(İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ)

A. AHLAT.....	37
B. ALADAĞ.....	44
C. BİTLİS	49
D. İĞDIR	52
E. ERZİNCAN.....	53
F. ERZURUM.....	56
G. MUŞ.....	62
H. VAN.....	63
I. HAKKARİ.....	64
İ. KARS	66

III. BÖLÜM

(İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI)

A. İLİM VE KÜLTÜR HAYATI.....	68
a. Yakutiye Medresesi.....	72
b. Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi	73
c. Sultaniye Medresesi	75
d. Ahmediye Medresesi.....	75
e. İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu'da Yaşamış Alimler.....	76
B. İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN KALELER ..	76
a. Erzurum Kalesi.....	76
b. Avnik Kalesi	78
c. Sami Kale	80
d. Hasan Kale	80
e. Micingerd Kalesi	82
C. İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN KÜMBETLER VE MEZAR TAŞLARI	84
a. Gümüşlü Kümbet	84
b. Ferruh Hatun Türbesi	85

c. Cimcime Sultan Kümbeti (Henkal Hatun Türbesi).....	85
d. Rabia Hatun Türbesi	86
e. Ezirmik Mezar Taşları.....	86
f. Karanlık kümbet	87
D. KÖPRÜLER	88
a. Çoban Köprüsü.....	88
b. Ağaver Köprüsü	90
SONUÇ.....	92
BİBLİYOGRAFYA.....	93

ÖNSÖZ

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Moğolların bütün dünyaya hâkim olma idealinin tabii bir sonucu olarak 1260'ta tamamlanan büyük göçü müteakip İran'ın batısı, Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan İlhanlılar, bahse konu yüzyılda sadece Anadolu da değil bugün Ortadoğu adıyla anılan bölgenin büyük bir kesiminde de önemli ölçüde etkili olmuş siyasi teşekküllerden birisidir. “*İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu Şehirleri*” adlı yüksek lisans tezimde öncelik olarak XIII. yüzyılın en önemli siyasi güçlerinden birisi olan İlhanlı dönemi Doğu Anadolu şehirlerinin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yapısından bahsettim.

İlhanlıların Doğu Anadolu bölgesine hakim olması başlangıçta olumsuz gibi görünse de tarihimiz açısından birçok katkısı olmuş, kültür ve medeniyetin gelişmesini sağladığı gibi Moğol zulmünden kaçan Türkmenler, Batı Anadolu'nun Türkleşmesini ve bölgenin bayındır hale gelmesini sağlamıştır. Bu sayede Doğu Anadolu ve Anadolu'nun birçok yerinde İlhanlılardan kalma eserleri görmekteyiz. Bunlardan birçoğu günümüze kadar gelemese de özellikle Doğu Anadolu'da İlhanlılara ait tarihi ve kültürel izleri görmekteyiz.

Çalışmam esnasında ve tüm lisans hayatım boyunca destek ve yardımlarını gördüğüm, bilgi ve tecrübesini benimle paylaşan, çok kıymetli danışmanım Prof. Dr. Neslihan DURAK'a sonsuz şükranlarımı ve saygılarımı sunarım. Gerek bu çalışmamda gerekse lisans eğitimim süresince tecrübelerini ve engin bilgilerini paylaşmaktan hiç çekinmeyen değerli hocam Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca öğrencilik hayatım boyunca beni sabırla dinleyen, hayatımın her aşamasında desteğini esirgemeyen, bu çalışmam esnasında da her türlü desteğini aldığım çok kıymetli arkadaşım Uzm. Çiğdem KIRANŞAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Malatya 2017

Tuğba EROĞLU

KISALTMALAR

Bkz : Bakınız.

Km : Kilometre.

S : Sayı.

s : Sayfa.

vd. : Ve devamı ve diğerleri.

İA : İslam Ansiklopedisi

DİA : Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR

A. KAYNAKLAR

Genel olarak Moğollar ve hususiyle İlhanlı Tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar yeterli sayıda bulunmaktadır. Kaynaklarımız, ağırlıklı olarak Fars, Arap, Ermeni ve Moğol müverrihler tarafından kaleme alınmış ve çeşitli dillerde telif edilen eserlerden oluşmaktadır.

Kullanmış olduğumuz muasir kaynakları, nitelik açıdan münşeat mecmuaları, seyahatnameler ve numizmatik olarak ayırmamız mümkündür. Aşağıda, kaynakları kısaca tanıttikten sonra bu kaynaklardan ne derecede yararlandığımızı açıklayacağız.

a. Alaâddîn Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*

Büyük devlet adamı ve tarihçi olan Alaâddîn Ata Melik Cüveynî 1226 yılında Cüveynî 'de bulunan köklü bir memur ailesi evinde doğmuştur. Genç yaşından beri diğer aile üyeleri ile Horasan Divanlığı hizmetinde bulunmuş ve 1259-1282 yılına kadar Bağdad hâkimliği görevini üstlemiştir. Öz ağabeyi ve Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveynî ile İlhanlı Devleti sivil yönetiminde birçok işlere imza atmıştır. ¹Cüveyni, 1252'de başlayıp 1259 yılında bitirdiği "Tarih-i Cihân Güşâ" adlı eserde Moğollar hakkında geniş bilgi verilmektedir. Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşâ adlı eserini 1252 veya 1253 yılında yazmaya başlamış, 1259 ya da 1260'da tamamlamıştır.² Eser 1912, 1915 ve 1937 yıllarında İranlı âlim Mirza Muhammed Kazvini tarafından üç cilt olarak neşredilmiştir. ³ Ayrıca 1988'de Mürsel Öztürk tarafından 3 cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviri Kazvini'nin neşri esas alınarak yapılmıştır.

Birinci cilt, yazarın önsözüyle başlar. Çingiz yasaları ve içerdiği konular, onun ortaya çıkışı ve mücadeleye başlaması, ele geçirdiği topraklar, oğullarının durumu, ölümü ve Ögedey'in başa geçmesiyle başlayan yeni dönem, Ögedey'in faaliyetleri, Töregene Hatun'un naibeliği, Güyük Han ve dönemi, Oğulkaymış Hatun'un naibeliği, Cuci ve Batu Han'ın faaliyetleri, Çağatay'ın hayatı gibi konuları ihtiva etmektedir.

¹ M.Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler**, İstanbul, 1991,s.221-230.

² Cüveyni, s.61

³ Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul 1981, s.194.

İkinci ciltte, Harezşah hükümdarları hakkında bilgiler verilmektedir. Bilhassa son hükümdarlar Alaaddin Muhammed ve Celaleddin Harezşah hakkında mufassal bilgiler mevcuttur. Hayatları detaylı biçimde aktarılmıştır. Son olarak bu bölümde İran ve İran'a yakın yerlerde görev yapmış Moğol yöneticileri Cin Timur, Nosal, Körgüz, Emir Argun hakkında bilgiler verilmektedir.

Üçüncü cilt Möngke'nin tahta geçmesi ile başlar. Hükümdarlığının ilk yıllarını anlatır ve Hülegü'nün İran'a gönderilmesiyle devam eder. İsmaililerin ortadan kaldırılması hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Alamut ve Bağdat'ın Hülegü tarafından ele geçirildiği seferlerde bizzat bulunmuştur. Bazı nüshalarında Nasireddin Tusi'nin Bağdat'ın alınması hakkında yazdığı bölüm de bulunmaktadır.⁴

b. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmiu't-tevârîh*

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, 1250-1251 yılı civarında Hemedan'da dünyaya gelmiş ve Abaka devrinde devlet hizmetine girmiştir. Gazan devrinde vezirlik makamına getirilmiş ve 1317 yılında makam ortağı Tâcüddin Alişah Gilânî ile ihtilafa düşmesi sonucunda 1317 yılında görevden azledilmiştir. Kısa bir süre sonra Olcaytu Han'ı zehirlemekle suçlanarak 1318 yılında idam edildi.⁵ Gazan Han'ın isteği doğrultusunda "Târîh-i Mubârek-i Gâzânî" adını taşıyan eseri 1304 yılında yazmıştır. Fakat Gazan Han vefat ettiği için Olcaytu Sultan'a takdim ettiğinde kendi zamanına kadar dünya tarihini ekleyerek "Câmi'ut-tevârîh" adlı kamil tarih kitap yazmayı emretmiştir.⁶ İlhanlı tarihinin en büyük kaynağı niteliğinde olan bu eserde Gazan dönemine kadar vezirlerin hayat, faaliyetine dair birinci el malumatlar bulunmaktadır.

Reşideddin, Gazan Han'ın isteği ile yazmaya başladığı eserini Olcaytu döneminde tamamlamıştır. İçerdiği bilgilere bakıldığında Türk ve Moğol tarihi ağır basan bir dünya tarihidir. Eser kaleme alınırken farklı bölgelerden gelmiş birçok alimde hazır bulunmuş ve kendi yörelerine ait bilgileri paylaşmıştır. Eserin dünya tarihi olarak nitelendirilmesi de bu sebepten dolayıdır.⁷

⁴ Cüveyni, s. 58-59.

⁵ Zeki Velidi Togan, Reşid-Üd-Din Tabib, *İA/IX*, 1964, İstanbul, s. 705-708

⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî I, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373, s.8.

⁷ Yuvalı, s.3.

Eser iki ciltten oluşmaktadır. İlk cildinde Moğol tarihi Olcaytu'nun tahta geçişine kadar anlatılmıştır. İkinci cildinde Çin tarihi, İran tarihi, Hz Muhammed ve Halifeler devri, Gazneliler, Selçuklular, Harezşahlar, Salgurlar, İsmaililer, Oğuzlar, Çin, Frank ve Hind kavimlerini kapsamaktadır. Bu cilt ile birlikte eser dünya tarihi hüviyeti kazanmıştır.⁸

Reşidüddin, Moğollar hakkında verdiği bilgileri büyük hanın İran sarayında ki temsilcisi Pulad-çinksank'ın ağzından ve Gazan'ın verdiği bilgilerden öğrenmiştir. Verdiği bilgiler çoğunlukla Yüan-şi ile birbirine uymaktadır. Bunun dışında Moğolların istila ettiği toplulukların eserlerine ve İslam ülkelerinin zaptında ise Cüveyni'ye müracat etmiştir.⁹

Cami'u't Tevarih, Ortaçağ'da eşine raslanmayan geniş bir ansiklopedi olmuştur. Reşidüddin eserden gelecekte de istifade edileceğini bildiği için onu Arapçaya tercüme ettirmiş ve her yıl kopyalarının yapılmasını sağlamıştır. Buna rağmen eseri yeterince muhafaza edilemedi. İslam aleminde kendisine karşı güçlü bir aleyhtarlığın olduğu bilinmektedir. Ebu Said döneminde idam edilmesiyle eseri çoğaltma işiyle kimse meşgul olmamıştır.¹⁰

c. Abdullah bin Fazlullah el-Şîrâzî, (*Vassâf*) *Târîh-i Vassâf*

Abdullah bin Fazlullah el-Şîrâzî, 1257 yılında Şiraz'da doğmuştur. İlhan Olcaytu tarafından kendisine verilen "Vassafü'l-hazret" ve bunun kısaltılmışı olan "Vassaf" lakabıyla tanınır. Vassaf iyi bir eğitim aldıktan sonra İlhanlı Devleti'nde divan hizmetine girmiştir. 1297 yılında yazmaya başladığı "Târîh-i Vassâf" adlı eserinin ilk üç cildini 3 Mart 1303 tarihinde vezir ve tarihçi Reşidüddîn Fazlullâh Hemedan-î ve vezir Sa'düddin Savecî'nin yardımıyla Gazan Han'a sundu. Kitabı daha iyi hale getirebilmek için izin alan Vassaf, yine Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî'nin yardımıyla 1 Haziran 1312 tarihinde Sultaniye şehrinde İlhan Olcaytu ile görüştü ve eserinin IV. cildini takdim etmiştir. Eserin son cildini ancak 1328 yılında tamamlayabilmiştir. Bilim dünyasınca adıyla tanınan ve Alaaddin Ata Melik Cüveynî "Tarih-i Cihangüşa"nın zeyli niteliğinde olan bu eserin asıl adı "Tecziyetü'l-imsâr ve tezciyetü'l-âsâr"dır.¹¹

⁸ Z. V. Togan, s.195.

⁹ V.V.Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara 1990, s. 47

¹⁰ V.V.Barthold, s. 48-49.

¹¹ Osman Gazi Özgüdenli, " *Vassaf*", **DİA/ XLII**, s.558.

Eserde birçok İlhanlı kaynağının sessiz kaldığı İlhani takvimi, kağıt para uygulaması gibi reformlar hakkında önemli malumatlar bulunmaktadır. Vassaf, Reşidüddin gibi çok yüksek mevkilerde bulunmadığı için eserinde İlhanlılar dönemi sosyal ve iktisadi durum hakkında daha gerçekçi, detaylı ve tarafsız bilgiler vermektedir. Bundan dolayı eser Reşidüddin'in yazdıklarını kontrol etme ve tamamlama bakımından önemli bir yer tutmaktadır.¹²

ç. Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî, *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*

Aksarây kentinde, XIII. yüzyılın ortalarında doğmuş olan Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî, eğitimini burada tamamlamış ve genç yaştan beri devlet hizmetine girmiştir. Aksarâyî, *dîvân kâtibliği* ve *evkâf nâzırlığı* vazifelerinde bulunmuştur. Kendisi, uzun süre boyunca İlhanlıların Anadolu nâibi Mücirüddin Emîrşâh'ın hizmetinde bulunmuştur. Hayatının sonuna doğru, görüp biriktirdiği belgelerinden istifade ederek *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserini 1323 yılında, o sırada Anadolu valisi olan Timurtaş Noyan'a sunmuştur.¹³

Eserin elimizde iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Ayasofya diğeri ise Yeni Cami nüshasıdır. Yeni cami nüshası yanlışlıkla Celaleddin Ali bin Yusuf'a atfedilmektedir. Eser 1323'te İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'a ithaf edilmiştir. Eser 4 bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm İslam aleminde kullanılan takvimler, ikinci bölümde İslam tarihi konuları, üçüncü bölümde ise Selçuklu Tarihi II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e kadar gelmektedir. Bizim konumuz için önemli olan ve kitabında en mühim kısımlarından sayılan dördüncü cilt XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Selçuklu Tarihi içerisinde Moğol istilası ve İlhanlılar tarihine dair önemli konuları içermektedir. Bu son bölüm Aksarayî'nin kendi müşahedelerine dayandığı için çok değerlidir.¹⁴ İlhanlı tarihinde ki bütün hükümdarların şahsiyetleri ve dönemleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgileri verirken son derece tarafsız ve gerçekçi yaklaştığı görülmektedir

¹² Osman Gazi Özgündenli, "Vassaf" s.558.

¹³ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr., Mürsel Öztürk) Ankara 2000, s.14 vd.

¹⁴ Kerimüddin Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbar*, (nşr. Osman Turan), Ankara 1999, s.32; Kerimüddin Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara 1943, s.7.

d. Hamdullah bin Abû Bekr bin Ahmed bin Nasr Müstevfi Kazvîni,
Nuzhetü'l-Kulûb

Soylu bir Kazvinli aileden gelen Hamdullah, 1281 yılında Kazvin'de doğmuştur. Dedesi Nasr'in İlhanlı Devleti'nde müstevfi olarak çalışmasından dolayı, ailesi de müstevfi lakabıyla anılmaktadır. Arapça ve Farsçayı iyi bilen bilen, âlim ve edip şahsiyetli Hamdullah Müstevfi, Sultan Olcaytu Han (1304-1316) zamanında divan kâtipliği görevine başlayıp Reşidüttinin himayesine girmiştir. Hamdullah Müstevfinin Tarih-i Güzide, Zafername ve coğrafi bilgiler içeren Nuzhetü'l-Kulûb adlı eserleri mevcuttur.¹⁵

Hamdullah Kazvini'nin coğrafya, tabiat, kozmoğrafya ve antropoloji hakkında yazılan "Nuzhetü'l-Kulûb" eserinde verilen İlhanlı vergi meblağı ve şehir hayatlarına dair bilgilerinden faydalandık.¹⁶

e. Hamdullah bin Abû Bekr bin Ahmed bin Nasr Müstevfi Kazvîni, *Tarih -i Güzide*

İyi bir kâtip olan Hamdullah Kazvini, Olcaytu döneminde, Kazvin, Ebher, Zencan ve Terimeyn'in mali işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. Bu münasebetle Tebriz, Bağdat, Sultaniye, İsfahan gibi şehirleri gezerek kütüphanelerini inceleme fırsatı bulmuştur.

Farsça kaleme aldığı Tarih-i Güzide adlı eserini 1330'da tamamlayarak Reşidüddin'in oğlu vezir Gıyaseddin Muhammed'e sunmuştur. Taberi, İbnül Esir, Cüveyni, Reşidüddin gibi önemli alimlerin eserlerinden alıntılar yapmıştır. Kendi yaşadığı dönemlerin tarihi açısından önemli bir ana kaynaktır.¹⁷ Eserde en çok alıntı yapılan kitap Reşidüddin'in Camiüt Tevarih'idir. Eserde İsmaililer kısmına kadar Reşidüddin aynen kopya edilmiştir.¹⁸ Tarih-i Güzide'nin en önemli taraflarından biri İran'da kısa süre hüküm sürmüş hanedanların karışık tarihlerini açık bir dille anlatmasıdır.¹⁹ Selçuklular ve Moğollar eserde önemli bir bölüm teşkil etmektedir.

¹⁵ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, s. 243.

¹⁶ Hamdullah Müstevfi Kazvîni, **Nuzhetü'l-Kulûb**, Tashih Guy Lestrang, Enteşerat-i Esatir, Tahran, 1389.

¹⁷ Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el Müstevfi", **DİA / XV**, s.454.

¹⁸ Mustafa Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi** S.34, Erzurum 2007, s. 267.

¹⁹ Şemsettin Günaltay, s. 313.

f. Hafız Ebru, *Zeyl -i Cami'ü't- Tevarih*

İlhanlı Devlet'i döneminde yazılmış en önemli kronik eserlerden bir tanesi de Hafız Ebrunun, Reşidüttinin eseri Cami'üt Tevarih'e zeyl olarak yazdığı Zeyl-i Cami'üt-Tevarih'dir. Hafız Ebrunun ilk eseri Mirza Şahrüh'un emri ile kaleme aldığı ve Hülegü Han'ın ölümünden sonraki olayların anlatıldığı Zeyl-i Zafername-i Sami'dir. Adı geçen eserin akabinde Hafız Ebru, Reşidüttinin Cami-üt Tevarih'ini bitirdiği yerden geçen olaylardır.²⁰ Olaylar ayrıntılı bir biçimde aktarılmıştır.²¹

g. İbn-i Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye fi'l umuri'l Ala'iyye (Selçukname)*

Hayatı hakkında bilinenler eserinde verdiği bilgilerle sınırlıdır. Babası Selçuklular hizmetinde çalışıyordu. Onun ölmesinden sonra İbn-i Bibi, muhtemelen Selçuklu sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde(1267-1283) babasının yerine darül inşa-yı saltanat veya divan-ı tuğra reisliğine getirildi. İşte bu dönemden sonra Moğolların Anadolu idaresi için görevlendirdiği Şemsettin Cüveyni ile daha sonra da kardeşi Ata Melik Cüveyni ile tanışmıştır.²²

Türkiye Selçuklularının 1190-1280 devresini anlatan temel eser olan İbn-i Bibi'nin Selçuknamesi Anadolu'da Moğollar konusu içinde mühim bir kaynaktır. Eserin isminde yer alan Alaiyyelerin birincisi Ata Melik Cüveyni'ye, ikincisi ise Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubat'a nisbetle verilmiştir. Eserin kaleme alınmasını Ata Melik Cüveyni istemiştir. İbn-i Bibi, Selçuklular'ın ilk dönemleri için sağlıklı bilgiler edinemediğini ifade ettikten sonra eserine I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in veliyaht tayin edilmesiyle başlar. Son olarakta Gıyaseddin Mesud dönemini(1280-1284) verir. ²³Eserin elimizde tek bir nüshası bulunmaktadır. 1280 yılında istinsah edilen bu nüsha Ayasofya Kütüphanesinde.²⁴

Eserini Moğol hâkimiyeti altında yazıp bir İlhanlı devlet adamı olan Ata Melik Cüveyni'ye sunmasından dolayı düşüncelerini açıkça ifade edememekle birlikte Moğolların Anadolu'da yaptıkları tahribatları dolaylı olarak yansıtabilmiştir. İbn-i Bibi,

---

²⁰ R. Şeşen, s. 243.

²¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 242-243.

²² İbn-i Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye fi'l umuri'l Ala'iyye I.*, (nşr.,..Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s.2-3.

²³ İbn-i Bibi, s.4-5.

²⁴ İbn-i Bibi, s. 9.

Moğollara karşı itaatkâr bir politika izlenmesinden yanadır. Eserinde Selçuklu- İlhanlı ilişkileri hakkında bilgiler vermiştir.²⁵

h. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Mesalik'ul Ebsar*

1301'de Dımaşk'ta doğdu. Memluklar döneminin önemli devlet adamlarındandır. Soyu Hz.Ömer'e dayandığı için el-Ömeri denilmektedir. Memluk devletinde divan kâtipliği ve daha başka önemli görevlerde bulunmuştur. El Ömeri, Çingiz Han ve Moğolların tarihini iyi biliyordu. Memluk devletinin dış siyaseti bakımından tehlike arz eden Moğolları iyi tanınması hem eserlerini yazarken hemde memuriyetinde çok faydalı olmuştur.²⁶

Mesalik'ul Ebsar, en önemli eseri olarak bilinmektedir. İki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım coğrafi bilgiler içerirken ikinci kısımda tarihi bilgiler yer almaktadır. Çingiz Han'dan başlayarak Moğolları tanıtmaktadır. Daha sonra da Memlukların rakibi İlhanlılar hakkında bilgiler vermektedir.²⁷

B. SEYAHATNAMELER

Moğol kültürü hakkında en ayrıntılı izlenim ve gözlemleri bize aktaran kaynaklar seyahatnameler olmuştur. Özellikle batılı misyoner seyyah ve elçilerin eserleri bu konuda büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Moğollar hakkında izlenimlerini bize aktaran elçilerin en önde geleni Johann de Plano Carpini'dir. Büyük Moğol istilasını, Müslüman doğu dünyasını olduğu kadar Hristiyan batıdünyasını da endişelendiriyordu. Moğol orduları Macaristan'ı geçip Adriyatik kıyılarına vardığı vakit Papa Moğollara elçiler gönderilmesini ve onlarla ittifak teşebbüsünde bulunmalarını istemiştir. Carpini bu amaçla 1245 yılında yola çıkmış, diğer elçilerden farklı olarak seyahati sırasında edindiği bilgileri ve gözlemlerini kitap haline getirmiştir. Eserinde Moğol sosyal hayatı, tarihi, örf ve adetleri, yaşayışları, inanç ve ibadetleri, şecereleri, savaş usulleri ve diğer uluslara karşı tavırlarını ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Eser bu özelliğinden dolayı oldukça önemlidir. Özellikle Moğolların dini inanışları, dinlere bakışları, din adamlarına yaklaşımları hakkındaki bilgiler onların din politikalarını belirlemede etkili olmuştur. Bu yönleriyle tezimiz açısından büyük önem arz eden eser Türkçeye tercüme edilerek

²⁵ Abdülkerim Özeydin, "İbn Bibi" **DİA/ XIX**, s.379 vd.

²⁶ Abdülaziz el-Alevi, "İbn-i Fazlullah el Ömeri", **DİA/ XIX**, s.483.

²⁷ Şihabeddin b. Fazlullah el Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım(Mesalik'ul Ebsar)**, (haz.Ahsen Batur),İstanbul 2015, s.57 vd.

yayınlanmıştır.²⁸ Yine bu seyahatnamelerden önemli bir konuma sahip olanı Batılı misyoner rahip William Rubruck'un Fransa Kralının emriyle 1253 yılında misyonerlik yapmak amacıyla Karakorum'a giden ve Moğol Han'ı ile görüşen, geçtiği yerlerle ilgili olarak çok kıymetli bilgiler veren seyahatnamesidir. Rubruck seyahatnamesinin önemi, Moğolların ülkeleri, tarihi ve sosyal hayatları hakkında Carpini'den sonra ilk köklü bilgileri yaşadığı tecrübelerle göre vermiş olmasıdır. Moğollar arasındaki din ve inanışlar, Moğol sarayına dinlerin nüfuzu, Moğol sarayına gelen elçilik heyetleri hakkında verdiği nadir bilgilerden bolca istifade ettiğimiz bu kaynak tercüme edilerek yayınlanmıştır.²⁹

Tezimizle ilgili seyahatnameler içerisinde en büyük konum şüphesiz XIV. yüzyıl İslam dünyasının büyük bir bölümünü gezen seyyah Ebu Abdullah İbn Battûta'nın *Tuhfetü'n-Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr* isimli seyahatnamesine aittir. Seyyahımız, Anadolu'ya 1333 yılında yani İlhanlı egemenliğinin sona ermekte olduğu Beylikler döneminde gelmiştir. Ülkeyi baştanbaşa gezerek gördüklerini olduğu gibi yazmıştır. Dolaştığı Anadolu şehirlerinin ekonomik, kültürel, dini ve siyasi durumuna çok güzel tasvir ederek bize dönemle ilgili önemli bilgiler bırakmıştır.³⁰

Moğol tarihi açısından çok değerli olan bir diğer seyahatname Marco Polo Seyahatnamesidir. Seyahatname, Ortaçağ'ın en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Venedikli seyyah Marco Polo'nun gezisi diğer iki Avrupalı seyyah Carpini ve Rubruk'a göre çok daha uzundur. Babası Nicolo Polo ve amcası Mafeo Polo'nun İstanbul'dan başladıkları seyahat onları Çin'e kadar götürecektir. Resmi bir heyet ile Çin'de Kubilay'ın huzuruna çıkan Nicolo ve Mafeo kardeşler Moğol hanının Papa'ya gönderdiği mektubu alarak geri dönmüşlerdir. Daha sonra 1271'de tekrar bir seyahate başlayacaklar ve Marco Polo'da bu seyahatlere dahil olacaktır. Yolculuk sonucu Pekin'e varan Marco Polo 1291'e kadar Çin'de kalacaktır. Bu süre içerisinde Marco Polo, Kubilay'ın güvenini ve dostluğunu kazanmıştır. Moğol dilini öğrenen meşhur seyyah resmi görevlerle Çin'in değişik bölgelerini gezme fırsatı bulmuştur. 1291 yılında geri dönen Marco Polo ve ekibi 1295'te ülkeleri Venedik'e varmışlardır.

---

²⁸Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**,(Nşr., Ergin Ayan), Trabzon 2000.

²⁹ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253–1255)**, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul, 2001.

³⁰ İbn Battûta, **Tuhfetü'n-Nûzzâr fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar (Büyük Dünya Seyahatnamesi)**,(, nşr. Mümin Çevik), İstanbul.

Marco Polo seyahat notlarını Venediğe döndükten sonra kaleme almıştır. Cenevizle yapılan savaşta esir düşen Polo zindan arkadaşı Pisalı Rustichello'ya büyük seyahatini yazdırarak Ortaçağ tarihi hakkında bize kadar ulaşan önemli bir eser kazandırmıştır.³¹

C. ARASTIRMA VE İNCELEMELER

XIII. yüzyıl İlhanlıların Anadolu hâkimiyetiyle ilgili hâlihazırda birçok eser bulunmaktadır. Çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz belli başlı önemli eserlere değinmeyi tercih ettim. İlhanlılar Tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların başında Bertold Spuler'in "İran Moğolları" ve Dohsson'un "Histoire Des Mongolen" adlı eseri gelmektedir. Spuler'in eseri, İlhanlılar üzerine ayrıntılı olarak yapılmış en derli toplu çalışma olma özelliğini hala korumaktadır. Fakat bu eserde Ebu Sa'id Han ile ilgili aktarılan bilgiler diğer İlhanlı hükümdarlarına kıyasla oldukça az bir yer tutmaktadır. Ayrıca Paul Wittek'in ve V..V. Bertold'un Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler veren makaleleri basvurdugumuz önemli kaynaklardır.

Ülkemizde yapılan araştırma ve incelemeler içinde en çok istifade ettiğimiz çalışmalardan bir tanesi Faruk Sümer'in "Anadolu'da Moğollar" isimli makalesi ile "Ahlat ve Ahlatşahlar" isimli makaleleri ile "Oğuzlar" adlı çalışması ve birçok eserlerinden faydalandım.

Ahmet Zeki Velidi Togan'ın "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti" başlıklı makalesi de dönemin mali durumu hakkında bilgi veren önemli bir çalışmadır. Yine onun eseri olan Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserin İlhanlı ile ilgili bölümlerine başvurudum. Bunlardan başksa şehir tarihlerinin aydınlatılmasında İbrahim Hakkı Konyalı'nın Erzurum Tarihi, Ali Kemali'nin Erzincan Tarihi, Fahrettin Kırzioğlu'nun Kars Tarihi, Faruk Sümer'in Ahlat ve Ahlatşahlar ile ilgili makalesi gibi çalışmalar da Doğu Anadolu kentlerinin yerel yapıları hakkında başvurduğumuz başlıca eserler oldular.

İlhanlı mimari izlerini izlemek açısından da Oktay Aslanapa'nın Anadolu'da ilk Türk Mimarisi adlı eseri ile Semavi Eyice'nin Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar isimli çalışması ve Rahmi Hüseyin Ünal'ın Yakutiye Medresesi isimli çalışmasından istifade ettik. İlhan Erdem'in "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar Yasanan Siyasal – Kültürel Gelismeler ve Yakın Doğu'ya Yansımaları" başlıklı makalesi ve Muammer Gül'ün Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti isimli kitabı çalışmamızı

---

³¹ Marko Polo, *Seyahatname I-II*, (Nşr. Işık Ergüden), İstanbul 2003.

aydınlatan önemli eserler arasında gelmektedir. Ayrıca İlhan Erdem'in konu hakkındaki birçok çalışmasından faydalandım. Yine Tuncer Baykara'nın Anadolu'nun "Tarihi Cografyasına Giriş" isimli çalışması fazlaca yararlandım. Diyanet İslam Ansiklopedisi ciltlerinin ilgili maddelerinden kavram ve kişi açıklamalarından yararlandık kavram ve kişi açıklamalarından bolca istifade ettim.

İlhanlı Tarihiyle ilgili eserler veren Abdulkadir Yuvalı'nın başta İlhanlılar Devleti Kuruluşu I, olmak üzere, "*İlhanlılar*" makalesi ve dönemle ilgili yayınlanan birçok makalesinden istifade ettim. Yine Selçuklu ve İlhanlılar hakkında geniş bilgi veren Osman Turan'ın, Selçuklular Zamanında Türkiye ve Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, gibi birçok eserinde döneme ait bilgilerden yararlandım.

Çalışmamda en fazla istifade ettiğim kaynaklar arasında şüphesiz ki konu hakkındaengin bilgileriyle İlhanlılar hakkında birçok kıymetli çalışması olan danışman hocam Neslihan Durak'ın "*İlhanlılar*", "*İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi*", "*İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede Azerbaycan'da Moğollar*", "*İlhanlılar Döneminde Tebriz Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi*" isimli makalelerinden ve konuyla ilgili diğer çalışmalarından oldukça istifade ettim.

GİRİŞ

Asya kıtasının en batı ucunda, Avrupa denizlerine sokulmuş Anadolu yarımadasının kuzey ve güneyinde kabaca doğu- batı yönünde uzanan sıra dağlarının birbirine sıklaştığı ve yükseldiği kısımdan itibaren başlayan bölge, Doğu Anadolu bölgesidir.³² İç Anadolu bölgesine doğru dar kenarı daha da darlaşan, doğu komşularımızın sınırlarında genişleyen bir dikdörtgen görünümündedir. Bu bir kenarı basık dörtgen, coğrafi özellikleri sonucunda Anadolu'nun diğer bölgelerinden kendini ayıran karakterleri ile gerçekten bir coğrafi ünite meydana getirmiştir. Bu nedenle sınırlarını tespitinde bazı zorluklar göstermekle beraber, genellikle sınırlarını bölgeye yükseklik kazandıran dağların yüksek doruklarından kolaylıkla geçirilmektedir. Doğu sınırı; İran ve Rusya ile aramızda bulunan milli sınırı belirlerken, batı sınırı; Erzincan ile Sivas arasında yer alan Çimen, Kızıldağ, Beydağı, Yılanlıdağ, Malatya ile Maraş arasında yer alan Gürün Dağı, Hezanlı Dağı ve Derbent dağlarının yüksek doruklarından çekilen hat belirler.³³ Kuzey sınırı, Kızıldağ'dan başlayarak Çoruh- Kelkit sıra dağları, Pulur dağları, Gümüşhane dağlarının güney yamaçları, Vavuk dağları, Çoruh dağları, Yalnızçam dağları ile Cin dağının teşkil ettiği Kuzey Anadolu dağ kavisinin doğu parçasının doruğundan geçen hat belirler. Güney sınırını ise Malatya'nın güneyinde Şakşak dağları ile başlayan sınır hattı doğuya doğru Hazar Baba dağı, Akdağlar, Haçraş dağları, Sasun, ve Herekol Dağı'ı ile doğuya uzanarak Cudi Dağı ile Irak devlet sınırına ulaşılır. Sınırlarını bu şekilde belirttiğimiz Doğu Anadolu Bölgesinde: Kars, Ağrı, Erzurum, Erzincan, Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Hakkari şehirleri yer alır.³⁴

Anadolu'nun bir parçası olarak Doğu Anadolu Bölgesi, dünyanın en eski yerleşim alanlarından biridir.³⁵ Asya, Afrika ve Avrupa gibi üç büyük kıtaya komşu olmasının yanı sıra coğrafi özellikleriyle de Anadolu'da doğu-batı çizgisinde bir ulaşım ve yerleşme

---

³² Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvinî, *The Geographical Part of the Nuzhetü'l-Kulûb*, (nşr. Guy le Strange), London 1919, s. 50; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu, En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar*, Ankara 1987, s. 33- 36.

³³ Tefvik Tarkan, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*, Erzurum 1974, s.7; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 25-26.

³⁴ Tefvik Tarkan, s.7; M. Gül, *XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2010, s. 33- 34.

³⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1999, s. 177.

alanının genişlemesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Doğu Anadolu batıdan gelenler için Türkistan³⁶, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir güzergâh olurken doğudan gelenler için batıya, Akdeniz'e Balkanlara uzanan bir köprü vazifesini görmüştür. Türkistan üzerinden İran ve Halep'e ulaşan ünlü İpek Yolu buradan geçiyordu. Ayrıca Basra Körfezi yolu ile Kuzeye ve Akdeniz'e ulaşan Hint baharatı; yine Rusya ve Baltık ülkeleri ile Bağdad ve Suriye arasındaki yoğun ticari trafik bölgeden geçiyordu.³⁷ Bölgenin askeri, ticari yolların üzerinde bulunması, mutedil iklimi, verimli toprakları ve sahip olduğu diğer imkânlarıyla her dönemde ilgi çekici bir yöre olma hüviyetini korumuştur. O sebeple bu bölge tarihte pek çok siyasi ve kültürel hareketin ortaya çıktığı ya da geliştiği bir merkez olmuş buna bağlı olarak akın, işgal ve yağmalara maruz kalarak bazı dönemlerde yok olmanın eşiğine gelmiş olmasına rağmen her defasında yeniden canlanıp gelişmeyi başarabilmiş önemli merkezlerden birisidir. Bu özelliği nedeniyle bölge, tarihin her safhasında saldırı, işgal ve istilalara uğramıştır.³⁸

Doğu Anadolu'nun tarihi bakımdan stratejik konumunun belirgin bir hal alması, Roma'nın son dönemlerine rastlar. Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya ulaşım ağları ile birleştirme politikası güden Romalılar, Sasanilerle bölgenin hâkimiyeti için uzun ve yıkıma uğratan savaşlar yapmışlardır. Bu dönemde bölgede yerel halkın yanı sıra Romalı, Kafkas ve Ari unsurlar göze çarpar. Bizans'ın kurulması ile Doğu Anadolu üzerinde Sasanilerle mücadeleler hız kazandı. Bölge savaşlardan büyük zarar görürken mücadeleler yerel derebeyliklerin oluşmasına fırsat verdi. MS.640 yılında Müslüman Araplar, bu yerel beyler ile anlaşarak bölgenin büyük bir kısmını ele geçirdiler. Üç asır sürecek olan Müslüman- Arap hâkimiyeti boyunca, Doğu Anadolu'da Sami kökenli yeni koloniler kuruldu. Böylece bölge çok kültürlü mozaik bir hale geldi.³⁹

---

³⁶ Orta Asya'nın büyük kısmı için kullanılan tarihî bir terim. İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı XIX. yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır. Türkistan adını ilk defa eski İranlılar'ın, daha sonra Araplar'ın Orta Asya'da Türkler'in yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullandıkları bilinmektedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, "*Türkistan*", **DİA/ XLI**, s. 556.

³⁷Gregory Abu'l Farac, **Abu'l Farac Tarihi II**, (nşr., Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.

³⁸ İbnü'l Esir, **El Kâmil Fi't-Tarih XII**, (nşr., Abdullah Köşe, Ahmet Ağrakça, Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, s.

³⁹ İlhan Erdem, s. 4.

Bu dönemde Anadolu'da Bizans – İslam dünyası sınırını Tarsus, Malatya ve Erzurum yayı oluşturuyordu. IX. asırdan itibaren Bizans ve Abbasilerin temsil ettiği İslam dünyasında çatışmalar başladığı zaman Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı “uç”⁴⁰ olarak adlandıracağımız birer avasım bölgesi oldu. Abbasiler Bizans'a karşı koyabilmek için Orta Asya'dan ve Horasan'dan⁴¹ çok sayıda Türk savaççığı da bölgeye yerleştirdi. Uzun ve yıpratıcı savaşlar her iki tarafın sınır bölgelerinde yeni bir yaşam biçimi ve költürü oluşturdu. Savaşlar dini bir özellik kazanarak gaza ve cihad hayat tarzı halini aldı.⁴²

Doğu Anadolu Bölgesi'nin gerek stratejik önemi ve gerekse göç yolları üzerinde bulunması ve aynı zamanda göçebe hayata uygun yapısı nedeniyle göçebe- yerleşik çatışmasını devamlı hale getirmiş, bu durum bölgedeki nüfus hareketliliğinin başka bir yönünü ortaya koymuştur. Öyle ki Anadolu'nun Türk yurdu haline gelme sürecinde, yani XI. yüzyılda Türkmenler için adeta bir dağıtım merkezi rolünü üstlenmiş olan Doğu Anadolu Bölgesinin, Anadolu'nun giriş kapısı, aynı zamanda yerli ve yabancı kaynaklarda Türkmen Ülkesi olarak geçtiği görölmektedir.⁴³ XI. Yüzyılın başlarında Selçukluların⁴⁴ Anadolu'ya gelişi ile kesin olarak Türk egemenliği altına girmiştir. Bölgede yer alan Asya kökenli ve özellikle bugünkü Türkçemizde yaşayan isimlerin bir bölümünün Doğu Anadolu'ya Selçuklularla gelip yerleşen Türkmen ve Oğuz boyları tarafından verilmiş olması mümkündür.⁴⁵

XIII. yüzyılda bölgedeki siyasi gelişmelere baktığımızda dünya tarihinin en önemli hadiselerinden birini Moğolların lideri olan Çingiz Han'ın⁴⁶ (1206-1227) faaliyetleri ile

---

⁴⁰ Uç kelimesi “sınır” anlamına gelmekte olup umumiyetle gayri müslim devletlerle olan sınır kesimini belirtmek için kullanılmış ve kendine has bir siyasî ve költürel oluşumu içine alarak farklı bir anlam kazanmıştır. Bu şekilde, daha ziyade Anadolu'nun güneyinde Arap ve Bizans sınır bölgesini, Endülüs'te İslâm devletiyle kuzeydeki Hristiyan krallıkları arasında kalan ara alanı ifade eden “sugür” ile yine sınır hattında müstakil hale gelen askerî bölgeleri belirtmek için kullanılan “avâsım” geleneğinin bir uzantısı olmuştur. Bkz., Feridun Emecen, “Uç Beyi”, **DİA /XLII**, s.38.

⁴¹ Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. Bkz. Osman Çetin, “Horasan”, **DİA /XVIII**, 1998, s.234.

⁴² İlham Erdem, s. 4-5.

⁴³ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I -Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Ankara 1988, s. 25-26; M. Gül, **XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, İstanbul 2010, s. 33- 34.

⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 1989. S. 96 vd.

⁴⁵ Hüseyin Cevizoğlu, **Coğrafyadan Tarihe Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu**, İstanbul 1991, s. 20.

⁴⁶ Ahmet Temir, **Cengiz Han**, 1996.

ona bağılı gelişen olaylar teşkil etmektedir. Cihana hâkim olma düşüncesini, Tanrıdan aldığı güç ile ideale dönüştüren Çingiz Han'ın eşine az rastlanır liderlik vasıfları sayesinde teşkilatlanmış Moğollar, çok kısa sürede kendilerinden kat kat kalabalık kavimleri itaatleri altına almayı başarmıştır. Böylece o döneme kadar büyük bir kısmını hiç bilmedikleri çok geniş coğrafyalara hükmedip bu kavimleri bir imparatorluk bünyesinde birleştirerek dünyada yeni bir nizamın müessisi olmuşlardır.⁴⁷

Moğollar, cihana hâkim olma idealiyle hareket eden liderleri Çingiz Han'ın Harezmsahlar⁴⁸ hükümdarı Alaeddin Muhammed Şah⁴⁹ ile karşılaşması neticesinde ilk kez Batı Asya toprakları ile tanışmışlardı. Çingiz Han, batıya doğru kaçmakta olan Harezmsah Muhammed'i takip etmeleri ve bölgede keşif yapmaları için kumandanlarından Cebe ve Sübetay Noyanları görevlendirdi.⁵⁰ Bu Noyanların Kafkas seferleri esnasında Türkistan, Horasan, Errân ve Azerbaycan'dan kaçan çok sayıda Türkmen Anadolu'ya sığındı.⁵¹ Artık bu tarihten itibaren Anadolu'ya girmek için önemli bir adım atılmıştı. Hedef ve ihtirasları çatışan bu iki lider arasında meydana gelen savaşlar sonunda Harezmsahlar Devleti'nin uçsuz bucaksız zengin toprakları Moğol hakimiyeti altına girmiştir.⁵² Ancak Harezmsahlar'dan devrildikleri topraklarla da yetinmeyen Moğollar⁵³, doğudan batıya, kuzeyden güneye birbirinden oldukça uzak bölgelere ardı arkası kesilmeyen seferler düzenleyerek sınırlarını genişletmeye başlamışlardı.⁵⁴

Çingiz Han, Harezmsahlar'ın yıkılmasıyla Anadolu istikametine doğru göçlerini daha da hızlandırmıştı. Moğol halkı büyük bir zenginliğe ulaştı ve bu zenginliği sağlayan

---

⁴⁷ Neslihan Durak, "Moğolların Merkezi Avrupa Seferleri" Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, **Balkanlar Özel Sayısı I**, s. 440.

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 2000.

⁴⁹ Cüveynî, **Tarihi Cihangüşa II.**, s.376-377; **Abu'l Farac, Tarihi II**, s.529-530.

⁵⁰ Cüveynî, Moğol ordusu karşısındaki durumu; "Cebe ve Sübetay'ı, her biri Sultan'ın askerlerinden bin kişiye bedel olan otuz bin kişilik bir orduyla hareket geçirdi. Moğol ordusunun, Sultan'ın ordusu karşısındaki durumu, kurdun kuzu ve ateşin kuru odun karşısındaki durumu gibiydi" şeklinde ifade eder. Bkz. Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. Mürsel Öztürk), s. 150.

⁵¹ Faruk Sümer, **Oğuzlar**, İstanbul 1999, s. 177.

⁵² Neslihan Durak, "İlhanlılar", **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, P.B. Golden, "Rise of the Chinggisids", **The Cambridge History of Inner Asia the Chinggisid Age**, (nşr. N.D.Cosmo), Cambridge 2009, s.14vd.; Leo De Hartoc, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**, (nşr. S.Uzun), Ankara 1989, s.95vd.

⁵³ Bertold Spuler,, **İran Moğolları**, (nşr. Cemal Köprülü), Ankara 1957.

⁵⁴ N. Durak, s.1vd.; J. A. Boyle, **The Successors of Genghis Khan Translated from the Persian of Rashid al – Din**, London 1971, s.33, 51.

Çingiz Han, oğlu Ögedey'e devleti teslim ederek 1227'de ölmüştür. Başa geçen Ögedey⁵⁵ ile birlikte Moğolların batı ve doğudaki ilerleyişi hızlanmıştır. Çin, Avrupa, Hint, Orta Asya, Yakındoğu ve Rus topraklarına yapılan seferler ile bu bölgelerin yeniden yapılanmasına neden olmuştur ve babasının yolunda ilerlemiştir. Çingiz Han döneminde Harezmsahlar ile başlayan savaşlar Ögedey döneminde de devam etmiştir. Harzemşah hükümdarı Muhammed Şah'ın oğlu Celaleddin Harezmsah devleti tekrar canlandırmasıyla birlikte Moğolların batıya ilerlemesindeki en büyük engel olmuşlardır. Moğollar, Harezmsah'ın yeniden doğuşu karşısında eziliyor, hatta kendilerini tehdit altında hissediyorlardı. Aynı anda iki yönde saldırıya geçtiler.⁵⁶Yapılan savaşlar sonucu özellikle Harezmsahlar ve İran'ın teslim olmasıyla Anadolu'nun kapıları Moğollara açılmıştır.⁵⁷

Ögedey Kağan, imparatorluğunun diğer kısımları için bir takım icraatlarda bulunurken batıya yönelik plan ve uygulamalar için de ünlü Noyanlarından Çormahan'ı (1231-1241)⁵⁸ görevlendirmişti. Çormahan Noyan aynı zamanda Çingiz Han zamanında yarım kalan Anadolu seferini tamamlamak için görevlendirilmişti.⁵⁹Ögedey Kağan, Çormahan Noyan'ın hizmetine tahsis ettiği dört tümenin ailelerini de yanlarında götürmeleri emrini vermişti. Çormahan Noyan ile gelenlerin arasında ilim adamları, esnaf ve zanaat mensupları ile çok sayıda sanatkâr insan bölgeye getirilip yerleştirilmişti.⁶⁰ Dolayısıyla Ögedey Kağan'ın Çingizli Devleti'nin sınırlarını genişletme politikasının bir devamı olarak görevlendirdiği Çormahan Noyan'ın bu seferinin yerleşim amaçlı, uzun zamanlı iskân hedefleyen bir hareket olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹ Ögedey Kağan,

⁵⁵ Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî onun asıl isminin Ögedey (Ögödey, Ogaday, Oktay) olmadığını, "yükseliş" anlamına gelen bu ismi sonradan aldığını söyler. Geniş bilgi için bkz. **Câmiu't-Tevârih**, I, s. 618). Cengiz Han'ın üçüncü oğlu olup Cuci ve Çağatay'ın küçük kardeşi, Tuluy'un ağabeyidir. Gençlik yıllarından itibaren Cengiz Han'ın çeşitli seferlerine katıldı. Bkz. **DİA/ XXXIV**, O. Özgüdenli, "Cengiz Han'ın yerini alan Moğol büyük hanı" (1229-1241). 2007, s.21- 22; Bertold Spuler, **İran Moğolları**, (nşr., Cemal Köprülü), Ankara 1957, s.44.

⁵⁶ Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.256.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsah-Moğol Mücadelesi**, s.253.

⁵⁸Çormahan Noyan Moğolların Sünit (Sunî)it) boyuna mensuptur. Cengiz Han'ın mektebinde yetişmiş, onun en ünlü komutanlarından birisidir Bkz..F. Sümer, s.1) Bahaeddin Ögel onun İran büyük generalliğine Çingiz Han döneminde tayin edildiğini söylemektedir. Bkz. Bahaddin Ögel, Alâeddin Keykubad Çağında Batı İranda Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü", *Selçuk Dergisi*, Sayı:3, Haziran 1988, s.15.); *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de Çormagan Noyan'ın Cengiz Han döneminde tayin edildiğine dair bir kayıt vardır. A. Temir, **Moğolların Gizli Tarihi**, s.260.

⁵⁹Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus) **Abu'l Farac Tarihi II**, (nşr. Ömer Rıza Doğrul), s. 526; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, Ankara 1969, s.3.

⁶⁰ F. Sümer, **Oğuzlar** İstanbul 1999, s.178; Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri**, Ankara 1991.

⁶¹ N. Durak, s.1; J. A. Boyle, **The Successors of Genghis Khan Translated from the Persian of Rashid al – Din**, London 1971, s.33,51.

Çormahan'ın yanına kendisi gibi muktedir komutanlar vermiştir.⁶²Nitekim Moğolların Çormahan Noyan ile başlattıkları Anadolu'da iskân politikası, onun bu topraklardaki görevini devralan Baycu Noyan tarafından da devam ettirilerek İran, Azerbaycan ve Kafkas topraklarında önemli başarılar elde edilmişti. İşte gerek Çormahan Noyan, gerekse Baycu Noyan'ın Batı Asya'daki faaliyetleri daha sonra bölgeye gönderilecek olan Çingizli birliklerinin siyasi bir teşekküle dönmelerini kolaylaştırmıştır.⁶³Moğol İmparatorluğu artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü.

Bahsi gecen dönemde Anadolu'da, Türkiye Selçuklu Devleti en güçlü dönemini yaşamaktaydı.⁶⁴ Selçuklu Devleti'nin bu güçlü döneminde Doğu Anadolu'daki siyasi durumdan bahsedecek olursak: Eyyûbî ve Artuklu melikleri,⁶⁵ siyasî duruma göre, sık sık cephe ve metbu değiştiriyordu. Artukoğulları, Selçuklu yönetiminden çıkarak Mısır Eyyûbileri'nin himayesine geçmişlerdi. Bunun üzerine Sultan I.Alâeddin Keykubad'da Kâhta, Hısnmansur ve Çemişgezek kalelerini kuşatmaya başladı. Bu durum Selçuklular ile Eyyûbîler arasının gerilmesine neden oldu. Eyyûbîler, Şam'dan aldıkları destekle Selçukluları kuşatmadan vazgeçirmeye çalıştılar ancak gönderdikleri kuvvetler yenildi.⁶⁶ Alâeddin Keykubad, kuşattığı yerleri aldı. Eyyûbî topraklarına girmeyerek eskisi gibi tabiiyetinde olmak şartını kabul etti. Sultan I. Alâeddin Keykubad, Celâleddin Haremşah'ın bölgede tehlike olduğunu bildiği için Eyyûbîler ile dostane ilişkiler kurmaya kararlı idi.⁶⁷ Celâleddin Harzemşah ve Sultanın 1230'da Erzincan'da çarpışması, Çingizli komutanlardan Çormahan Noyan'ın işine gelmiş Harezmi topraklarını yağmalaması sonucu Doğu Anadolu'ya girmesi kolaylaşmıştır. İki Müslüman hükümdarın çarpışması sonucu Selçuklular Ahlat, Bitlis, Van, Erciş, Adilcevaz, Malazgirt gibi Anadolu'nun doğusundaki bölgeleri topraklarına katmıştır.⁶⁸ Sonrasında 1230 Yassıçemen savaşı ile

---

⁶²Bu konu hakkında Ermeni Tarihçiler daha geniş bilgiler vermişlerdir. Kiragos, "Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar," *Türkiyat Mecmuası*, II, s.176. Geniş bilgi için bkz. Aknerli Grigor, s.29. Bunlar Baycu, Yake Yisa'ur ve Melikşah tümen beyleri idiler.

⁶³ N. Durak, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede Azerbaycan'da Moğollar", *Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslararası Folklor Sempozyumu*, (17-19 Ekim 2007), Bakü 2007, s.410vd.;A. Yuvalı, *Devri*, s.53vd.;B. Spuler, *İran Moğolları*, (nşr. C. Köprülü), Ankara 1987, s.44vd; N. Durak, "İlhanlılar" s.1.

⁶⁴ Aydın Taneri, *Harzemşahlar*, Ankara 1993; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmişah-Moğol Mücadelesi*, s.253.

⁶⁵ ⁶⁵ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, Ankara 1969; İlhan Erdem, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 6.

⁶⁶ A. Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA /XXII*, s. 102.

⁶⁷ Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, İstanbul 2010, s. 88- 89; Aydın Taneri, *Harzemşahlar*, Ankara 1993, s. 74.

⁶⁸ Osman Turan, "Keykubat", *İA/ VII*, s. 656.

ortadan kalkan Harzemşahlar⁶⁹ Moğollar ile Anadolu Selçuklu Devleti'ni sınır komşusu haline getirerek Moğolların, Anadolu ve bilhassa Doğu Anadolu'yu istilasına açık hale getirmiştir.⁷⁰

Moğol Kağanı Ögedey, Emir Şemseddin Ömer-i Kazvini'yi Anadolu'ya elçi olarak gönderdi. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad hakkında kendisini memnun eden bilgiler aldıktan sonra.⁷¹ Ögedey'in gönderdiği mektup sultandan övgü ile bahsetmekte olup, Selçukluların Moğollara tabi bir il olmasını ifade etmektedir. Alaeddin Keykubat da elçiye Moğolların “il” tabiriyle neyi kastettiklerini ve eğer onlarla dost olursam ülkeme göz dikerler mi? diye sorular sordu. Elçi ise Sultan'a, kesinlikle ülkesinin işgalinin söz konusu olmadığını, Moğolların çok ülkelerinin olduğunu, hatta oralardan hediye olarak gelen elbiselerin çürümeye terk edildiğini anlattı. Elçi, Moğolların Selçuklulardan tek isteklerinin cihan hâkimiyetlerinin kabul edilmesi olduğunu belirtti. Elçinin sözlerinden memnun kalan Alâeddin, Moğollara “il” olmayı kabul etti.⁷²

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı ve en zengin dönemini yaşadığı, fakat II. Gıyâseddin Keyhusrev gibi zayıf bir hükümdarın elinde bulunduğu 1240 yılında Babaîler isyanını ancak Erzurum'da Moğollar'a karşı tutulan doğu ordusunu geri çağırarak ve büyük bir zorlukla bastırabilmesi, cesaret edip Anadolu'ya saldıramayan Azerbaycan'daki Moğollar'a devletin dışarıdan görüldüğü kadar güçlü olmadığını göstermişti. Durumu farkederek Moğollar'ın batı ordusu kumandanı Çormahan Noyan'ın görevlendirdiği Baycu Noyan 1242 yılının sonlarında Erzurum'u zaptederek halkını kılıçtan geçirdi ve baharda Anadolu'ya tekrar saldırmak üzere Mugan'a döndü.

Erzurum'un yağma ve tahrip edilmesi olayı Selçuklu halkı arasında derin bir üzüntü ve korku yarattı. Gıyâseddin Keyhusrev'in huzurunda yapılan bir toplantıda Moğollarla yapılacak savaş için tâbi devletlerden asker istenmesine ve buna karşılık onlara para yardımında bulunulmasına karar verildi. Fakat karar uygulandığında Halep Eyyübî

⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 2000, s. 231-233.

⁷⁰ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984; ⁷⁰V.V. Bartold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara 1990, s. 418-419.

⁷¹ Elçiye: “böyle vasıflarla vasıflanmış ve yetenekle süslenmiş bir padişahı sevgimizden ve dostluğumuzdan mahrum bırakmak yazık olur. Onu uyaralım da pa-dışahlığımıza il (barış halinde) olsun. Ülkesi ve halkı mamur ve müreffeh kalsın! Yönetimimiz sırasında göndereceğimiz Süyürganı (ihvan) ve hediyelerle onu sevindirelim” dedi. Bkz. **İbn Bibi, El Ala'ıye Fi'l Umuri'l Ala'ıye I (Selçukname)**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s. 449.

⁷² Geniş bilgi için bkz. **İbn Bibi, El Ala'ıye Fi'l Umuri'l Ala'ıye I (Selçukname)**, (Nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s. 449 vd.

melikliği hariç diğerleri paralarını aldıkları halde asker göndermediler. Bahar gelince Selçuklu ordusu Kayseri’de toplandı.

20.000 kişilik bir birlik Erzincan ovasına indi ve şiddetle saldırıya geçti. Moğollar, klasik düzmece kaçış ve çevirme taktiğini uygulayarak Selçuklu kuvvetlerinin âdetâ tamamını yok ettiler. Bunun üzerine mağlûbiyeti haber alan emîrler ve devlet adamları vazifelerini yerine getirmeden, hatta sultanın yanına dahi uğramadan kaçmaya başladılar.

Gece bastırıldığına kıyafet değiştiren ve yanına sadece değerli mücevherlerini alan II. Gıyâseddin Keyhusrev maiyeti erkânıyla birlikte kalesinin müstahkemliğiyle ünlü Tokat’a, ondan ayrı hareket eden Vezir Mühezzebüddin Ali de Amasya’ya kaçtı. Sabah olunca sultan, vezir ve kumandanların kaçmış olduğunu anlayan ana ordu, tamamen dağıldı. Ordugâhta insan kalmadığını fark eden, ancak bunun bir hile olduğunu sanan Moğollar iki gün bekledikten sonra harekete geçtiler ve Selçukluların hiçbir şey almadan kaçtıklarını gördüler. Moğolların eline o güne kadar eşine rastlamadıkları çok zengin bir ganimet geçti. Sultanın görenleri hayran bırakan otağı, hazineleri ve vahşi hayvanları ganimet arasında idi.⁷³

Moğollar, Köseadağ’da kazandıkları zaferin ardından Sivas ve Kayseri’yi, dönüşleri sırasında da Erzincan’ı tahrip ve yağma edip halklarını kılıçtan geçirdiler. Bu olaylar Anadolu’da görülmemiş bir panik havası yarattı. Başta hükümdar olmak üzere halkta, Moğolların ülkenin her tarafını istilâ edecekleri ve hatta buradan hiç gitmeyecekleri endişesi belirdi.⁷⁴Bu yüzden II. Gıyâseddin Keyhusrev, Tokat ve Ankara’dan sonra onların Orta Anadolu’ya girdiklerini duyar duymaz Antalya’ya, Kayseri’yi kuşattıklarını haber alınca da Menderes kıyılarına kaçtı. Annesi Mahperi Hatun da Kayseri’den hazine, eşya ve câriyeleriyle birlikte Halep’e giderken Ermeniler tarafından yakalanarak Moğollara teslim edilmiş, ancak barış yapıldıktan sonra geri gönderilmiştir.⁷⁵ Yenilgi gecesi Amasya’ya kaçan Vezir Mühezzebüddin Ali, Baycu Noyan’ın geri dönüşünün hemen ardından bir barış antlaşması yapmak amacıyla yanına değerli armağanlar da

---

⁷³ İbn Bibi, **El- Evamirü'l- Alaiye**, (nşr. A.S. Terzi) Ankara 1944, s. 498; Aksarayı, **Müsameratü'l Ahbar**, (Nşr., O. Turan), Ankara 1944, s. 33 vd; **Anonim Selçukname**, (Nşr., F.N. Uzluk) Ankara 1952, s. 32; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 429 vd.

⁷⁴ Gregory Abul Farac, **Abu'l Farac Tarihi II**, (nşr. Ö.R. Doğrul), Ankara 1950, s. 541. M. Halil Yinanç, **Milli Tarihimizin Adı**, İstanbul 1969, s. 27.

⁷⁵ İbn Bibi, **El- Evamirü'l- Alaiye**, (nşr. A.S. Terzi) Ankara 1944, s. 498; Aksarayı, **Müsameratü'l Ahbar**, (nşr. O. Turan), Ankara 1944, s. 33 vd; **Anonim Selçukname**, (nşr. F.N. Uzluk) Ankara 1952, s. 32; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 429 vd.

alarak Mugan'a gitti. Baycu Noyan Çormahan Noyan'ın da muvafakatiyle barış teklifini kabul etti; imzalanan antlaşmaya göre kıymetli armağanların yanında Selçuklular Moğollara her yıl 3.600.000 dirhem (gümüş para, akçe), 10.000 koyun, 1000 sığır, 1000 deve vereceklerdi. Moğollarla barış yapıldığı haberi Anadolu'da sevinç yaratmış ve Vezir Mühezzübeddin Ali'nin Mugan'a gittiğini duyunca Konya'ya dönen sultan geri geldiğinde onu törenle karşılamış, değerli armağanlarla ödüllendirmiştir. Daha sonra Moğollarla tâbîlik antlaşması imzalandı ve Batu Han, Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'e tâbîliğinin işareti olarak ok, yay, kılıç ve börk gönderdi. Böylece Ortadoğu'nun en kuvvetli devleti olan Anadolu Selçukluları Köseadağ bozgunuyla tâbî devlet durumuna düşmüş, devlet gelirlerinin önemli bir kısmı her yıl Moğollara gönderilmeye başlanmış, bu vergi gittikçe artarak devleti de halkı da yoksullaştırmıştır.⁷⁶

Köseadağ hezimetinden sonra Moğollar süratle Anadolu içlerine ve bilhassa Doğu Anadolu Bölgesi'ne doğru yayılmaya başladılar. Büyük kentleri ve özellikle Erzurum'u yağma ve talan eden⁷⁷ Moğol ordusu⁷⁸, Batı yönüne doğru yeni bir göç dalgası oluşturdu. Erzincan ve Sivas'ı zapt eden Moğollar Kayseri'ye yöneldiler.⁷⁹

Bu arada Ögedey'den sonra idareyi nâibe sıfatıyla karısı Töregene Hatun (1241-1246) ele aldı. Daha sonra tahta çıkan Güyük Han (1246-1248) Batu ile mücadeleye hazırlandığı sırada öldü. Onun ölümünden sonra Möngeke Han tahta çıkmıştır.⁸⁰ Möngeke Kağan tahta çıktığı sırada Ön Asya'da tamamıyla Moğol hâkimiyetinin sağlanıldığı söylenilemez. Öyle ki Karakurum'da başlayan saltanat mücadelesi merkezi otoriteyi sarsarak taşradaki Moğol yönetimini de olumsuz etkilemişti.⁸¹

⁷⁶ Bkz. Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *DİA/ XXVI*, s. 272.

⁷⁷ Erzurum'un yağma ve tahrip edilmesi olayı Selçuklu halkı arasında derin bir üzüntü ve korku yarattı. Gıyâseddin Keyhusrev'in huzurunda yapılan bir toplantıda Moğollar'la yapılacak savaş için tâbî devletlerden asker istenmesine ve buna karşılık onlara para yardımında bulunulmasına karar verildi. Fakat karar uygulandığında Halep Eyyûbî melikliği hariç diğerleri paralarını aldıkları halde asker göndermediler. Bkz. Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *DİA/ XXVI*, s. 272.

⁷⁸ Öyleki Baycu Noyan'ın Erzurum şehrindeki katliamı hakkında Aknerli Grigory: "Baycu Noyan, askerlerini toplayarak, muazzam bir orduyla Erzurum şehri üzerine yürüdü. Tatarlar, şehri iki ay muhasara altında tuttuktan sonra zapt eylediler, zengin ve güzel şehri tahrib ettiler ve halkı merhametsizce kılıçtan geçirdiler." İfadelerini kullanmıştır. Bkz. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (Nşr., Hrand D. Andreasyan) İstanbul 1954, s. 33.

⁷⁹ İbn Bibi, *El Evamirü'l Ala'ıye II*, s. 73vd.

⁸⁰ O.Gazi Özgüdenli, s.226.

⁸¹ Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, (Nşr., Cemal Kültür), Ankara 1987 s. 49 vd; Neslihan Durak, "İlhanlılar" s. 1.

Moğolların Ön Asya'daki mücadelesi sırasında adı geçen yörede bulunan birçok siyasi teşekküller varlıklarını kaybetmiş veya Moğollara tabi olarak siyasi hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Asya da Abbasi Halifeliği, İsmaililer ve Memlûk Devleti bulunmaktaydı.⁸² Hülegü'nün geniş yetkileriyle Ön Asya'ya gönderilmesinde etkili olan faktörlerden birisi ve belki de en önemlisi olmuştur.⁸³ 1251 yılı kurultayında alınan kararlar doğrultusunda bir kısım tecrübeli noyanlar ile Möngke'nin kardeşlerinden Kubilay, Çin'in, diğer kardeşi Hülegü ise İran, Azerbaycan, Mısır, Anadolu, Arran ve Mugan bölgelerinin sevk ve idaresiyle görevlendirmişti.⁸⁴ Bu durum ileride kurulacak olan İlhanlı Devleti'nin temelini teşkil etmiştir.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Moğolların bütün dünyaya hâkim olma idealinin tabii bir sonucu olarak 1260'ta tamamlanan büyük göçü müteakip İran'ın batısı, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan İlhanlılar, bahse konu yüzyılda sadece Anadolu'da değil bugün Ortadoğu adıyla anılan bölgenin büyük bir kesiminde de önemli ölçüde etkili olmuş siyasi teşekküllerden birisidir. Bu bağlamda araştırmanın konusu olan *“İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu Şehirleri”* adlı çalışmanın birinci bölümünde Çingiz Han ve Moğollar hakkında bilgi verildikten sonra Moğol- Harezmsah mücadelesi, Ögedey Kağan'ın emrinde Çormahan Noyan ve Baycu Noyan'ın Anadolu'ya gönderilmesi ve İlhanlıların Anadolu bölgesindeki hakimiyeti ele alınacaktır.

İkinci bölümde ise İlhanlı Devletinin Doğu Anadolu bölgesinde ele geçirmiş olduğu şehirler hakkında geniş bilgiler vermeye çalıştık. Tebriz başkent olmak üzere 1256 yılında Hülegü tarafından kurulan İlhanlı Devleti İran, Kafkaslar, Azerbaycan ve Anadolu'nun bazı bölgelerine egemen olmuştur. Doğu Anadolu'ya da hâkim olan İlhanlılar, bu coğrafyanın önemli şehirlerinden olan Ahlat, Aladağ, Iğdır, Erzincan, Erzurum, Muş, Van, Bitlis, Hakkari, Kars'ı ele geçirdiği gibi bölgenin demografik yapısının değişmesinde de etkili olmuşlardı. Bahse konu dönemde Asya'dan gelerek buraya yerleşen Türk boyları sayesinde nüfusu hızla arttığı gibi bölgede daha fazla Türk

---

⁸² Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren müslüman Türk devleti (1250-1517). Mısır'da Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı âzatlı emîrler tarafından kurulan, dönemin tarihçilerinin Türk Devleti olarak adlandırdığı Memlûkler (Kölemenler), Bahrî Memlûkleri (Bahriyye, Birinci Memlûkler; 1250-1382) ve Burcî Memlûkleri (Burciyye, İkinci Memlûkler; 1382-1517) olmak üzere iki dönemde incelenebilir. Bkz. İsmail Yiğit, *“Memlûkler”*, *DİA /XXIX*, 2004, s. 90.

⁸³ A. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 51-52.

⁸⁴ N. Durak, s. 2; A. Temir, *“Moğol (veya Türk – Moğol Hanlığı)”* *Türkler Ansiklopedisi VIII*, s. 421. ....*The Journey of Rubruck to the Eastern Parts of the Wor I, 1253-1255*. (Nşr. W. W. Rockhill, London 1941, s. 222.

nüfusuna kavuşmuştur. Bu durum aynı zamanda Türklerin İslam dinini kabul etmeden önceki inanç, adet ve geleneklerinin de bölgeye taşınmasına imkân sağlayacaktır.

Ticari, iktisadi, kültür ve sanat bakımından sahip olduğu imkânlar sebebiyle Doğu Anadolu Bölgesi, İslam'ın ve Türklüğün en önemli beldeleri arasında yer almıştır. XIII. Yüzyıldan itibaren bu bölgede hâkimiyet kurmuş İlhanlılar, burada birçok eser bırakmışlardır. Hâkim oldukları şehirlerde bilhassa Ahlat, Erzurum, Erzincan, Kars, Muş gibi şehirlerde İlhanlılara ait medreseler, kümbetler, köprüler, mezar taşları gibi mimari eserleri görmekteyiz. Şehirlerin bu özelliklere sahip olmasında İlhanlıların bölgeye yönelik faaliyetlerinin büyük katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan çoğu çeşitli sebepler yüzünden günümüze kadar gelememiş olsa da buralarda İlhanlı kalıntılarını bulmak mümkündür. Bu bağlamdan üçüncü bölümde şehirlerin siyasi, sosyal ve kültürel yapısı söz konusu edilmektedir.

I. BÖLÜM

(MOĞOLLARI BATIYA YÖNELTEN SEBEPLER)

A. ÖN ASYA'DA İLHANLI ÖNCESİ MOĞOL HÂKİMİYETİ

Çingiz Han'dan önce Moğolların ve Tatarların yaşadığı bölgelerin doğusunda Hıtay⁸⁵, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selenga, güneyinde ise Tangut⁸⁶ ve Tibet halkları bulunuyordu.⁸⁷ Kuzeyden Türkistan'ı Sibiry'a'dan ayıran sıradağlar, güneyden Kura, Tibet, Seyhun Nehri ve Hazar Deniz'i ile sınırlı olan Orta Asya'da, Volga kıyılarından Japon Denizine kadar uzanan bu geniş kıtada eskiden beri Türkler, Tatarlar ve Moğollar oturur, bunlar göçebe olarak yaşarlardı.⁸⁸ Ülkenin bir kısmı tam olarak dağlık, bir kısmı da düzdür. Bu bölge su yönünden fakir olup dere ve nehirler fazla değildir. Bu nedenle bölgede çok az köy bulunmaktadır. Kara-Korum dışında hemen hemen başka bir şehir yoktur. Ülkenin iklimi belirgin şekilde değişkendir.⁸⁹

Moğol asıllı kabileler⁹⁰ daha M.Ö.2.bin yıldan itibaren Türk menşeli kabilelerin doğusunda yer almakta ve Tuna Nehri'nin kaynakları her iki topluluk arasında sınır teşkil etmekteydi. Bu dönemde Moğollar Tuna Nehrinin kaynaklarından itibaren Mançurya'nın batı ve güney batısına kadar yayılmışlardır.⁹¹ Bununla birlikte döneme damgasını vuracak olan Çingiz Han ile birlikte Moğolların hâkimiyet sahaları genişlemeye başlayacaktır. Ardı arkası kesilmeyen seferler vuku bulacaktır. Tatarların bulunmuş olduğu bu saha Çingiz Han'dan önce siyasi birlikten yoksundu. Çingiz Han (Temuçin) devletinin bayrağı yükselince Tatarlar darlıktan bolluğa, zindandan gül bahçesine, fakirlik çölünden mutluluk köşküne, azaptan cennete ulaştılar.⁹²

Çingiz Han⁹³ XIII. yüzyıl başlarında Türkistan'dan çıkarak bütün Asya ve Doğu Avrupa'yı içine alan büyük bir imparatorluk kurmuştur. Bu harekâtın sonunda birçok

⁸⁵ Çin'in kuzeyinde bulunan bölgeye verilen isimdir.

⁸⁶ Çin'in kuzey batısında bulunan bölgenin ismidir.

⁸⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.84.

⁸⁸ A.Konstantin D'Ohsson, **Moğol Tarihi**, s.30

⁸⁹ Johann de Plano Carpini, s.26-27

⁹⁰ Ortaçağ dünya tarihinde önemli rol oynayan ve özellikle İslâm dünyasındaki tahribatıyla tanınan bir kavim. Dilleri Altay dil ailesinden Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime bakımından ilişkili bulunan Moğolların'menşei (İslâm kaynaklarında Tatarlar) ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri oldukça karanlıktır. Bkz., Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar" **DİA / XXX**, 2005, s. 225.

⁹¹ Turco İranca, **Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları**, s.161

⁹² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.92-93

⁹³ Çingiz Han'ın cediti yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir bozkurt idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihi**, 1240

siyasi teşekkül ortadan kalkmış, şehirler yakılıp yıkılmış ve Ortaçağ'da yeni bir potansiyel güç ortaya çıkmıştır. Çingiz'in kurduğu teşekkülde hakim unsuru Moğollar oluşturmakla birlikte halkının, askerlerinin ve özellikle sivil idare mensuplarının büyük çoğunluğunu Türk asıllı kişiler teşkil ediyordu.⁹⁴ Devletin idari yapısı, yani müesseselerinin hemen hemen çoğu Türk devlet geleneği ile izah edilebilmektedir. Çingiz, Moğolların başına geçmesiyle birlikte koyduğu kurallarla, buyurduğu yasalarla⁹⁵ ve yaptığı işlerle tarih sahnesinden silinmeyecek bir konuma yükselmiştir. İlk olarak Moğol kabilelerini birleştirmiş ve Türk boylarını tahakkümü altına almıştır. Çin üzerine yaptığı seferlerle büyük ganimetler ve topraklar elde etmiştir. Ardından Maverâünnehir, Harezm, Horasan seferlerini gerçekleştirmiş ve bu bölgeleride ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Çingiz, her şeyi planlı olarak yapmış ve Moğol halkı büyük bir zenginliğe ulaşmıştır.⁹⁶

a. Harzemşahlarla Mücadele

Moğol imparatoru Çingiz Han'ın Kara Hitay⁹⁷ Devleti'ni ortadan kaldırması üzerine Moğollar batıda Harezmşah Devleti ile sınır komşusu olmuştu. Bu sırada Harezmşah Devleti'nin başında Alaaddin Muhammed vardı. Alaaddin Muhammed halkı tarafından pek sevilmemekle birlikte yönetimde de zaafı görülüyordu. Zira halka ağır vergiler yüklüyor ve bütün Müslümanların dini lideri durumundaki Abbasi Halifeliğiyle de sürekli mücadele ediyordu. Harezmşah Muhammed, kendisine rakip olarak gördüğü Çingiz Han'ın Çin'i zaptettiği haberini öğrenince doğruluğunu teyit etmek ve Moğolların gücü hakkında bilgi sahibi olmak için ona Bahaddin Razi başkanlığında bir elçilik heyeti göndermişti. Heyeti Pekin'i ele geçirdikten sonra kabul eden Çingiz Han, onlara kendisini doğunun, Harezmşah Sultanını da batının hükümdarı

---

⁹⁴ A. Yuvalı, s.22.

⁹⁵ Moğol kanunları geniş bilgi için bkz. A. Riasanowsky,(çvr. Edip Serdengeçti) '*Moğollarda Hukuk*', s.191 vd; Iur. *Curt ALINGE*, (çvr. Coşkun ÜÇÖK), '*Moğol Kanunları*', s.285-296; Bkz. Mustafa Kafalı, 'Cengiz Han', *DİA /VII*, s.369.

⁹⁶ Çingiz Han'ın ölümü Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde şöyle belirtilmektedir: "Çinggis-hahan, domuz yılında (1227) Tanrıya yükseldi. Onun ölümünden sonra, Tang'ut halkından alınan şeylerin çoğu Yesui Hatun'a verildi." Bkz. Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, 1995, s. 190.

⁹⁷ Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhun kitâbelerinde "doğudaki Türk düşmanı kavim" şeklinde tanımlanan Moğol asıllı Hitaylar'ın (Kitaylar-K'itan) anavatanları Mançurya'nın güneyidir. X. yüzyılın başında Yehlü Apaochi (Apaoki) adlı Hitay reisi, kavminin bütün boylarını itaat altına alarak Moğolistan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu ve 916 yılında kendini hükümdar ilân etti. Onun oğlu Te Kuang (926-947) Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçirerek orada Çinliler'in Liao hânedamı dedikleri devleti kurdu. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Karahitaylar", *DİA/ XXIV*, 2001, s. 415- 416.

olarak gördüğünü, iki devlet arasında iyi ilişkiler kurulmasını ve tüccarların serbestçe seyahat etmelerini istediğini⁹⁸ Alaaddin Muhammed'e bildirmelerini istemiştir. Moğollar ve bilhassa göçebe toplumlar için yerleşik toplumlarla ticaret yapmak çok önemliydi. Bu dönemde bölgedeki ticaret Uygurlar ile Müslümanlar'ın elindeydi. Durum bu şekildeyken ticaret konusunda Çingiz Han ile Müslüman tüccarların menfaatlerine aynı noktada buluşmaktaydı.⁹⁹

Harezmi ülkesinden Moğollar ile ticaret yapmak için yola çıkan üç tüccar Hocentli Ahmed, Belhli Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Çingiz Han'a kıymetli hediyeler ile bazı ticari mallar getirmişlerdi. Bundan son derece hoşnut olan Çingiz Han tüccarları iyi bir şekilde karşılamış, getirdikleri malları da yüksek fiyata satın almıştır. Çingiz Han, Alaaddin Muhammed'in gönderdiği ticaret heyetine karşılık Harezmişah ülkesine bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu elçilik heyetinin başında Harezmi Mahmud, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka bulunuyordu. Sultan bu heyeti Maveraünnehir'de kabul etti. Elçiler, Çingiz Han'ın onun gücünü ve zaferlerini duyduğunu, onunla bir antlaşma yapmak istediğini ve onu "oğullarıyla aynı tutmayı" teklif ettiğini söylediler. Çingiz Han'ın kendisini "oğlu" (başka deyişle vasalı) olarak kabul etmesinden rahatsız olan Sultan, Harezmi Mahmud'un Çingiz Han'ın kendisine saldırmaya niyeti olmadığını ve Moğol ordusunun gücünün Harezmişah ordusuyla karşılaştırılmayacak düzeyde olduğunu söylemesiyle rahatlamış ve Çingiz Han ile bir antlaşma yapmayı kabul etmiştir. Çingiz, ülkesine ticaret yapmak için gelen kişiler dönecekleri sırada hepsi Müslüman olan dört yüz elli kişilik zengin bir ticaret kervanını da onlarla birlikte göndermiştir.¹⁰⁰ Kervanın başında Otrarlı Ömer Hoca, Meragalı Hammâl, Buharalı Fahreddin Dîzekî ve Eminateddin Herevî bulunuyordu. Kervan sınırındaki Otrar şehrine varınca Otrar valisi İnalçık tarafından tevkif edilmiştir. Vali, durumu o sırada Irak'ta bulunan Muhammed Harezmişah'a bildirmiş, o da gelenlerin casus olmalarından şüphelenerek hepsinin öldürülmesini emretmiştir. Kafiledeki tüccarlar derhal öldürülmüş, yalnız bir kişi canını kurtarmayı başararak yaşananları Çingiz Han'a iletmiştir. Bu olay dünya tarihinin gidişatını değiştirmiş, Çingiz Han'ın Harzemşahlar üzerine saldırması, Türk ve İslam

---

⁹⁸V.V. Bartold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara 1990, s. 418- 419; İ. Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 2000, s. 231-233.

⁹⁹ V.V. Bartold, s.419.

¹⁰⁰ Cüveyni, s.116-117; İ. Kafesoğlu, s. 233-234.

dünyası açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Artık Moğol saldırıları kaçınılmaz olmuştur.¹⁰¹

Katliamı öğrenen Çingiz Han, sakin olmaya çalışmıştır. Babası, daha önce Harezmsah Tekiş'in hizmetinde bulunmuş olan İbn Kefreç Buğra'yı iki Moğol ile birlikte Muhammed'e göndererek olayı protesto etmiş ve tüccarları öldüren Otrar valisinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Fakat Muhammed aynı hatayı bir kez daha yapmış, elçiyi öldürmüştü, yanındakilerin de sakallarını traş ettirerek geri göndermiştir.¹⁰² Böylece Harzemşah ülkesinin Çingiz Han tarafından istila edilmesi artık kaçınılmaz olmuştur. Çingiz Han Harezmsah Devleti'ne karşı harekete geçmeden önce Moğollar ile Harezmsahlar arasında küçük bir savaş olmuştu. Ardından komutanlarından Cebe Noyan'ı, Harezmsah kuvvetleri üzerine göndermiş, Moğol ordusu başarılı olamamıştır.

Çingiz Han'ın ordularının sayısı ile ilgili Müslüman müelliflerin verdiği rakamlar oldukça abartılıdır. Çingiz Han'ın ordusunun yüz elli bin ile iki yüz bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Harezmsah, bir meydan savaşı yapmak yerine Çingiz Han'ın merkezî ordusunu parçalayarak yenmeyi düşünmüş, bu yüzden kendi ordusunu Maverünnehir'in şehirlerine dağıtarak ülkeyi şehir şehir savunmayı planlamıştır.¹⁰³ Çingiz Han bu uzun sefere çıkmadan önce yerine halef olarak oğlu Ögedey'i belirlemiştir. Bu arada ordusunun sayısını yeterli görmeyerek tabi devletlerden de destek istemiştir. Karluk hükümdarı Arslan Han, Almalık hükümdarı Suğnak Tigin ve Uygur İdikutu Barçuk bu emre riayet etmişlerdir. Muhammed Harezmsah, Cebe Noyan ile yapılan savaşta Moğol ordusunun ne kadar güçlü olduğunu anlamıştı. Bu nedenle ordusunu Seyhun ve Maverünnehir'in müstahkem mevkillerine dağıtarak Ceyhun'un gerisine çekilme kararı almıştır. Hazırlıklar tamamlandıca bütün Moğol kuvvetleri Otrar yakınlarında toplandı.

Çingiz Han burada ordusunu üç gruba ayırdı. İki kolu Harezmîler'in sınırdaki en güçlü oldukları müstahkemlere gönderirken, kendisi de üçüncü kolla birlikte ülkenin iç kısımlarına yöneldi. Çingiz Han'ın oğulları Çağatay ve Ögedey, Otrar'ı kuşattı (1220). Cuci, Seyhun'un doğu kıyısı boyunca ilerleyerek önemli bir sınır kenti olan Cend'e yöneldi. Çingiz Han ise ordusunun esas kuvvetiyle en küçük oğlu Tuluy'u da yanına

---

¹⁰¹ Abul Farac II, s.422; Cüveyni, s. 118-119.

¹⁰² Cüveyn, s. 119, Abul Farac II, s. 482-483.

¹⁰³ Firdevs. Özen, **Mengü Han Döneminde (1251- 1259) Selçuklu Moğol İlişkileri**, (Yüksek lisans Tezi.) s.25.

olarak Maverünnehr'e girdi. Zernuk ve Nur kasabalarını ele geçirip yağmaladıktan sonra Buhara önlerine geldi (1220 Mart). Tahkim edilen şehir Moğollar tarafından kuşatıldı.¹⁰⁴ Halk şehri savunan kuvvetlerin kaçması üzerine şehri Moğollara teslim etmek zorunda kaldı. Buhara boşaltılarak Moğollar tarafından yağmalandı. Buhara'nın Moğollar tarafından işgali Harzemşahların zayıflamasına ve hızlıca dağılmasına yol açmıştır.

Çingiz Han Otrar'ı ele geçirdikten sonra burada ciddi bir yağma hareketi başlatmış ve halkı zor durumda bırakmıştır. Semerkant'ı da alan Çingiz gücüne güç katarak burayı da yağmalamış Harzemşahları güç durumda bırakmıştır.¹⁰⁵ Tüm bu hareketlerden sonra Çingiz Han ve oğulları Harzemşahların merkezi olan Gürgenç'i kuşattılar. Burada kuşatma devam ederken Harzemşah yöneticisi olan Humar Tegin şehri Moğol kuvvetlerine teslim etti.¹⁰⁶ Sultan Alaaddin Muhammed'in kaçmasıyla oğlu Celaledin Harzemşah Moğollarla savaşmıştır. Celaledin onlara yenilmiş ve kaçarak kendisini zor kurtarmıştır. Onun arkasından bir keşif birliği göndermişlerdir. Bu Moğolların Anadolu'ya girişlerinde önemli bir adım olacaktır. Ancak Harezmsahlardan devraldıkları¹⁰⁷ topraklarla da yetinmeyen Moğollar, doğudan batıya, kuzeyden güneye birbirinden oldukça uzak bölgelere ardı arkası kesilmeyen seferler düzenleyerek sınırlarını genişletmeye başlamışlardır.¹⁰⁸ Böylece Moğollar Doğu Anadolu ile tanışacaklar ve Harzemşahların ortadan kalkması ile Anadolu Moğol istilasına açık hale gelecektir.

Çingiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra kurultay toplanmış ve Ögedey Moğolların yeni hükümdarı olmuştur.¹⁰⁹ Ögedey¹¹⁰ ile birlikte Moğolların batı ve doğu ilerleyişi devam edecektir. Çin, Avrupa, Hint, Orta Asya, Yakındoğu ve Rus topraklarına yapılan seferler ile bu bölgelerin yeniden yapılanmasına neden olmuştur babasının yolunda ilerlemiştir. Hemen hemen bütün kavimler ile savaş halinde olmuşlardır. Çingiz

---

¹⁰⁴ F. Özen, s. 26.

¹⁰⁵ Cüveynî, s. 142 vd; Abul Farac II, s. 513; W. Bartold, s. 437 vd.

¹⁰⁶ Cüveynî, s.146-153; Abû'l-Farac, II, s. 512-513; **Muhtasar**, s.12-13.

¹⁰⁷ Burada Celaledin Harzemşah'ın ölümü ile ilgili rivayetler Cüveynî'de ilgi çekicidir. (Cüveynî, **Tarihi CihangüşaII**, s.376-377. Benzer rivayetler Abu'l Farac'da da vardır. **Abu'l Farac, Tarihi II**, s.529-530.

¹⁰⁸ N. Durak, "İlhanlılar", s.1; J. A. Boyle, **The Successors of Genghis Khan Translated from the Persian of Rashid al – Din**, London 1971, s.33, 51.

¹⁰⁹ Bertold Spuler, Çevr. C. Köprülü, **İran Moğolları**, Ankara 1957, s.44.

¹¹⁰ Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî onun asıl isminin Ögedey (Ögödey, Ogaday, Oktay) olmadığını, "yükseliş" anlamına gelen bu ismi sonradan aldığını söyler. Geniş bilgi için bkz. **Câmiu't-Tevârih**, I, s 618). Cengiz Han'ın üçüncü oğlu olup Cuci ve Çağatay'ın küçük kardeşi, Tuluy'un ağabeyidir. Gençlik yıllarından itibaren Cengiz Han'ın çeşitli seferlerine katıldı. Bkz, O. Özgüdenli, **DİA/ XXXIV**, "Cengiz Han'ın yerini alan Moğol büyük hanı "(1229-1241). 2007, s.21- 22.

Han döneminde Harezmsahlar ile başlayan savaşlar Ögedey döneminde de devam etmiştir. Ögedey, Çormahan Noyan'ı otuz- kırk bin kişilik bir ordunun başında Harezmsah Celeleddin Mengü Berti'nin üzerine göndermişti.¹¹¹ Harzemşah hükümdarı Muhammed Şah'ın oğlu Celeleddin Harezmsah devleti tekrar canlandırmasıyla birlikte Moğolların batıya ilerlemesindeki en büyük engel olmuşlardır. Moğollar, Harezmsah'ın yeniden doğuşu ve Çin direnişi karşısında eziliyor, Hatta kendilerini tehdit altında hissedebiliyorlardı. Aynı anda iki yönde saldırıya geçtiler.¹¹²Yapılan savaşlar sonucu özellikle Harezmsahlar ve İran'ın teslim olmasıyla Anadolu'nun kapıları Moğollara açılmıştır.¹¹³ Bu arada Türkiye Selçukluları ile Harzemşahlar karşı karşıya gelmiştir. Aralarında yapılan 1230 Yassı Çemen muharebesiyle Celeleddin'in kuvvetleri Türkiye Selçukluları karşısında tutunamayarak dağıldı. Bu muharebe Selçuklular ile Moğolların komşu olmalarına sebep olmuştur. Bu savaştan sonra, bir daha kendisini toparlayamayan Celeleddin, ilerleyen Moğol kuvvetleri karşısında tutunamayarak, geri çekilmek durumunda kalmıştır.¹¹⁴

Ögedey Kagan, Çormahan Noyan'ın¹¹⁵ hizmetine tahsis ettiği dört tümenin ailelerini de yanlarında götürmeleri emrini vermişti. Ögedey Kağan'ın Çingizli Devleti'nin sınırlarını genişletme politikasının bir devamı olarak görevlendirdiği Çormahan Noyan'ın bu seferinin yerleşim amaçlı¹¹⁶ uzun zamanlı iskan hedefleyen bir hareket olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Ögedey, Çormahan'ın yanına kendisi gibi muktedir komutanlar vermiştir.¹¹⁸ Nitekim Moğolların Çormahan Noyan ile başlattıkları bu iskân politikası, Onun bu topraklardaki görevini devralan Baycu Noyan (1241-

¹¹¹ Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, s. 150; Reşidud-din, **Camiu't – Tevarih**, s. 18.

¹¹² Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.256.

¹¹³ İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsah-Moğol Mücadelesi**, s.253.

¹¹⁴ A. Yuvalı, s. 27-28.

¹¹⁵ Bkz..F. Sümer, s.1; Bahaeddin Ögel onun İran büyük generalliğine Çingiz Han döneminde tayin edildiğini söylemektedir. Bkz. Bahaddin Ögel, Alâeddin Keykubad Çağında Batı İranda Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü”, *Selçuk Dergisi*, Sayı:3, Haziran 1988, s.15.); *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de Çormahan Noyan'ın Cengiz Han döneminde tayin edildiğine dair bir kayıt vardır. A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s.260.

¹¹⁶ Kaynakların verdiği bilgilere göre; Çormahan Noyan ile gelenlerin arasında ilim adamları, esnaf ve zanaat mensupları ile çok sayıda sanatkar insan bölgeye getirilip yerleştirilmişti. Bkz. Mehmet Özçimenli, “ *Çingiz Han'ın Komutanlarının Kars Ş üregele'de'ki Egemenliği*” s. 93.

¹¹⁷ N. Durak, s.1; J. A. Boyle, **The Successors of Genghis Khan Translated from the Persian of Rashid al – Din**, London 1971, s.33,51.

¹¹⁸Bu konu hakkında Ermeni Tarihçiler daha geniş bilgiler vermişlerdir. Kiragos, “Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar,” **Türkiyat Mecmuası, II**, s.176. Geniş bilgi için bkz. Aknerli Grigor, s.29. Bunlar Baycu, Yake Yisa'ur ve Melikşah tümen beyleri idiler. Ermeni Müverrihi Kiragos, Kafkasya'da bulunan Moğol ordusu hakkında: “en büyükleri ve başkumandanları Çormahan Noyan'dı. Bu aynı zamanda baş hakimdi.” İfadelerini kullanmıştır.

1258) tarafından da devam ettirilerek İran, Azerbaycan ve Kafkas topraklarında önemli başarılar elde edilmişti. İşte gerek Çormahan Noyan, gerekse Baycu Noyan'ın Batı Asya'daki faaliyetleri daha sonra bölgeye gönderilecek olan Çingizli birliklerinin siyasi bir teşekküle dönmelerini kolaylaştırmıştır.¹¹⁹

b. Çormahan Noyan'ın Batıya gönderilmesi

Çormahan Noyan, Moğolların "Sünit" boyundan olup, Çingiz Han mektebinden yetişmiş değerli bir kumandandı. Onunla birlikte Önasya topraklarına gelen Moğol ordusu dört tümen, yani kırk bin kişiydi. Kaynaklar bu ordunun üç tümen olduğunu belirtse de burada sadece Moğolistan'dan gönderilenlerden bahsedilmiştir.¹²⁰ Çormahan Noyan, idaresindeki Moğol kuvvetleri kısa sürede Moğolistan, Türkistan ve İran'ı geçip Azerbaycan'a varmışlardır. Harezmşah Celaleddin beklenen direnmeyi gösterememişti. İlerleyen Moğol kuvvetleri karşısında başkent Tebriz'i bırakarak, Aras ve Kür ırmağı arasındaki Mugan ve Arran ovalarına kaçtı.¹²¹ Burada da kalamayarak Amid taraflarına kaçarak, Eyyubiler'den Ahlat hakimi Melik Eşref'e dost olarak geldiğini söyleyerek, Moğollar'a karşı birlikte savaşma teklifini yaptı ise de kimse onun sözüne inanmadığı için, çaresiz Meyafarikin dağlarına kaçtı ve orada öldü.¹²² Bundan sonra Celaleddin'in idaresindeki topraklar Moğolların eline geçtiği gibi, daha önce bu yörede Celaleddin'e tabii olan küçük devletler de Moğol hâkimiyeti altına girmiştir. Çormahan Noyan, karargâhını Mugan ovasında kurdu ve askerlerinin bir bölümünü de Arran bölgesine yerleştirdi. Çünkü Mugan ve Arran bölgesi yaylak-kışlak hayatı için oldukça elverişli idi. Daha sonra bu yöreye gelecek olan İlhanlı hükümdarları da adı geçen bölgelerde oturmayı tercih etmeleri bir tesadüf değildir. Moğolların gelmesi üzerine Selçuklular döneminden beri yörede yaşamakta olan Türkmenler burada tutunamayarak Anadolu'ya göç etmişlerdir.¹²³

Çormahan Önasya'ya geldiği sırada kendisine karşı koyabilecek ve Moğol hâkimiyetine girmemiş olan siyasi teşekküller vardı. Bunlar Abbasi Halifeliği, Eyyubiler

---

¹¹⁹ N. Durak, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede Azerbaycan'da Moğollar", *Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslararası Folklor Sempozyumu*, (17-19 Ekim 2007), Baki 2007, s.410vd.; A. Yuvalı, *Devri*, s.53vd.; B. Spuler, *İran Moğolları*, (nşr., C. Köprülü), Ankara 1987, s.44vd.; N. Durak, "İlhanlılar" s.1.

¹²⁰ Reşidüddin, s. 184; A. Yuvalı, s. 28.

¹²¹ Cüveyni II, s. 156; F. Sümer, s. 3.

¹²² A. Yuvalı, s. 29; F. Sümer, s.3.

¹²³ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 30; A.Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 98-99.

ve Türkiye Selçukluları Devleti idi. Türkiye Selçuklu Devleti, kendisine bağlı beylikler dahi Moğol hâkimiyetine karşı çıkarken, 1235 yılında Ögedey Han'ın tabiiyet teklifini kabul etmiştir. Gerçi bu bağlılık her yıl Moğol hükümdarına bir miktar hediye göndermekten ibaret ise de Selçuklulardan o tarihte böyle bir davranış beklenmiyordu. Alaeddin Keykubat bu politikası ile Moğolları Selçuklu sınırlarından uzaklaştırmıştır.¹²⁴ Bu arada Çormahan Noyan'ın zaman zaman Halife topraklarına kadar uzanan akınlarına şahit oluyoruz. Bu yörede Moğol ilerlemesine İsmaililer büyük engel teşkil etmekte idiler. Hatta Çormahan Noyan ile birlikte gelen Moğol kumandanı Çağatay İsmaililer tarafından öldürülmüştür.¹²⁵

Çormahan, Çingiz'in dirayetli ve saygıdeğer kumandanlarından biri olmuştur. Kendisinden sonra bu görevi alan Baycu Noyan'ın da onun gibi meziyetlere sahip iyi bir komutan olduğu bilinmektedir.¹²⁶

Çormahan'ın rahatsızlığından dolayı eşi vekâleten hükümet işlerini ele aldı. Kafkasya'da fethedilen yerlerin egemenliğini sağlamış olan Batu'da bu işlere karıştı. Devlet büyükleri Kafkas arazisini aralarında paylaştılar. Bunun üzerine Ögedey, güvenliği yeniden sağlamak üzere Çormahan'ın yerine Baycu'yu yeni askeri vali olarak gönderdi. Baycu 1241'de Kafkasya'ya girdi ve Hülegü'nün gelmesine dek resmi vazifesini yaptı. Altı yıl sonra Elcigidey ona yardımcı olarak verildi. Bu zat aynı zamanda Halep ve Musul'a kadar ilerlemek emrini almış bulunuyordu.¹²⁷ Çormahan Noyan, 1243-1246 yılları arasında öldüğü tahmin edilmektedir.¹²⁸

c. Baycu Noyan'ın Bölgedeki Faaliyetleri

Çormahan'ın yerine Arran ve Mugan'daki Moğol ordusunun başına, bu görevi 1242'den 1256'ya kadar sürdürecektir olan Baycu getirilmişti. Baycu, Türkiye Selçuklularına saldırarak Moğol ilerleyişinde önemli bir adım atmıştır. Sultan II. Keyhüsrev'in (1237–1245) hükümdarlığı altında bulunan Selçuklular kudretinin

---

¹²⁴ Sultan Alaeddin Moğollara bir elçi gönderdiğini, Ögedey Han'ın da buna karşılık 1236 yılında Emir Şemseddin Ömer, Tadvun ve Unumtay adlarında iki Moğolu bir yarlığa ve iki gümüş payze ile beraber göndermiş ve Alaeddin'den kendilerine tabii "il" olmasını istemiştir. Bkz. **İbn Bibi**, s. 452 vd.

¹²⁵ Bkz. **Cüveyni III**, s. 275, İsmaililer tarafından öldürülen Çağatay'ın hangisi olduğuna dair bir kayıt olmamasına rağmen, oğlu Bulagan Nyan'ın babasını intikamı için birçok İsmaili öldürmesine bakarak bunun Han olan Çağatay olduğunu belirtebiliriz.

¹²⁶ Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, s. 11.

¹²⁷ B. Spuler, s. 46-47.

¹²⁸ Çormahan'ın ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber, onun ölmeden önce dili tutulmuş, felç hastalığına yakalanmış ve devlet işlerini oğulları ve Eltine Hatun'un yardımıyla yürütmüştür. İki oğlu vardı: birisi Siramun, diğeri Bora idi. Bkz. Aknerli Grigor, s. 41.

zirvesinde görünüyordu ancak Baycu Erzurum’u alıp yağmaladıktan sonra bizzat sultanın yönettiği Selçuklu ordusunu 26 Haziran 1243’te Erzincan yakınlarında Köseadağ mevkiinde mağlup etmiş ve bu zaferin arkasından Sivas’ı ele geçirmişti. Direnme gösteren Tokat ve Kayseri tamamen tahrip edilmişti. II. Keyhüsrev barış istemiş ve tabi olmayı kabul etmiştir. Bu sefer Moğol İmparatorluğunu, Bizans İmparatorluğu’nun sınırlarına kadar genişletmiş oluyordu.¹²⁹

Kilikya Ermeni Krallığı’nın hükümdarı I. Hetum (1226–1269) derhal Moğol tabiiyetine geçme akıllılığını göstermişti. Aynı politika halefleri tarafından da uygulanacak böylece Ermeniler Selçuklu veya Memluklara karşı Asya’nın yeni efendilerinin himayesine girmiş olacaktırlar.. 1245’te Baycu, Ahlat ve Diyarbakır’ı işgal ederek Doğu Anadolu’da Moğol hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Üstelik Moğollar Ahlat’ı Gürcü tabileri İvane’nin ailesine bırakmışlardır. Hetum kadar ihtiyatlı politikacı olan Musul Atabek’i Bedreddin Lulu kendiliğinden Moğol hâkimiyetini tanımıştır.¹³⁰

1252 yılında Doğu Anadolu ve özellikle de Şüregel bölgesi çekirge sürülerinin tahribatına uğramıştır.¹³¹ Kirakos bu çekirge sürülerinin şiddetini anlatırken batıda İspanya’yı doğuda da Irak ve İran’ı tahrip ettikten sonra Doğu Anadolu’ya geldiğini belirtmektedir. Çekirge sürülerinin tahribatını Aknerli Grigor, şöyle belirtir: “Bu dönemde, şiddetli bir çekirge akını oldu. Çekirgeler bütün doğu ülkelerindeki ürünü mahvetti. Afet o kadar büyüktü ki doğu ve batı ülkeleri dehşet içinde kalarak feryat ve figanla Allah’a sığındılar. Sonra Allah’ın merhameti sayesinde, ülke bu korkunç beladan kurtuldu ve halk kendilerini böyle bir afetten kurtaran Kadir-i mutlak’a hamd u sena eyledi.” İfadesini kullanmıştır.¹³²

Anadoluda Moğol tahakkümü hukuken Alâeddin Keykubat’ın 1237 ‘de vefatından hemen önce Moğollara vergi vermeyi kabul etmesiyle, fiilen de 1243’te Sivas yakınlarında Köseadağ’da Moğolların Anadolu Selçuklu ordusunu bozguna uğratmasından sonra tesis edilmiştir.¹³³ 13.yy’da Moğolların istilaları sonucu Horasan ve Maverâünnehir’de tutunamayan pek çok Türk boyu İran yaylası üzerinden Anadolu’ya

---

¹²⁹ İbn Bibi, s. 64 vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984, s. 437; M. Özmen, s. 93.

¹³⁰ Mehmet Özmenli, “Çingiz Han’ın Komutanlarının Kars Şüregel’deki Egemenliği”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6, 2010, s.94.

¹³¹ Vardan, **Türk Fütuhât Tarihi**, (nşr. H.D. Andreasyan, **Tarih Semineri Dergisi I**, İstanbul 1937, s. 229.

¹³² Aknerli. Grigor, s. 45.

¹³³ Halil Çetin, “İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu Siyasetinin Temel Dinamiği-Göçebe Türkmen Çatışması”, s. 124

göç etmişlerdir. Moğol tazyikiyle Anadolu'ya gelen kitleler burada Türk nüfuzunun yoğunluğunu daha da artırmıştır. Bu durum Uçlardaki Türkmen beylerinin bağımsız hareket etmesine yol açmıştır.¹³⁴ Moğollar her ne kadar istilalarıyla kötü bir kavim gibi görülseler de, geldikleri yerleri ve istila ettikleri yerleri yıkıp yağmalasalar da bölgenin imar faaliyetleri gibi birçok alanda olumlu etkileri de olmuştur. Siyasi, askeri, sosyal ve kültürel, dini içtimai olarak birçok bölgeyi etkilemişlerdir.

Anadolu'da Moğol/İlhanlı idaresinin kuruluş aşamasında karşılaştığı ilk ciddi sorun, Hülegü'den aldığı emir üzerine Baycu'nun idaresindeki çok sayıda Moğol birlikleri ile Anadolu'ya gelmesinden sonra yaşanmıştır. Anadolu'da Moğollara karşı Anadolu Selçuklu Devleti, Bizans ve Türkmenler ittifak oluşturmuştur. Memluk Sultanı Baybars da destek olmuştur. 1256'da Aksaray yakınlarında yapılan savaştan sonra II. İzzettin Keykavus ve kardeşi IV. Rüknettın Kılıç Arslan arasında Selçuklu tahtına sahip olma mücadelesi baş göstermiştir. Bu duruma sebep bir taraftan Moğolların büyük kağanı Mengü'nün Selçuklu tahtını İzzettin Keykavus'a vermesi, diğer taraftan Hülegü'nün Hemedan'a gelen Rüknettın'ın Selçuklu sultanlığını onaylamasıdır. Bu şekilde ülke ikiye bölünmüştür.¹³⁵ Sivas suyunun (Kızılırmak) batısındaki bölgeler Keykavus'un idaresinde, doğusunda kalan yerler de Kılıç Arslan'ın hâkimiyetinde olacaktır. Bu düzenleme ile idari-mali açıdan Anadolu iki nüfuz alanına taksim edilmiş oluyordu.

Hülegü Bağdat'ı zaptettikten sonra Baycu Noyan'ı idam ettirmiştir. Baycu'nun öldürülmesinden sonra Anadolu'daki Moğol kuvvetlerinin başına Alıncak Noyan getirildi.¹³⁶

B. DOĞU ANADOLU'DA İLHANLI HAKİMİYETİ

Moğollar tarafından uygulanan yayılma politikası ile XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sınırlar Kuzey Çin'den Karpat dağlarına kadar genişlemiştir. Ele geçirilen toprakların idaresi ise Çingiz Han döneminden itibaren merkezden gönderilen vali ve noyanlar vasıtasıyla yürütülmekte olup bu uygulama Möngke Kağan (1251-1260) dönemine kadar sürdürülmüştü. Ancak imparatorlukta iktidar değişikliklerinin vuku bulduğu dönemlerde bu şekilde idaresi valiler vasıtasıyla yürütülen bölgelerde ciddi

¹³⁴Abdullah Kaya," *İlhanlıların Anadolu Türkmen İstilasını Beylerine Karşı Politikası*", s.293

¹³⁵ Halil Çetin, s. 1208

¹³⁶ F. Sümer, s. 34.

otorite boşlukları yaşanmıştır. Tüm karışıklıklara son verecek olan Möngke 1251 yılında Moğol imparatoru olmuştur. Asıl hedef Moğol imparatorluğunu eski sistemine kavuşturmadır.¹³⁷

Çingizli İmparatorluğunda ele geçirilen toprakların idaresi Çingiz Han'dan itibaren merkezden gönderilen vali ve noyanlar aracılığıyla yürütülmekteydi. İmparatorluktaki bu uygulama Möngke Han dönemine kadar sürmüştür. Ancak bu uygulama imparatorluğun iktidar değişikliği ve iç buhranlar yaşadığı dönemde otorite boşluklarının yaşanmasına ve devletin sarsılmasına sebep olmuştur. İşte bu nedenlerden ötürü Möngke'nin¹³⁸ Kağanlığını ilan etmesi neticesinde toplanmış olan 1252 kurultayında en önemli konularından biri şimdiye kadar vali ve noyanlar vasıtasıyla idare edilen devletin idari teşkilatını kesinleştirmek ve Moğol devlet teşkilatını oluşturarak daha önceden beri amaçlanan bölgelere seferler için hazırlanmak idi.¹³⁹ Çingizli İmparatorluğundaki bu uygulama ilerleyen yıllarda Türk- Moğol İmparatorluğu'nun parçalanarak farklı adlarla müstakil devletler olmalarına sebep olacaktır. Neticede İlhanlı, Çağatay, Altınorda, Kubilay Hanlığı gibi devletlerin ortaya çıkması bu uygulamanın tahmin edilemeyen bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Möngke kardeşi Hülegü'yü İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tabi bölgeler haline getirmesini isteyecekti. Neticede bu gelişme bölgede etkili olan Baycu'nun Hülegü tarafından etkisiz hale getirilmesi ve sonrasında Möngke'nin ölümü üzerine İlhanlıların Doğu Anadolu'daki hâkimiyetini sağlamlaştıracağı.

a. Hülegü Dönemi

1252 kurultayında alınan kararlar doğrultusunda bir kısım tecrübeli noyanlar ile Möngke'nin kardeşlerinden Kubilay Çin'in diğer kardeşi Hülegü ise İran, Azerbaycan,

---

¹³⁷N. Durak, "İlhanlılar" Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Bkz. Tarih-i Cihan Güşa (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998, s.487 vd.; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l Farac Tarihi II (nşr. Ö.R. Doğrul), s.556;B. Spuler, s.44 vd.;A. Grigor, Moğol Tarihi, (nşr. H.D. Andreasyan), İstanbul 1954, s.11 vd.

¹³⁸ Cüveyni eserinde Möngge'den övgü ile söz etmektedir: "Mengü Kaan'ın uyanık talihine, bilgisi ve alçak gönüllülüğü yardımcı oldu. Günden güne büyüyen devletine akli rehberlik etti. Onun dünyayı süsleyen düşüncesinin parlaklığı güneşte bile yoktur. Cömertliği karşısında bulut yaya kalır." Bkz. Cüveyni, s.486.

¹³⁹ Cüveyni, s. 486vd; Gregory Abu'l Farac(Bar Hebraeus) **Abu'ul Farac Tarihi II**, (nşr. Ö.R. Doğrul), s.556;A. Grigor, **Moğol Tarihi**,(nşr. H.D. Andreasyan), İstanbul 1954, s. 11vd. B. Spuler, s.44vd; N. Durak, "İlhanlılar",s. 2.

Mısır, Anadolu, Arran ve Mugan bölgelerinin sevk ve idaresiyle görevlendirmişti.¹⁴⁰1253 tarihinde harekete geçen Hülegü, Eylül ayı içerisinde Semerkant'a¹⁴¹ gelerek, Semerkant emirlerini, Rum ve Fars sultanlarını ve birçok emir ve beyi kendisine tabi kılmıştır.¹⁴² Moğollar bütün gayretlerine rağmen Asya'nın batısında bu döneme kadar kesin sonuçlu başarılar elde edememişlerdi. Yaklaşık on yıldan beri Moğol nüfuzu buralarda neredeyse hiç yayılmamıştı. Burada durum o kadar vahimdi ki Büyük Han'ın sarayına daima yardım haykırırları ile çınlamakta ve bu yakarırlar arasında her şeyden önce Mazenderan'daki İsmaililerin ortadan kaldırılması¹⁴³ ile Bağdat halifesinin itaat altına alınması, bunun olmadığı takdirde Müslümanların kesin olarak itaate alınması ve denize doğru fetih yolunun açılması mümkün görünmüyordu. Hülegü için ordu kurmak üzere Moğol savaş kuvvetinin beşte birinin hazırlanılması emredildi. Bu suretle Hülegü Mayıs 1253'te yaklaşık yüz bin kişiden oluşan bir ordu ile ileri harekete başladı.¹⁴⁴ İlk olarak İsmaililerin kaleleri tek tek ele geçirilmiş ve son olarak Alamut 1256'da zapt edilmiştir. Böylece İslam dünyası içinde büyük bir tehdit olan Haşhaşi grubu ortadan kaldırılmıştır. Yaptığı 1258 seferinden sonra Bağdat tamamen işgal edilmiş ve Abbasi halifesine son vermiştir. Bu tarih İslam Dünyasında bir dönüm noktası olmuş, eşine az rastlanır bir katliam yapılmıştı. Hatta cesedlerin kokusu öyle bir hale gelmiş ki Hülegü bile kokudan rahatsız olarak şehri terk etmiştir Buradaki mimari eselerin çoğu yakıp yağmalanmış ve birçok insanı öldürmüştü. Kütüphaneyi yağma ettikten sonra Dicle Nehri'ne atmış ve burada

---

¹⁴⁰ N. Durak, *İlhanlılar*, s. 2; A. Temir, "Moğol (veya Türk – Moğol Hanlığı)" *Türkler Ansiklopedisi VIII*, s. 421. ....*The Journey of Rubruck to the Eastern Parts of the Wor I, 1253-1255*. (Nşr. W. W. Rockhill, London 1941, s. 222.

¹⁴¹ Grek tarihlerinde Maracanda, Çin vekāyi'nâmelerinde K'ang ve Hsi-wan-chin adlarıyla geçer. Semerkant adı, şehrin nisbet edildiği şahsın ismi Semer ile Soğdca'da "şehir" veya "yerleşim birimi" anlamındaki kent / kant kelimesinden meydana gelir. Şehir, ilk olarak Zerefşân (Soğd) nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir mevkiye kurulmuş olup günümüze ulaşan harabelerine Efrâsiyâb adı verilmektedir. Cengiz Han'ın 1220 Semerkant'ı tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü modern Semerkant'ın bulunduğu bölgede yeni bir şehir kurulmuştur. Özbekistan Cumhuriyeti'nin orta kesiminde yer alan ve aynı isimli idarî birimin (oblast) merkezi olan Semerkant şehri ilk dönemlerde bütün Mâverâünnehir'in, ardından Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Bkz. Osman Aydın, "Semerkant", *DİA /XXXVI*, s. 481vd; bkz V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 97vd.

¹⁴² İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003, s.17; B. Spuler,,s.60.

¹⁴³ Geniş bilgi için bkz. B. L. *Alamut Kalesi Hasan El Sabbah*, İstanbul 2004, s. 161. Moğololistan'daki büyük toplantıya katılan İsmaili elçisi geri çevrilmiş ve İran'daki Moğol generali hana sakinmesi gereken iki dik kafalı düşmanın halife ve İsmaililer olduğunu tembihlemiştir. Bunun üzerine Karakurum Hanı İsmaili ajanlardan gelecek saldırılara karşı önlem almıştır. Hülagü, 1256 yılında sefere çıktığında öncelikle İsmaili kalelerini hedef almıştır.

¹⁴⁴ B. Spuler, s.59- 60; N. Durak, "İlhanlılar",s.2- 3.

günlerce mürekkep akmıştır.¹⁴⁵ Alamut ve Bağdat halifeliğini ele geçirdikten sonra Memluklarla mücadele başlamıştır.

Hülegü seferlerine devam ederken Arran ve Mugan'da ordugâhını kuran Baycu Noyan'a haber gönderip bölgeyi boşaltmasını ve Türkiye içlerine¹⁴⁶ kadar girmesini emretmişti. Bu hadise bize gösteriyor ki Anadolu artık Moğolların vassalı olmaktan öte daima kalacakları bir yer haline gelecekti. Selçuklu sultanlarını Moğol baskısı altında zor günlerin yaşanacağı aşikârdı. Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus onlarla savaşmayı göze alamayıp savaş meydanını terk etmesi üzerine büyük bir bozguna uğrayacaklardı. Baycu kendisine itaat etmeyen Keykavus'un yerine IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı devletin başına getirmiştir. Neticede Anadolu, mali ve idari bakımdan Baycu Noyan idaresindeki Moğollara bağlanacaktı.¹⁴⁷

Hülegü'nün Anadolu'daki faaliyetlerinden bahsedecek olursak: o, Abbasi seferine çıktığında II. İzzeddin Keykavus ile Baycu Noyan ile savaşa girmişti. Ancak Bağdat'ı almasından sonra Hülegü'nün gücünü fark etmiş ve huzuruna çıkmak üzere yola çıkmıştır. Hülegü'nün Meraga'da huzuruna çıkan¹⁴⁸ sultan ona takdim ettiği çizmenin altına kendi resmini çizdirmiştir.” Köleniz, hükümdarının ayağını hizmetkârının başı üstüne koyarak onu şereflendireceğini ümit etmek cesaretini göstermektedir.” diyerek Hülegü'nün sınırlarını yumuşatmaya çalışmıştır.¹⁴⁹ Bu durum sultanın Hülegü ve Moğolların karşısında aciz kaldığını göstermektedir.¹⁵⁰

IV. Kılıç Arslan, ağabeyinin Hülegü gözünde itibar kazandığını düşünerek veziri Süleyman Pervaneyi yanına alarak Hülegü huzuruna çıkmış ve bu durumda ülke iki kardeş arasında bölüştürülmüştür.¹⁵¹ Bu dönemde Kılıç Arslan'ın zafiyetleri neticesinde Moğolların Anadolu'daki etkileri belirgin bir şekilde artmıştır. Anadolu Moğol egemenliği altına girmeye başlamıştır.¹⁵²

¹⁴⁵ Bkz.N. Durak, “İlhanlılar”, s. 5.

¹⁴⁶ Reşideddin II, s. 486 vd; F. Sümer, s. 25.

¹⁴⁷ Abul Farac II, s. 562 vd; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2010, s. 501.

¹⁴⁸ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, **Müsameretü'l Ahbar**, s.45.

¹⁴⁹ Bkz. Reşideddin II, s, 501 R. Grousset, s. 342.

¹⁵⁰ N. Durak, “İlhanlılar”,s. 5.

¹⁵¹ A. Yuvalı, s. 103.

¹⁵² Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, s. 34 vd.

Hülegü, ilim adamlarını korumuş ve himaye etmiştir. Dönemde birçok ilim dalıyla ilgilenen alim ve sanatkarlar yetişmiştir. İlhanlı ülkesi ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Ayrıca Hülegü, imar faaliyetlerine de önem vermiş, İran ve Azerbaycan'da pek çok mimari eser yaptırmıştır.¹⁵³ Konumuz açısından Doğu Anadolu bölgesinde yer alan Aladağ'da¹⁵⁴ bir saray yaptırmış olması Anadolu'da ne derece etkili olduklarını göstermektedir. Hülegü, hükümdarlığı boyunca birçok devlet üzerine sefer gerçekleştirmiş ve çoğunda başarılı olmuştur.

b. Abaka Dönemi

Hülegü Han ölümü üzerine yerine büyük oğlu Abaka¹⁵⁵ 1265'te tahta çıkmıştır.¹⁵⁶ Abaka Han döneminde devlet merkezi Meraga'dan Tebrize taşınmış ve vezirlik makamına da dirayetli, otoriter ve hayırsever bir kişi olan Şemsettin Cüveyni getirilmiştir.¹⁵⁷ Cüveyni'nin¹⁵⁸ dönemin büyük bir kısmına damgasını vurarak nüfuz toplaması hükümdardan sonra en kudretli şahsiyet haline geldiği¹⁵⁹ hatta onun küçük yaşta olan çocuklarının ve kardeşinin geniş yetkilerle donatılarak, küçük bir hükümdar hayatı yaşadıkları görülmektedir.¹⁶⁰

¹⁵³ A. Yuvalı, s. 168; N. Durak, s.10.

¹⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi", **I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu**, İstanbul 2013, s. 242 vd.

¹⁵⁵ Hülâgû'nun on dört oğlunun en büyüğüdür. 631'de (1234) Moğolistan'da doğdu. Babası ile birlikte 1256'da İran'a geldi. Önce Horasan valiliğine tayin edildi. Hülâgû'nun ölümü üzerine emîrler, hatunlar ve şehzadelerden teşekkül eden kurultayca babasının yerine getirildi (1265). Fakat hükümdarlığı Büyük Han Kubilay tarafından ancak beş yıl sonra tasdik edildi. Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, *'İlhanlılar'* **DİA I**, s. 8.

¹⁵⁶ Abaka, otuz kardeşi içinde en sevimlisi ve yakışıklısı idi. Onun Hanlığı zamanında memleket her cihetten refah içinde bulunuyordu. Bkz. A. Grigor, **Moğol Tarihi**, (nşr. H.D Andreasyan) İstanbul 1954, s.37-38; Abu'l Farac Tarihi II, s.585.

¹⁵⁷ Faruk Sümer, s.37; N. Devlet, *"İlhanlılar"*, **İA/ IX**, İstanbul 1992, s.65.

¹⁵⁸ Kültürlü bir aile çevresinde ve çok geniş imkânlar içinde yetişen Cüveynî, çocukluk ve gençlik yıllarında mükemmel bir tahsil ve terbiye gördükten sonra on yedi on sekiz yaşlarında iken Moğollar'ın İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan umumi valisi Argun'un özel kâtipleri arasına girdi. Argun 1243-1256 yılları arasında Moğollar'ın başşehri Karakorum'a yaptığı birçok resmî ziyarette bu çok genç ve kabiliyetli kâtibini de beraberinde götürmüştü. 1256 yılında Hülâgû İran'a gelince onun hizmetine girerek daha ilk günden itibaren itimat ve teveccühünü kazandı. Bkz. Orhan Bilgin, *"Cüveyni, Ata Melik"*, **DİA/ VIII**, 1993, s.140-141.

¹⁵⁹ Cüveyni; dönemin kaynaklarında bilgili, mükemmel, güzel konuşan, üstün niteliklere sahip olan belagat sahibi bir yönetici olarak ününün dünyanın dört bir yanına yayıldığı kaydedilmektedir. Cüveyni, s.43; Bkz. Aksarayî, s.60vd.

¹⁶⁰N. Durak, *"İlhanlılar"*, s.11; G. Lane, **Early Mongol Rule in Thirteenth Century Iran**, New York 2003, s. 177vd.

Abaka Han, Altın Orda ve Memlûklü tehditleriyle karşılaşmıştır. İlhanlıları iki taraftan kuşatma altına almış olan bu iki güce karşı mücadele edildi. Öncelikli olarak, öncelikle Altın Orda Devleti üzerine harekete geçildi. İki taraf arasında 20 Temmuz 1265 yılında Aksu ırmağı kenarında gerçekleşen savaşın galibi İlhanlılar olmuştur.

Altın Orda birlikleri Kür Nehri üzerinden başarısız olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁶¹ Beklemediği bir mağlubiyete uğrayan Altın Orda hükümdarı Berke Han, Memlûk hükümdarı Baybars'a haber göndererek yardım istedi. Bunun yanında da Mengü Timur'u Bizans'ta bulunan sabık Selçuklu sultanı II. İzzeddin'i tutsaklıktan kurtarıp tekrar Anadolu'ya tayini için vazifelendirdi. Bu çok yönlü kuşatma karşısında Abaka Han, bütün güçlerini toplayarak tehdidin en güçlü olduğu yer olan Kafkaslara yani Berke Han'a karşı yöneldi. İki taraf Kür Irmağı civarında karşılaştılar. Abaka, Altın Orda Moğollarının askeri üstünlüğünü görünce, vakit kazanmak maksadıyla ırmak üzerindeki bütün köprüleri yıktırdı ve Kür Nehri'nin karşı kıyısına derin hendekler kazdırarak bölgeye girişleri engellemeye çalıştı.¹⁶² Berke Han'ın aniden ölümü üzerine müttefiklerin İlhanlıları üç yönden kuşatarak etkisizleştirme politikaları ağır bir darbe alırken, İlhanlılar da büyük bir tehlikeden kurtulmuşlardır.

Memlûklere karşı mücadeleye hazırlanan İlhanlı birlikleri Halep üzerinden Humus'a kadar ilerledilerse de Baybars ordusunun karşı harekatı sonucu geri çekilmek zorunda kaldılar. Abaka Han, Memlûk saldırısına karşı Avrupa'dan destek ararken Papanın yanı sıra İngiltere kralı ve Fransa'dan olumlu bir yanıt alamamışlardır.¹⁶³ Tüm bunlar üzerine Anadolu'ya giren Baybars, İlhanlı ordusunu 1277'de Elbistan civarındaki savaşta büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Moğolları Kayseri'de bir kez daha mağlup etmenin sevincini yaşayan Baybars, Suriye'ye hareket etmiştir. Baybars'ın Anadolu'dan ayrılması üzerine 1277'de otuz bin ordu ile buraya gelen Abaka, ölen İlhanlı askerlerinin çokluğu karşısında derin bir öfke duyarak Türkmenler üzerine saldırıp çok sayıda

---

¹⁶¹ Emir Nogay Derbent tarafından saldırıya geçtiğinde, Abaka'nın buraya atamış olduğu valisi Yeşmut ona karşı mücadeleye girişmiştir. Yapılan savaşta Berke Han çekilmek zorunda kalır ve kısa süre sonra ölmüştür. Bkz. İ. Kamalov, s. 61vd; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla- Cengiz, Han- Timur**, (nşr. M.r. Uzmen), İstanbul 1993, s.351.

¹⁶² W. Bartold, "Abaka", **İ A/I**, s. 4.

¹⁶³ M. Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslar arası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türkler", **Türkler Ansiklopedisi VIII**, s. 668.

Türkmen öldürmüş ve birçok şehri yağmalamıştır.¹⁶⁴ Abaka burada kendisini desteklemeyen Anadolu halkını cezalandırmış ve kendisi de Aladağ'a geçmiştir.¹⁶⁵

Abaka Han, birçok Moğol prensinde olduğu gibi içkiye aşırı düşküdü. Babası Hülegü'den devraldığı devletin sınırlarını genişletememiş olmasına rağmen idaresini sistemli ve istikrarlı bir halde sürdürmüştür.¹⁶⁶ Neticede ülkesinin sınır güvenliğini sağlamak amacıyla batıdan doğuya mücadelesine devam ederken Suriye'de uğradığı bozgun ve Hemedan'da girdiği sarhoşluk hezeyanı neticesinde 1 Nisan 1282'de ölmüştür.¹⁶⁷

c. Tekudar Dönemi

Abaka Han'ın ani ölümü devlet ileri gelenleri Hülegü'nün yedinci oğlu ve hanedanın en büyüğü Abaka'nın oğlu Tekudar'ı¹⁶⁸ Mart 1282'de tahta çıkarılmıştır.¹⁶⁹ Bu döneme kadar gerek Hülegü gerekse Abaka, devletin sınır güvenliğini tesis etmek için pek çok mücadelede bulunmuşlarsa da kesin başarıya ulaşamamışlardı. Bu nedenle Tekudar'ın çözmesi gereken en önemli meselelerden biri devletin sınırlarını genişletirken güvenliği de sağlamaktı. Komşu devletler üzerinde baskı siyaseti takip ederek hakimiyetini sağlamlaştıracağını düşünen Tekudar, bu dönemde oldukça güçlü durumda olan Memluklar Devleti'ni görmezden gelerek itaate davet etmiştir.¹⁷⁰ İlhanlılar şimdiye kadar Memluk üstünlüğünü kıramamıştı. Tekudar Ahmet de durumu savaşıla düzeltmek yerine uzlaşmaya başvurdu ve 1282 Eylül ayında Kahire'ye Memlük Sultanı

---

¹⁶⁴ Burada dikkati çeken bir mevzu Türkiye Selçuklu veziri Münieddin Pervane'nin Moğol ordusuna destek verirken, daha öncesinden Baybars ile ittifak yaptığı ve bunun Abaka tarafından öğrenilmesi sonucunda İdam edildiğidir. Bkz. Abu'l Farac II, s. 600; Aksarayı, s. 89; O. Turan, s. 568.

¹⁶⁵ N. Durak, s. 12.

¹⁶⁶ Öyle ki dönemin kaynaklarından ondan övgü ile bahsedilmiştir., Aksarayı ondan: "O, adalet yayan öyle bir padişahı ki (onun varlığıyla) düşman topluluğundan hiçbir yaratık kalmadı. 663(1265) yılında ülke tahtı onun devletli ve adil varlığıyla süslendi. Dünya ülkelerindeki zamanın melikleri ona boyun eğme küpesini kulaklarına taktılar. Onun iyilik bağına bğgladılar..." şeklinde bahsetmiştir. Bkz., Aksarayı, s.58vd.; A.Z.V. Togan, s.225vd.

¹⁶⁷ Abu'l Farac II, s. 609. B. Spuler, s. 88.

¹⁶⁸ Aksarayı onun hakkında: "Ahmed Han, padişah ve şehzadeler içinde yaş ve olgunluk bakımından en ilerisi idi. Şehzadeler, hatunlar, tümen beyleri kendisine biat ettiler. 1282 yılında saltanat tahtına oturdu. Memleket onun İlhanlık makamına geçmesiyle parlak bir devre kavuştu." İfadelerini kullanmıştır. Bkz. Aksarayı, s. 214. Nesturi bir anneden olan Tekudar, başa geçtiğinde İslamiyet'i kabul ederek Ahmet adını almış ve "Sultan" unvanını kullanmıştır. B. Spuler, s.89. Son derece merhametli ve cömert bir hükümdardı. Hanlığını ilan etmesi dolayısıyla babasının ve kardeşinin hazinesini açarak bol miktarda altın ve gümüş dağıtmıştı. Bkz. Reşideddin Fazlullah, **Cami'ü't Tevarih III**, s. 547; Abul Farac II, s.610.

¹⁶⁹ B. Spuler, s.89; N. Durak, s.13.

¹⁷⁰ N. Durak, s. 14.

Kalavun'a¹⁷¹ heyet göndererek Müslüman olduğunu ve sulh yapmak istediğini bildirdi¹⁷². Bu haber Mısır'da oldukça soğuk karşılandı. Fırat sınırında bundan sonra sükün hüküm süreceği haberi Nil'de şüphesiz hoş karşılandı; fakat bir ittihak anlaşması düşünülmedi. Tam tersine Ahmet'in sefaret heyeti, ölümüne kadar salıverilmedi. Memlukların bu hareketi nedeniyle Suriye'ye hareket edilmesi konusundaki kurultayın teklifini Tekudar reddetmiştir. Memluk sultanları daha öncesinden Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın¹⁷³ Müslüman oluşunu hoş karşılamışlardı; ancak Suriye hududundaki sükunun bir İslam hükümdar hanedanına karşı dahi uzun sürmeyeceğini biliyorlardı. Bunun doğal sonucu olarak hükümdarın din değiştirmesi iç ve dış siyasette yarar sağlamamıştır. İç siyasette Moğolların bir kısmı henüz İslamiyet'i reddediyor ve İslamiyet'e olan nefretlerini Ahmet'in şahsına da gösteriyorlardı. Devletin bu durumunu fırsat bilen Argun kendisine taraftar toplar.¹⁷⁴ Tekudar'ın kardeşi Kongurtay da hanlığa ait bölgelerde yaşanan başıboşlukları fırsat bilip düzeninden sorumlu olduğu Anadolu'da bazı yanlış uygulamalarda bulunur. İdaresi altında bulunan topraklarda büyük ve dehşet içeren kıyımlarda bulunur. Kongurtay, kadın ve çocukları köle olarak sattırıp her türlü zulümü yaparken Tekudar'ı tahtan indirmek için planlar yapar. Onun bu uygulamalarından fazlasıyla rahatsız olan Ahmet, kendisini acilen Aladağ'a çağırması ve 13 Ocak 1284'te taraftarlarıyla birlikte ortadan kaldırmıştır.¹⁷⁵

---

¹⁷¹ Memlük sultanıdır. Kıpçak Türkleri'nden olup hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Moğollar'ın 642'de (1244) Deşt-i Kıpçak'ı istilâsı sırasında esir düştü. Bir köle tüccarı tarafından Mısır'a götürülerek Eyyübî Sultanı el-Melikü'l-Âdil'in memlüklerinden Emîr Alâeddin Aksungur es-Sâkî'ye satıldı. Daha sonra Eyyübî Sultanı el-Melikü's-Sâlih Eyyüb'a satılan Kalavun (647/1249), âzat edilerek Ravza adasındaki Bahriyye Memlükleri adı verilen yeni askerî birliğe dahil edildi. Kalavun, Memlük Sultanı Kutuz'u ortadan kaldırıp tahta gelen I. Baybars el-Bundukdârî'nin yanında yer aldı. Baybars tarafından kendisine "mukaddemü elf" rütbesi verilen Kalavun, 671 (1272) yılında Moğollar'a karşı açılan seferde Fırat nehrini ilk geçen emîr olarak adını duyurdu. Bkz. İsmail Yiğit, "Kalavun" **DİA/ XXIV**, 2001, s. 227. İlhanlılar, Ermeni Krallığı ve Haçlı kontluklarıyla mücadele etti. Suriye'ye saldıran İlhanlı ordusunu Humus civarında ağır bir yenilgiye uğrattı 29 Ekim 1281. İlhanlılar'la iş birliği yapan bölgedeki Haçlı varlığına son vermek için çalıştı; ancak Akkâ seferi için Kahire'den ayrıldığı sırada vefat etti (689/1290). Bkz. İ. Yiğit, "Memlükler", **DİA/ XXIX**, 2004, s. 91.

¹⁷² Tekudar'ın Memluklere gönderdiği mektup hakkında bkz. Aksaraylı, s. 107.

¹⁷³ Altın Orda Hanı (1256-1266). Cengiz Han'ın torunu, Cuci Han'ın oğlu, Batu Han'ın kardeşi, Sertak ile Ulakçı hanların da halefidir. Kaynaklarda adı Berke, Berkâ ve Berkây, bazan da Berke Oğul şeklinde geçer. Gençliği hakkında çok az bilgi vardır. 1246 ve 1251 yıllarında amcası Ügedey'in oğlu Güyük ile öbür amcası Tuluy'un oğlu Mengü'nün tahta geçişlerindeki kurultayda yer aldı ve gayretleriyle bazı iç çekişmeleri önledi. Büyük bir ihtimalle Müslümanlığı hükümdar olmadan önce Hârizm'de bulunduğu sıralarda kabul etmiştir. Sertak ve Ulakçı'nın kısa saltanatlarından sonra 1256 yılı sonunda Altın Orda tahtına geçti. Bkz. Enver Konukçu, "Berke Han", **DİA/ V**, 1992, s. 506.

¹⁷⁴ N.Durak s. 14; J.J. Saunders, **The History Of Mongol Conquests**, London 1971, s.133; B. Spuler, s. 90.

¹⁷⁵ Reşideddin III, s. 549vd; N.Durak, s.14.

Tekudar Ahmed Han İlhanlı tahtında çok kısa süre kalmasına rağmen; gerçekleştirdiği icraatlar ile kalıcı bir etki bırakmıştır. Her şeyden önce Tekudar, İslamiyet'i seçen ilk hanedan üyesi olarak tanınmıştır. Din değişimi başka tercihleri de beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak devlet içerisindeki Farsileri ve Fars kültürünün üstünlüğü sona erdi ve İranlı yöneticiler tavsiye edilmeye başladı Bu dönemde İlhanlı sarayında Türkmen şeyhlerinin yükselmesi, Türk kültürünün İran'da giderek nüfuz kazanmasına vesile olacak ve Türk kültürünün yayılmasına sebep olacaktır.¹⁷⁶

d. Argun Dönemi

Ahmet Tekudar'ın öldürülmesinin ardından kurultay kararı ile Abaka 'nın oğlu Argun Han¹⁷⁷ tahta çıkmıştır. Argun, ülkede huzur ve asayiş sağlamaya çalışmış ve Ahmet döneminde ülkedeki iç karışıklıklar yüzünden ülkeyi terk etmek zorunda kalanları tekrar davet ederek onların gönüllerini kazanmıştır.¹⁷⁸ Diğer taraftan sivil kanadının lideri Sahib-i Divan Şemseddin Cüveyni'yi kendisine rakip olduğu ve Ahmed'i kışkırttığı için ortadan kaldırdı.¹⁷⁹

Argu Han, bir yandan devlet işleriyle meşgulken diğer yandan devletin ezeli düşmanı olan Memlûkleri yenmek ve onları Suriye ile Kudüs'ten atılmasına yardım istemek amacıyla 1286'da Avrupa'ya elçilik heyeti gönderdi. Bu ittifak girişimini kabul ettireceğini düşünen Argun, karşılığında Haçlılara Kudüs üzerinde mülkiyet hakkı tanıyacak ve haçlı beyliklerinin güvenliklerini sağlayacaktı. Bu yüzden gidecek olan elçinin öncelikle Hristiyan olması ve birkaç dil bilen etkileyici, soylu ve saygın bir aileye mensup olması gerekiyordu. Sonuç olarak elçi Rabban Savman'ın gönderilmesine karar verildi.¹⁸⁰ 1340 yılında gönderilen elçi Türkiye Selçuklu topraklarından geçerek hükümdarın talebini iletmiştir. Getirdiği haberlerden memnun olan Argun, Savma'yı kıymetli hediyelerle mükâfatlandırmıştır. Haberlerine bakılınca Avrupalı liderlerin

---

¹⁷⁶ Abul Farac II, s. 611- 612.

¹⁷⁷Sultan Ahmed devlet işlerini annesi Kutı Hatun'a bırakıp vaktini, girmiş olduğu tarikatın şeyhleriyle konuşmak ve tarikatın âyinlerine katılmakla geçirmeye başlamıştı. Argun Ahmed'in bu yaşayışını fırsat sayıp isyan ettiyse de yenilip esir alındı. Fakat Ahmed'in ve bilhassa ordusunun baş kumandanı Alinak Noyan'ın gafleti yüzünden durum bir gecede Argun lehine değişti. Alinak ve yanındakiler kolayca bertaraf edildikleri gibi Ahmed'in de yakalanıp ortadan kaldırılmasında herhangi bir güçlük çekilmedi. Bunun üzerine toplanan kurultayda Argun han seçildi. Bkz. F.Sümer, "Argun", **DA/ III**, s.355.

¹⁷⁸ Reşideddin III, s. 563.

¹⁷⁹ Cüveyni, s. 43.

¹⁸⁰ N. Durak, "İlhanlılar", s. 16; H. H. Howorth, s. 316 vd.

Argun Han'ın icraatlarından oldukça memnun oldukları, onu takdir ettikleri, bu rağmen ona bir destekte bulunmayacakları anlaşılmaktadır.¹⁸¹

Argun'un ittifak arayışları başarısızlıkla sonuçlanırken diğer yandan 1288'de Azerbaycan'ı ele geçirmek için Altın Orda¹⁸² birlikleri harekete geçmiştir. Altın Orda Han'ı Tula Buka'nın orduları Derbent'i geçerek Kür Nehri'nin kuzeyinde bulunan tüccarların mallarını yağmalayarak ilerlerken Argun Belyasuvar üzerine harekete geçmiştir. Ancak İlhanlı Devleti ile savaşmayı göze alamayan Altın Orda birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştı. İlhanlı topraklarından pay almak konusunda ısrarcı olan Altın Orda birlikleri, iki yıl sonra 1290'da on bin kişilik bir orduyla Karasu Nehri kıyılarında görülse de verdiği ağır kayıplar sebebiyle savaştan çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁸³

Bu dönemde Anadolu'da ise Moğol tahakkümü devam etmekle beraber Türkmenler de boş durmuyorlardı. Tekudar Ahmet döneminde yaşanan yumuşama döneminden istifade ile ülkede etkinliğini artıran Türkmenler kendilerine bağlı bir Selçuklu şehzadesini tahta çıkardılar. Ancak Argun tahta çıkınca duruma müdahale etti. Türkmenleri yönetimden uzaklaştırdığı gibi, ilk defa olmak üzere hanedan mensubu Şehzade Geyhatu'yu Anadolu'ya gönderdi. Geyhatu, Türkmenleri uzaklaştırdıktan sonra Konya'da yeni yönetimi tesis etti. II. Mesut'u tahta çıkardı. Ancak Türkmenler yeni yönetimi¹⁸⁴ tanımayarak saldırıya geçtiler ve sonuçta Moğollar Türkmenler ile uzlaşmak zorunda kalmıştır.

Argun, 9 Mart 1291 tarihinde ölmüştür¹⁸⁵. Kaynaklar Argun'un hakkında adil bir hükümdar ve devletin başında kararlı duruşuyla, töresine olan bağlılığıyla dönemin hükümdarlarına örnek olduğunu bildirmektedir.¹⁸⁶ Argun'un ölümü üzerine İlhanlı

---

¹⁸¹ N. Durak, "İlhanlılar", s. 16.

¹⁸² Geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray "Altın Orda Hanlığı", **DİA/ II, 1989**, s. 538.1241-1502 yılları arasında Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren bir Türk-Moğol devleti. Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra yerine geçen oğullarından Ögedey zamanında karar verilen batı seferi, 1237-1241 yılları arasında aralıklarla sürmüş ve Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmı istilâ edilmişti. Cengiz'in torunu ve Cuci Han'ın oğlu olan Batu (Sayın) Han idaresinde yapılan bu seferde ilk olarak Volga Bulgarları ortadan kaldırıldı. Devletin başkenti Saray şehridir.

¹⁸³ N. Durak, "İlhanlılar", s. 17. Geniş bilgi için bkz. İ. Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 73.

¹⁸⁴ İ. Erdem, s. 20.

¹⁸⁵ Bkz. İbn Kesir, **El-Bidaye ve'n Nihaye, Büyük İslam Tarihi XIII**, (nşr. M. Keskin), İstanbul 1995, s. 537; Abul Farac II, s.637vd. Argun'un ölümü hususunda bazı kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Onun içtiği zehirli bir şaraptan öldüğü ve ölümünden veziri Sadud Devle'nin sorumlu tutulması hasebiyle vezir ile çok sayıda Yahudinin de öldürüldüğü bildirmektedir.

¹⁸⁶ Aksarı, s.114.

ülkesinde Yahudi düşmanlığı başladı ve Şiraz'da Yahudiler kundakçılıkla itham edildiler. Bu yüzden bu havalide Yahudilerin kovalanması çok sert olmuştur.¹⁸⁷

e. Geyhatu Dönemi ve Baydu Dönemi

1291 yılında İlhanlı tahtına geçen Geyhatu (1291-1295),¹⁸⁸ döneminde Anadolu'da Türkmenler, Karamaoğulları liderliğinde Konya'daki Moğol rejimini sıkıştırmaya başladılar. Öte yandan Eşrefoğulları da kuzeyden hareket etmişlerdi. Geyhatu Anadolu'daki bu gelişmeler karşısında bizzat ordusunun başında Anadolu 'ya yürüdü. Karaman'dan Kütahya'ya; Beyşehir'den Milas'a kadar olan Menteşeli, Ladikli, Eşrefoğlu ve Karamanlı Türkmenlerinden on binlercesi katledildi. Bir o kadarı da esir düştü. Bu ağır darbeye karşın Türkmen hareketi bütün hızı ile devam etti.¹⁸⁹ Anadolu'da istediği sonucu alamayan Geyhatu'nun, ezeli rakibi Memluklara karşı uyguladığı siyaset başarısızlık ile sonuçlandı. Kalavun ve özellikle Melik Eşref devrinde önemli ataklar yapılmış, başta Haçlıların Suriye'deki son büyük üssü olan Akka olmak üzere son Latin bakiyeleri de temizlenmiş, ardından Anadolu sınırındaki önemli istihkamlar da Memlukların eline geçmişti. Artık Yakın-Doğu' da insiyatifi ele geçiren Türk Memluk Devletini yönetenler Moğollara meydan okumaktalar; ülke uleması, Haçlılara karşı daha Nureddin Mahmut zamanından gelen ve başarıya ulaşmış cihat anlayışını bu kez Moğollara karşı canlandırma gayreti içerisine girmişlerdir.¹⁹⁰

Geyhatu'nun aşırı müsrif olması İlhanlı maliyesinin bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca hayvan sürülerinin salgın hastalıklara yakalanarak telef olması, tüccarların ve ahalinin ekonomik buhranlar yaşamasına ve huzursuzlukların çıkmasına yol açmıştır.¹⁹¹ Geyhatu, boşalan hazineyi rahatlatmak ve mali durumu düzeltmek için Sahib-i Divan Sadreddin, Pulad Çing Sang gibi devlet adamlarının desteğiyle Çin'de kullanılan kâğıt para örnek alınarak kâğıt para basımına karar verdi. Bu uygulamayı yapmak için Tebriz

---

¹⁸⁷ B. Spuler, s. 96-97.

¹⁸⁸ Abaka Han'ın oğlu, gençlik yılları hakkında fazla bilgi yoktur. Şehzadeliği ve hükümdarlığı sırasında onun aşırı içki ve eğlence düşkünü olduğu bilinmektedir. Argun Han'ın uzun süren hastalığı esnasında veliahdı belirlenmemişti. Ölümü üzerine toplanan kurultay oğlu Gâzân'ı değil kardeşi Geyhatu'yu tercih etti. Geyhatu şehzadeliğinde Anadolu'daki Moğol idaresinin başında bulunuyordu. Argun Han'ın ölüm haberini Antalya'da bulunduğu sırada öğrenen Geyhatu, Konya yoluyla Azerbaycan'a dönerken Ahlat yakınlarında hükümdarlığını ilân etti. Geniş bilgi için bkz. A. Yuvalı, "Geyhatu Han" *DİA/ XIV*, 1996, 44- 45.

¹⁸⁹ İ. Erdem, s. 21.

¹⁹⁰ İ. Erdem, s. 21 vd.

¹⁹¹ Aksarayı, s. 136.

ve birçok yerde çavhaneler kurulmuştur.¹⁹² Bunun yanında madeni para kullanımı da ülkede yasaklanmış, halk elindeki madeni paraları kâğıt para karşılığında değiştirmek zorunda kalmıştır. Alınan tüm tedbirlere rağmen İlhanlı ekonomisi düzelmediği gibi alım-satım işlerinin durmasına ve hazinenin günden güne bozulmasına neden olmuştur. Artan huzursuzluklar ve buhranlar neticesinde bir süre sonra kâğıt paralar tedavülden kaldırılmıştır.¹⁹³ Bu başarısızlık Geyhatu'nun sonunu getirdi. Müsrif hayatı nedeniyle devlet ileri gelenleri arasında da sevilmiyordu.

Son yıllarda gittikçe güçlenerek hükümdar otoritesini sarsmaya başlamış olan Moğol ümerası bu duruma dayanamayıp isyan etti. İsyanın başını çeken Togaçar, Konçkabal gibi Noyanlar, Şehzade Baydu'yu istiyorlardı. Neticede Geyhatu mağlup oldu ve 24 Mart 1294'te Baydu'nun emri ile idam ettirildi.¹⁹⁴

Geyhatu'yu öldürdükten sonra İlhanlı tahtına oturan Baydu Han'ın devletin yönetimindeki istikrarsızlığı ve izlediği yanlış politikalar sebebiyle hükümdarlığı kısa sürmüştür. Baydu başa geçer geçmez Geyhatu'nun taraftarları olan emirleri öldürmüş ve iktidarı açısından tehdit olarak gördüğü Şehzade Gazan ve onun taraftarı olan Nevruzu da sürgüne göndermiştir.¹⁹⁵ Fakat Baydu'nun sonuçlarını hesap etmeden yaptığı bu uygulama Gazan'ın sabrını taşırırken iki Çingizli'nin karşı karşıya gelmesini de hızlandırmıştı. Geyhatu'nun öldürülmesine yardım eden emirlerin kendisine teslim edilmesi talebinin reddedilmesini bahane eden Gazan, derhal Baydu'ya karşı harekete geçti. Yapılan mücadeleler sonucunda Baydu Azerbaycan'a kaçmak zorunda kalırken Nahçıvan'da¹⁹⁶ 5 Ekim 1295'te idam edilmiştir.¹⁹⁷

---

¹⁹² H. H. Howoth, s. 370; B. Spuler, s. 100- 101.

¹⁹³ W. Bartold, "Geyhatu", İ.A. IV, s. 770; N. Durak, "İlhanlılar", s. 18.

¹⁹⁴ Abul Farac II, s. 649 vd; İ.Erdem, s. 22.

¹⁹⁵ N. Durak, "İlhanlılar", s.19; B. Spuler, s. 102.

¹⁹⁶ Nahçıvan hakkında Rubruk: "Baycu beni uzun yıllar kuvvetli bir krallığın merkezi ve çok büyük ve güzel bir şehir olan, Nahçıvan'da bıraktı. Fakat Moğollar onu çöle çevirmişlerdir. Önceleri burada seksen Ermeni kilisesi vardı, şimdi ise sadece iki küçük kilise kalmıştır, çünkü Müslümanlar hepsini tahrip etmiştir." İfadeleri kullanır. Bkz. W.W. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, (nşr. E. Ayan), İstanbul 2001, s. 136.

¹⁹⁷ N. Durak, "İlhanlılar", s. 19.

f. Gazan Han Dönemi

Gazan Han,¹⁹⁸ başlangıçta Nevruz Bey ve devlet adamlarının kendisini desteklemeleri sonucunda Baydu'nun saltanat mücadelesini kaybetmesi üzerine ümera ve din adamları tarafından 4 Ekim 1295 tarihinde Tebriz'de törenle karşılandı. Ardından Karabağ'a hareket eden Gazan Karabağ'a geldiğinde 3 Kasım 1295'te yapılan cülus merasimiyle İlhanlı tahtına oturmuştur. Böylece Argun'un ölümünden beri İlhanlılar içinde devam eden savaşlar, Gazan'ın geçmesiyle sona ermiştir. Gazan Han'ın iç politikadaki hedefi asayişin yeniden sağlanması ve bu suretle son yıllarda memleket içerisinde açılmış yaraların kapanmasıydı. Seleflerinin gerçekleştiremedikleri ve ihmal ettikleri bütün işleri azimle toparlamak, gayretli vezirlerin de yardımlarını devlet düzenini sağlamak için uğraşacaktı. Nitekim Gazan'ın önüne çıkan engelleri aşmak ve vazifeleri başarmak için zulüm etmekten geri kalmadığını görmekteyiz.¹⁹⁹ Gâzân Han, kumandanlarından ve daha sonra veziri olan Nevruz Bey'in teşvikiyle Budizm' i terk ederek El-burz'da Lâr vadisinde Müslüman oldu ve Mahmud adını aldı (9 Haziran 1295). Kendisiyle birlikte yaklaşık yüz bin Moğol askeri de Müslüman oldu. Bu sırada yirmi üç yaşında olan Gâzân Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesinde Şeyh Sa'deddin İbrahim b. Sa'deddin Hammûye el-Cüveynî'nin de önemli rol oynadığı bilinmektedir.²⁰⁰

Gazan Han, ülkesinde huzur ve güvenliği sağlamak amacıyla tahtta kaldığı sürenin çoğunu devlet içerisinde ıslahatlar yaparak geçirmiştir. Kendisinden önce meydana gelen mali buhranlar yüzünden devlet zayıflamış²⁰¹, bu durumu düzeltmek amacıyla, vergilerin yeniden tesbiti, sikke, ölçü birimleri konusunda ıslahatlara girişmiştir.²⁰² Ayrıca Gazan Han, devletin para politikasını düzenleyecek yeni önlemler almıştır. Ekonomi alanında ıslahatların uygulanması için sikke ayarları ve dış görünüşüyle ilgili düzenlemeler

¹⁹⁸ İlhanlı Hükümdarı Argun Han'ın oğludur. Çocukluğunu dedesi Abaka Han'ın yanında geçiren Gâzân Han, Abaka Han'ın eşi Despina Hatun'un etkisinde kalarak Hıristiyanlığa ilgi duymaya başlamışsa da dedesi ve babasının Budist olmasından dolayı gençlik yıllarında bu inancı benimsedi. Babası Argun'un İlhanlı tahtına çıkması (1284) üzerine Horasan, Mâzenderan ve Rey valiliğine getirildi ve bu görevini on yıl başarıyla yürüttü. Argun Han'dan sonra tahta çıkan Geyhatu Han'a karşı saltanat iddiasında bulunan Baydu İlhanlı tahtını ele geçirdi, ancak Gâzân Han Baydu'nun hükümdarlığını tanımadı. Bkz. A. Yuvalı, "*Gazan Han*", **DİA XIII**, s. 429- 430vd.

¹⁹⁹ B. Spuler, s. 103- 104 vd.

²⁰⁰ Bkz. Reşideddin III, s. 665 vd; A. Yuvalı, s. 429; O. G. Özgüdenli, s. 92 vd.

²⁰¹ Öyle ki Geyhatu döneminde Çavhanelerde basılan ve Çav adını verdikleri kağıt para kullanımına geçilmiş ve madeni para basımı ve kullanımı yasaklanmıştı. Ancak bu uygulama İlhanlı ekonomisini düzeltmek yerine daha kötü bir duruma getirmişti ve bu sebeple bir süre sonra tedavülden kaldırılmıştı. Geyhatu kısmında zikretmiştik. Bkz. B. Spuler, s; H. H. Howoth, s. 370.

²⁰² D. Morgan, **Medieval Persia** 1040- 1797, London 1945, s. 75.

yapılmış ve bunun sonucu olarak farklı darphanelerden basılan çok çeşitli sikkeler ortadan kaldırılıp merkezin belirlediği tek tip ve ayarda olan sikkeler basılmıştır. Bu sayede ekonomik anlamda devleti rahatlatacak bir uygulama hayata geçirilmiştir.²⁰³

Gazan Han döneminde Anadolu, Tebriz'deki İlhanlı hükümdarlarının isteğine göre tahta çıkarılan veya azledilen Selçuklu sultanları tarafından idare ediliyordu. Gâzân Han, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Mesud'u 1296'da tahttan indirip yerine 1298'de III.Alâeddin Keykubad'ı bir müddet sonra onu da azlederek son Anadolu Selçuklu sultanı olarak kabul edilen II. Mesud'u 1302'de tekrar tahta çıkarmıştır..²⁰⁴ Moğollar bu dönemde Anadolu'da son derece etkili olmuş ve Anadolu'da birçok mimari eserler bırakmışlardır.

Askeri ve idari konularda da bir kısım düzenlemeler yapılarak ahalinin tasarrufundaki toprakların yeniden tanzim edildiği; ordunun maaşı ve silahların teçhizi gibi pek çok konuda ıslahatlar yapılmıştır.²⁰⁵ Aynı zamanda ülkedeki tacirlerin güvenliği ve haberlerin ulaşması için posta teşkilatında düzenlemeler yapılmıştır.²⁰⁶

İktisadi ve ilmi bakımdan devleti en üst seviyeye çıkarma hususunda büyük başarı gösteren Gazan Han, aynı başarıyı ülke sınırlarına yapılan mücadelelerde gösterememiştir. Ülkenin batısına yapılan seferler, mağlubiyetle sonuçlanırken, uzun süredir ihmal edilen doğu sınırında da İlhanlıları tehdit eden gelişmeler ortaya çıkmıştı. Gazan Han, Horasan'ın güvenliğini sağlamak üzere yapmış olduğu gezi sırasında 17 Mayıs 1304'te otuz yaşındayken vefat etmiştir.²⁰⁷

g. Olcaytu Dönemi

Olcaytu²⁰⁸, Horasan'da Gazan Han'ın sağlık durumu ile ilgili haberleri²⁰⁹ takip ediyordu. Bu amaçla saraya haberciler koymuştu. Nihayetinde kendisine muhalif olan

²⁰³ Reşideddin III, s. 705.

²⁰⁴ A. Yuvalı, s. 430.

²⁰⁵ Geniş bilgi için bkz., N. Durak, "İlhanlılar", s. 21

²⁰⁶ Reşideddin III, s. 715,

²⁰⁷ N. Durak, "İlhanlılar", s. 21- 22.

²⁰⁸ Argun Han'ın oğludur. Budist bir baba ile Nestûrî-Hıristiyan bir anneden doğan Olcaytu'ya çocukluğunda Olcay-buka, Mâtmûdâr, Harbende (eşek sürücüsü) adları verilmiş, 694 (1295) yılında ağabeyi Gâzân Han ile birlikte müslüman olunca Muhammed Hudâbende (Abdullah) ismini almış, Olcaytu Hudâbende veya Olcaytu Han diye tanınmıştır. Argun Han'ın ölümünden (690/1291) sonra yerine geçen kardeşi Geyhatu Han'ın öldürülmesinin ardından meydana gelen kargaşa ortamında Argun'un büyük oğlu Gâzân tahtı ele geçirmeyi başardı (694/1295). Olcaytu bu dönemde Horasan eyaletinin idaresi ve müdafaasıyla görevlendirildi. Geniş bilgi için bkz.O.Gazi Özgüdenli, " *Olcaytu Han*", **DİA / XXXIII**,2007, s.345.

²⁰⁹ Gâzân Han, Suriye'de Memlûkler'le mücadele ederken Olcaytu da Horasan'ı Çağataylılar'a karşı dirayetle savundu. Onun bu başarısı yerine geçecek bir oğlu bulunmayan Gâzân'ı memnun etti. Gâzân,

emirleri etkisiz hale getirerek 9 Temmuz 1304'te Ucan'a²¹⁰ vardı ve 19 Temmuz 1304'te babasının halefi olarak kurultay kararı ile tahta çıktı.²¹¹

Olcaytu Han(1304-1316) ağabeyi, Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına oturduğu zaman Anadolu'da ve ülkede büyük değişim yaşanıyordu. Gazan Han kardeşine meydana getirdiği değişimlerin muhafızı olmasını vasiyet etmişti.²¹² Yeni hükümdar olan Olcaytu de elinden geldiğince bu vasiyete sadık kalmıştır.

Olcaytu Han döneminde, Anadolu'da küçük bazı hareketlerin dışında sukunet hâkimdi. Olcaytu dönemi, İlhanlıların iç ve dış siyasette en sakin geçen dönemi olmuştur. 1312 yılında Moğollar üzerine harekete geçmişse de erzak yetersizliği ve hastalıklar neticesinde başarılı olamamıştır.²¹³ Bu olay Anadolu'daki huzursuzlukları tetikleyerek Türkmenlerin Moğollara başkaldırmasına sebep olmuştur. Bölgede isyanları bastırmak ve sükûneti sağlamak amacıyla gönderilen Emir Çoban, kısa sürede başarılı olmuştur.²¹⁴

Olcaytu'nun hükümdarlığı kısa sürmüş 14 Aralık 1316'da otuz altı yaşındayken vefat etmiştir. Hükümdarlığı boyunca dini ve felsefi meselelerle çok ilgilenmiş, bilhassa İslam dininin mezheplerini incelemek amacıyla alimlerin geldiği ve farklı mezheplerin benimsendiği görülmektedir.²¹⁵

Olcaytu döneminde, Anadolu hem siyasi hem de kültürel anlamda kendine özgü bir şekil almıştır. Küçük hâkimiyetlerin ortaya çıkmaya başladığı Tevaif-i Müluk adı verilen ve Türkmen beyliklerinin hâkimiyetine denk gelen dönemde Anadolu'nun Batı bölgelerinde dış etkilerden büyük ölçüde arınmış, kendine has aynı zamanda Batı kültürüne de pencere açan ve milli yeni bir sosyo-kültürel oluşum kendisini göstermiş olup ve bunun etkileri edebiyattan mimarlığa, siyasetten düşünceye kadar her dalda

---

uzun süren hastalığı sırasında iktidarı kardeşine devredebilmek için bütün tedbirleri aldı ve durumu bir fermanla resmileştirdi. Gâzân Han'ın vefatının ardından Olcaytu Horasan'dan Ücân'a gelerek İlhanlı tahtına oturdu (15 Zilhicce 703 / 19 Temmuz 1304). Bkz. O.G. Özgüdenli, s. 345.

²¹⁰Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA/XXX**, Ucan; İlhanlı hâkimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da Gâzân Han zamanında Ücân ve Şenbigâzân, Olcaytu döneminde Rab'ireşîdi ve Sultâniye gibi yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Bunun yanı sıra Tebriz ve Merâğa gibi İlhanlı hükümdarlarının devamlı temas halinde buldukları büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü.

²¹¹ B. Spuler, s. 119.

²¹² Gazan Han'ın bıraktığı vasiyetname için bkz. Kaşani, Tarih-i Olcaytu, s. 12 vd.

²¹³ N. Durak, "İlhanlılar", s. 23.

²¹⁴ Emir Çoban, Karabük civarına geldiğinde Türkmen beylerin büyük bir kısmı onu kıymetli hediyelerlekarşılamışlardı. Çoban, bu durumda Karamanoğulları topraklarına geçerek, Konya'yı almış; fakat o döndükten sonratekrar Karamanoğullarının eline geçmiştir. Bkz. F. Sümer, s. 81 vd.

²¹⁵ N. Durak, "İlhanlılar", s.23.

kendini göstermiştir. Anadolu ve Suriye çevresi özellikle Türk- Moğol kültürünün etkilerini görmekteydi.²¹⁶

h. Ebu Said Dönemi

Olcaytu Han'ın ölümü üzerine bu sırada Mazenderan'da²¹⁷ bulunan on iki yaşındaki oğlu Ebu Said geçmiştir.²¹⁸ Tahta çıktığında çocuk yaşta olması sebebiyle devlet bir süre Atabeg Sevinç tarafından yönetildi. Hükümdarın küçük yaşta olmasından faydalanan Atabeg Sevinç ile Emir Çoban arasında makam mücadelesi başlamıştır. İlhanlıların idaresi daha çok Emir Sevinç'in elinde görünmekteydi. Sevinç bir süre sonra 1318'de Bağdat'ta ölmesi üzerine Emir Çoban güçlü bir rakipten kurtulmuş ve yönetimde son derecede etkili olmuştur.²¹⁹

Ebû Saîd tahta çıktığı zaman dönemin meşhur tarihçisi Reşîdüddin Fazlullah ile Tâceddin Ali Şah vezirlik görevinde bulunuyorlardı. Ancak bir süre sonra sultanı etkisi altına alan Tâceddin Ali, Reşîdüddin'i etkisiz hale getirmiş ve onu idam ettirerek devletin tek veziri olmuştur. Devletin askerî işlerine ise Melikü'l-ümerâ Emîr Çoban b. Melik bakmaktaydı. Moğollar'ın Suldus boyuna mensup olan Emîr Çoban'ın ataları Çingiz Han ve seleflerine karşı minnet ve sadakatle hizmet etmişlerdi²²⁰. Kudretini gün geçtikçe arttıran Emir Çoban devlet işlerinde bazı düzenlemeler yapılırken oğullarını devletin önemli mevkilerine getirerek oldukça söz sahibi olmaları sağlanmıştır.²²¹ Ancak bir müddet sonra Ebû Said Bahadır Han'ın, Emîr Çoban'ın kızı Bağdat Hatun ile evlenmesi Emîr Çoban ile aralarının açılmasına yol açtı.²²² Zor durumda kalan Çoban, Çağatay

²¹⁶ İ. Erdem, s. 33. Anadolu'daki kültürel etkilerin canlı örnekleri için bkz. İbn Batuta, **Tuhfetü'n Nüzzar**, (nşr. Şerif Paşa, M. Çevik), İstanbul 1983, s. 192 vd.

²¹⁷ Eski Pehlevî sikkelerinde Tapurstân, İslâm kaynaklarında Taberistân adı verilen bölge XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade Mâzenderan adıyla anılmıştır. Kuzeyindeki Hazar denizi kıyılarından başlar ve asıl İran platosundan Elburz dağları ile ayrılır. Sâsânîler devrinde "işpehbed" unvanını taşıyan valiler tarafından yönetilen Taberistan, dağlık ve ormanlık yapısından dolayı İran coğrafyasında İslâm fetihlerinin en zor ilerlediği bölgelerden biri oldu. Geniş bilgi için Bkz. O. Gazi. Özgüdenli, "Taberistan", **DİA XXXIX**, 2010, s. 322.

²¹⁸ Bu taht değişikliğini kaydeden İbn Batuta: tahta geçtiğinde küçük olan Ebu Said'in, Bağdat'ta gördüğünde ise yakışıklı ve yiğit bir delikanlı olduğundan bahseder. Abdullah Muhammet İbn Battuta Tanci, **İbn Battuta Seyahatnamesi I**, (nşr. A.S.Aykut), İstanbul 2004, s. 322.

²¹⁹ H.H. Howorth, s. 585vd; B. Spuler, s. 132 vd.

²²⁰ A. Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", **DİA X**, s. 218.

²²¹ Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, s. 89; oğullarında en büyüğü Emir Hasan Horasan ve Mazenderan, onun oğlu Taliş, İsfahan, Fars, Kirman, diğer oğlu Şeyh Mahmud Gürcistan ve Demirtaş ise İlhanlı dönemi Anadolu'nun idaresiyle görevlendirilmişti.

²²² Emir Çoban'ın kızı olan Bağdat Hatun öncesinde Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin ile evliydi. Ebu Said duyduğu aşk yüzünden onunla boşanmasını sağlayarak kendisi ile evlenmesi üzerine Emîr Çoban ile

şehzadelerinden Tarmaşirin'in Horasan'a hücumunu bahane ederek sultandan Horasan'a sefer için izin istedi ve ayrıca bu fırsattan faydalanarak kendisine muhalif olan emîrleri de kontrol altına aldı. Fakat Çoban'ın oğullarından Dimaşk Hoca'nın sultanın haremine girmekle itham edilmesi üzerine Ebû Said, Emîr Çoban'ın bütün akrabalarının yakalandıkları yerde hemen idam edilmelerini emretti. Bu durum karşısında Emîr Çoban, İlhanlı Devleti'nin düşmanı olan Çağatay Hanlığı'na sığınacağı yerde İlhanlı hâkimiyetindeki Herat Emîri Gıyâseddin'e sığınınca Ebû Said'in emriyle 1327 yılında idam edildi. Ebu Said bu şekilde vesâyet altında yaşamaktan kurtulmuş oldu.²²³

Emir Çoban'nın ölümü ile rahat ve bağımsız hareket eden Ebû Said Bahadır Han 30 Kasım 1335'te Karabağ'da öldü.²²⁴ İlhanlı Devleti'nin son büyük hükümdarı olarak kabul edilen ve "Bahadır" unvanını verilen Ebu Said Bahadır Han şair, mûsikişinas ve aynı zamanda hattattı. İlim adamlarını ve edipleri himaye etmiş, bu sebeple şairler tarafından adına kasideler yazılmış ve eserler telif edilmiştir. Zamanında İran ve Azerbaycan'da birçok eser cami ve medreseler ile minyatürlü eserler meydana getirilmiştir.²²⁵ Ebû Said bu yönüyle Azerbaycan ve Anadolu halkının gönlünü kazanmış, hatta ismi Azerbaycan'da dört âdil sultandan biri olarak anılmıştır. Ayrıca babası Olcaytu Han zamanında devletin âdeta resmî mezhebi haline gelen Şîîliği terkederek Sünnîliği seçmiş, İslâmiyet'in yayılması için samimiyetle çalışmış, içki, kumar ve fuhuşu yasaklamıştır. Vâris bırakmadan ölümü hânedan mensupları arasında kavgalara, devletin parçalanmasına ve yerini mahallî hânedanların almasına sebep olmuştur.²²⁶

---

aralarının açılmasına ve Emir Çoban ve yakınlarının öldürülmesine sebep olmuştur. Bkz. B. Spuler, 138 – 139 vd; A. Yuvalı, s. 219.

²²³ A. Yuvalı, s. 219.

²²⁴ Ebu Said Han'ın Dilşad Hatun ile evlenmesine içerlenen ve bu evliliği kabullenemeyen Bağdat Hatun tarafından zehirlenerek öldürüldüğü belirtilmektedir. Bkz. İbn Battuta, s. 230.

²²⁵ Ebu Said'in hükümdarlığı döneminde Tebriz'e gelen battuta, kendisinde hayranlık uyandıran İlhanlı çarşı ve pazarını şöyle ifade etmiştir: " Bu tüm dünya ülkelerinde görmüş olduğum çarşıların belki de en güzeli. Her zanaat için ayrı bir bölüm var. Kuyumcular bölümünden geçerken gördüğüm çeşit çeşit mücevherler gözlerimi kamaştırdı" şeklinde büyük bir beğeniyle ifade etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Battuta, s. 327-328 vd.

²²⁶ A. Yuvalı, s. 219.

II. BÖLÜM

(İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİ)

A. AHLAT

Kafkaslar ile Doğu Karadeniz bölgesini Doğu Akdeniz çevresine, Tebriz'i Hınıs, Erzurum üzerinden Trabzon'a bağlayan askeri, ticari yolların üzerinde bulunması Ahlat'ın her dönemde önemli bir şehir konumunda bulunmasına zemin teşkil etmiştir. Van Gölü'nün kuzeyinde Süphan dağı ile Nemrut krateri arasında yer alan plato üzerinde bulunan Ahlat mutedil iklimi, verimli toprakları ve sahip olduğu diğer imkânlarıyla her dönemde ilgi çekici bir yöre olma hüviyetini korumuştur. O sebeple bu şehir tarihte pek çok siyasi ve kültürel hareketin ortaya çıktığı ya da geliştiği bir merkez olmuş buna bağlı olarak akın, işgal ve yağmalara maruz kalarak bazı dönemlerde yok olmanın eşiğine gelmiş olmasına rağmen her defasında yeniden canlanıp gelişmeyi başarabilmiş merkezlerden birisidir.²²⁷

Doğu Anadolu bölgesinin yukarı Van bölgesin de yer almakla birlikte bugünkü Bitlis iline bağlı ilçe konumundadır. Güneyin de Tatvan, Güneydoğusunda Vangölü, Batısında Güloymak, Doğusunda Adilcevaz, Kuzeyinde Malazgirt ve Kuzeybatısın da ise Bulanık ilçeleri bulunmaktadır. En yüksek noktası Sübhan dağıdır. Bu dağdan başka batısında Nemrut dağı bulunmaktadır. Bu nedenlerden ötürü Ahlat, eski çağlardan itibaren sık sık işgal ve istilalara uğramıştır.²²⁸

Anadolu'nun Türk yurdu haline gelme sürecinde, yani XI. yüzyılda Türkmenler için adeta bir dağılım merkezi rolünü üstlenmiş olan Ahlat,²²⁹ bu dönem ile itibaren "Kubbetü'l İslam" şehirleri olarak anılacaktır. Ahlat artık bir Türk yurdu olmakla beraber Türk kültüründe önemli bir yer tutmuştur. Böylelikle Moğolların Anadolu da önemli bir mevkie sahip olan Ahlat'ı ele geçirmeden önce Türklerin önemli bir üssü olduğunu ve

---

²²⁷ Çiğdem Kıranşan, "Ahlat'ı Ziyaret Eden Osmanlı Padişahları", III. Uluslararası Ahlat- Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, Bitlis 2015.

²²⁸ Bkz.,Recep Yaşa, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat", Çankırı Karatekin Üniversitesi **Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)**, 2/1 (Nisan 2014), s.23;

²²⁹ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk, s.118vd.; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar": s.454vd ... ; Ahlat'ın İlhanlılar tarafından ele geçirilmesinin belgede geniş yankı uyandırdığına işaretle Hülegü Han'ın güç ve kuvvetinin her tarafta duyulmasına, haşmet ve heybetinin kalplere yerleşmesine sebep olduğu hususunda bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1999, s.368; Reşideddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh Compendium of Chronicles il, (nşr., W. M. Thackston), Harvard 1998, s.502.

her asırda önemli savaşların merkezinde savaşların yönünü ve seyrini değiştiren bir şehir olduğunu görmekteyiz. Ahlat bu ehemmiyetli duruşunu İlhanelilerin Anadolu'yu hakimiyeti aldıklarında da göstermiştir. Ayrıca Ahlat, hakim olmak isteyen her gücün ele geçirmek istediği bir yer olmuştur.

Ticari, iktisadi, kültür ve sanat bakımından sahip olduğu imkanlar nedeniyle Ahlat, XII. ve XIV. Yüzyılın başta gelen Kubbetü's İslam şehirlerinden olan Belh ve Buhara gibi İslam'ın ve Türklüğün en önemli beldeleri arasında yer almıştır. Ahlat, sahip olduğu askeri ve ictimai özelliklerinden dolayı Çin'den başlayıp Batı Türkistan'ın büyük bir kısmına hakim olan Moğollarında dikkatini çekmiştir.²³⁰ Esasen Moğolların ilk defa Ahlat ve diğer Anadolu topraklarıyla tanışmaları noyanlar idaresinde yürütülen seferlerle başlamıştır. Onlar, Ahlat, 1231, 1233, 1243 ve 1258 yıllarında olmak üzere dört defa tahrip ve istila etmişlerdir. Çormahan Noyan idaresindeki Moğolların 1231 yılında Celaleddin Harezmsah'ı takip ederek Ahlat'a ilk girişlerine geniş yer veren İbni Bibi, Moğol askerlerinin Mugan'dan Ahlat'a altı günde geldiklerinden ve her tarafı ateşe vererek şehirden ayrıldıklarından bahseder. Ancak Moğolların bu şehri asıl tahripleri Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenik düşmesinden sonra gerçekleşmiş olup Anadolu'nun pek çok şehri gibi Ahlat da ağır kayıplar vererek istilacılara teslim olmuştur.²³¹

Ahlat, İlhaneliler Devletinin Anadolu tarihinde veya günümüz tarihçilerinin isimlendirdiği Türkiye tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hülegü Han sefer hazırlıklarına çıkarken kalıcı olarak çıkmakta idi ve bunun için Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Horosan'a Kirman'a Doğu Anadolu Bölgesi, Gürcistan coğrafyalarını ve devletlerini hâkimiyet altına almak için hareket etmişti. 19 Ekim 1253'te yaklaşık yüz otuz bin kişiden müteşekkil bir ordu ile Karakurum'dan hareket edilmişti.²³² Bu hareket ile birlikte güçlü orduya sahip ve daima bir Moğol geleneği olan, savaşa çıkmadan önce ordusunu iyi

---

²³⁰ N. Durak, s. Moğolların ilk defa Ahlat ve Anadolu'nun diğer topraklarıyla tanışmaları noyanlar idaresinde yürütülen seferlerle başlamıştır. Moğollar Ahlat'a 1231, 1233, 1243, 1258 yılları olmak üzere dört kez tahrip ve yağma etmiştir. Ahlat'ın Moğol hakimiyetine geçişiyle ilgili olarak bkz. **Tarih-i Cihangüşa**, s. 359-370.

²³¹ Ahlat'ın Moğol hakimiyetine geçişi hakkında geniş bilgi için bkz.; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1999, s.359-370; İbn Bibi (ElHüseyn B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, **El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umürü'l-Ala'ie Selçukname I**, (nşr.M.Öztürk), Ankara 1996, s.425vd.; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013, s.397vd.

²³² Geniş bilgi için Bkz.,**Abu'l-Farac II**, s. 556; B. Spuler, "*İlhaneliler*", **İA.V/II**, s.967.

tanzim etmekte ve planlı bir şekilde hareket etmekte idi. 1243 Köseadağ muharebesi ile birlikte Anadolu'ya giren Moğollar, aynı tarihte Ahlat'ı da ele geçirmişlerdi. Böylece Azerbaycan, İran ve Anadolu'da hâkimiyet sağlanmıştı.²³³

Bağdat ve Halep'deki seferlerini tamamlayan Hülegü Han, bir koldan Sutay Noyan'ı diğer koldan da Suka Buğa isimindeki kumandanlarının maiyetlerine bin yirmi süvari ve pek çok piyade asker vererek Ahlat'ı istila etmek üzere görevlendirmiştir. Şehrin ahalisi Moğol askerlerinin şehre girmesine bir kez daha engel olmak için direnmişlerse de büyük kayıplar vererek teslim olmak zorunda kalmışlardı. Ahlat'ın kaybı bölgede geniş yankı uyandırırken İlhanlı vezirlerinden Cüveyni, Ahlat'ın ele geçirilmesi ile Hülegü Han'ın güç ve kuvvetinin her tarafta duyulmasına, haşmet ve heybetinin kalplere yerleşmesine sebep olduğunu ve bölgedeki meliklerin Hanın öfkesinden çekinerek bağlılıklarını arz ettiklerini belirtir.

Ahlat'a gelen Hülegü Han buranın konumunu ve özelliğini fark edince, Türkistan'dan getirdiği Türk ve Moğol boylarından bazılarını Ahlat ve çevresine yerleştirmiştir. Hülegü Han Tebriz'i Hanlığın kışlık merkezi olarak seçerken, Aladağ'ı da yazlık merkez olarak seçmesi Ahlat'ta verilen önemin artmasına sebep olmuştur. Ahlat gerek konumu gerekse Tebriz'i Anadolu'ya bağlayan bir eyalet merkezi olması ve İlhanlıların yazlık sarayına yakınlığı hasebiyle uzun müddet önemini korumuştur.²³⁴ Neticede Tebriz'i Anadolu ve iç kısımlarına bağlayan bir merkez olan Ahlat, İlhanlı idari teşkilatında Van havzasının eyalet merkezi olarak tespit edilmiştir. Böylece başlangıçta büyük tahribatlara maruz kalan Ahlat, coğrafi konumunun sağladığı taktik ve stratejik avantajlar sebebiyle kısa sürede eski önemine yeniden kavuşmaya başlamıştır.

Bu gelişmelerle Karadeniz, her türlü ürün sevkiyatının yapıldığı dünya ticaret merkezine dönüşürken bunda büyük payı olan Tebriz- Ahlat- Trabzon hattı da gerek ticari gerekse diğer maksatlarla yapılan seyahatler sayesinde coğrafyanın en yoğun hattı olmuştur. Tebriz'den başlayan bu yol, Merepd, Hoy, Koturi, Saray, Muradiye, Erciş üzerinden Ahlat'a buradan da Malazgirt, Hınıs, Tekman, Erzurum, Bayburt ve Trabzon'a ulaşmakta olup gemilerle Galata, Tana, Suğdak ve Kefe ile İtalya veya Fransa'nın

²³³ Bkz., Cüveyni, s.368; Reşideddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih III**, (nşr. Ş. Tekin G. A. Tekin),), Harvard 1999, s.502.

²³⁴ Bkz. N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi", **I. Uluslar arası Ahlat – Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu, (23- 25 Ağustos 2012 Ahlat- Bitlis)** İstanbul 2013, s. 242 vd.

güneyindeki liman kentlerine açılmaktaydı.²³⁵Bu arada XIII. yüzyılda her türlü ürünün bol olduğu Asya, zenginlikler ülkesi durumundayken Avrupalılar, Asya ve Afrika'nın fakir komşuları durumundaydı. Öyle ki bu dönemde Tebriz'e²³⁶ gelen Avrupalılar, gördükleri ticaret mallarının çeşitliliği karşısında büyük bir şaşkınlık yaşamaktaydı. ²³⁷Asya'da bol miktarda bulunan ipek, halı, baharat, porselen, altın, gümüş, diğer mücevherler ve daha pek çok çeşitteki ürün önceki yüzyıllarda Avrupa'ya sevkiyatının yapıldığı Akdeniz'in Haçlı seferlerinin ardından eski önemini kaybetmesini²³⁸ müteakip Karadeniz ön plana çıkmaya başlamıştı.²³⁹ Bu gelişmeye bağlı olarak ürünlerin Asya içlerinden Karadeniz'e naklinde irtibatı sağlayan en güvenli ve işlek yollardan biri Tebriz-Tiflis-Trabzon, bir diğeri de Tebriz-Ahlat-Trabzon hattı olmuştur.²⁴⁰

Özellikle İlhanlı Devleti'nin diğer Moğol hanlıklarından Altınorda ve Çağatay hanlıklarıyla olan problemleri ve İslam dünyasına karşı batı dünyasıyla ittifakı, dolaylı olarak Ahlat 'ın trafiğini yoğunlaştırmıştır. İlhanlı-Altınorda Hanlıkları arasındaki anlaşmazlıklar²⁴¹ sebebiyle iki hanlık arasında yaşanan mücadelelerin neticesinde

---

²³⁵ Ü. Bekdemir vd., "Trabzon Limanı'ndan İran'a Yapılan Transit Ticaretin Gelişmesi, Sorunları ve Geleceği";

Doğu Coğrafya Dergisi, (Haziran 2001), S.5, Konya 2001, s.39vd.

²³⁶ Bu dönemde İran'ın en büyük şehri olan Tebriz, güzel bahçeleri, büyük ve muhteşem binalarıyla meşhur bir şehirdi. Geniş bilgi için bkz.; Kazvini, s.80.

²³⁷ Burası Pekin, Kazvin, Nişabur, Bedaşan, Bağdat, Musul, Keşmir gibi Asya'nın pek çok bölgesinden toplanan malların depolandığı bir şehir durumunda idi. Genel olarak Hindistan'dan fil, ıtriyat, fildişi, inci, altın ve gümüş işlemlerin yanı sıra kıymetli taşlar, Çin'den ise başta ipek olmak üzere pek çok yöresel ürün ithal edilmekteydi. Gürcistan'dan daha çok çivi, kereste çeşitleri, yük hayvanları, elbise, aba, iplik, yün halı ve ipekli kumaşlar, Türkistan'dan ise misk, sincap, samur, siyah tilki, beyaz tavşan derileri, şahin, akik, at ve esir getirilirdi. Bu dönemde yine pek çoğu Çin, Hindistan ve Türkistan'dan temin edilen şeker kamışı, kuru üzüm, meyve, pirinç, bakır, altın, gümüş ve deri mamulleri gibi pek çok çeşit ürün burada toplanmakta ve bunların pek çoğu da batıya nakledilmekteydi. Bkz., Marco Polo, **Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı I**, (nşr. 1. Ergüden), İstanbul 2003, s.87vd.; B. Spuler, s.474.; A.Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti"; **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, (1931), İstanbul 1931, s.17; T.T. Allsen, **Commodity and Exchange in the Mongol Empire**, Cambridge 1997, s.30vd.

²³⁸ A. Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul 1994, s.120; I. Demirkent, **Haçlı Seferleri Tarihi**, İstanbul 2007, s.241.

²³⁹ M. Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi"; **Trabzon Tarih Sempozyumu**, (6- 8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.132; N. Durak, "Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları"; **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti Canik II**, Samsun 2013, s.793vd.

²⁴⁰ W. Heyd, **Yakın- Doğu Ticaret Tarihi** (nşr.E.Z.Karal), Ankara 2000, s.557.

²⁴¹ Esasen İlhanlı ile Altınorda arasındaki önemli ihtilaf, Altınorda hanı Berke Han'ın Hülegü'den elde ettiği ganimetlerin bir kısmını kendi hazinesine yollamasını talep etmesi, Hülegü'nün ise bu talebi reddedip Berke'nin iki elçisini öldürtmesi üzerine çıkmıştır. Yaşanan bu hadisenin tesirleri sonraki hanlar döneminde de devam ederek iki taraf arasında sık sık vuku bulan sınır mücadelelerine yol açmıştır. Nitekim iki hanlık, bölgede hakim güç olma adına birbirlerine karşı mücadelelerini sürdürürken dışarıdan da müttefik arayışına girmişlerdir. Neticede İlhanlılar, Hıristiyan alemi ile Altınorda da Memluklar ile ittifaka geçmiştir. Geniş bilgi için bkz., R.Amitai-Preiss, " The Mongol Empire Imperial Ideology and the Ilkhanid War Against the

bölgedeki siyasi dengelerde bir kısım değişiklikler baş göstermiştir.²⁴² Bu gelişmelere bağlı olarak İlhanlılar, Avrupa'yla olan ticari ve sosyal münasebetlerinde daha önceden kullandıkları Altınorda idaresindeki veya sınırındaki yolları kullanmayarak bizzat kendi yönetimleri altında ve daha güvenli olan Anadolu içlerinden, Avrupa'ya açılmayı tercih etmiştir.²⁴³ Nitekim bu dönemde Avrupalı tüccar, din görevlileri ve diğer seyyahların başkent Tebriz'e gelişi çoğunlukla Trabzon'dan hareketle Erzurum, Ahlat üzerinden gerçekleşmiştir.²⁴⁴ Bahse konu dönemde bölgenin en büyük ve kalabalık şehirlerinden biri olan Ahlat'ın yaklaşık nüfusu beş yüz bin civarındadır.²⁴⁵

Dönemin kaynaklarında Ahlat şehri ile ilgili bilgiler verilirken halkının sanatkar, hünerli ve eğlenceye düşkün, tüccarlarının zengin, çarşılarının geniş ve dolu, hayrat ve meyvelerinin bol olduğu belirtilir. Bu arada her türlü tarıma uygun bir iklime sahip olan Ahlat bahçelerinden İlhanlı sarayına elma gönderildiği bilinmektedir. Yine diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de Ahlat'tan elde edilen sarı ve kırmızı zırnık ile milhu'i-bevrak veya boraks²⁴⁶ adı verilen mineralin ve terrah veya terrih adı verilen bir balık türünün kurutulmak suretiyle başta Belh ve Gazne olmak üzere dış pazarlara sevkiyatı bölge ekonomisini oldukça güçlendirmekteydi.

Nitekim bu dönemde Ahlat'ın ödediği vergiler incelendiğinde bölgedeki diğer şehirlerden çok daha iyi bir gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yani dönemin önemli şehirlerinden olan Erzurum 22000, Erzincan 33000, Divriği 30000 ve Bayburt 21000 dinar altın vergi öderken Ahlat 51.500 dinar altın ödemekteydi.²⁴⁷ Ahlat'ta ticari hayatın gelişmiş olması ilim, sanat ve kültürün de gelişmesine vesile olmuştur. Ticari, iktisadi zenginliğinin yanı sıra pek çok kadı, alim ve sanatkarın yetiştiği Ahlat, bu özelliğinden dolayı da XIII. ve XIV yüzyılın ilim ve kültür merkezi olarak anılmıştır.²⁴⁸

Memluks'; The arid Its Legacy, Leiden 1999, s.57vd.; i. Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003, s.46.

²⁴² A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (nşr. H. Eren), Ankara 1992, s.41.

²⁴³ M. Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu"; Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s.15vd.

²⁴⁴ A.Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti"; **Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.17; i. Kamalov, s.48vd.

²⁴⁵ M. Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu"; Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s.15vd.

²⁴⁶ Su, oksijen, sodyum ve bordan meydana gelen doğal bir mineraldir.

²⁴⁷ Kazvini, **The Geographiül Part ofthe NuzhatAl- Qulüb**, london 1919; (nşr. G. Le Strange), s.100.

²⁴⁸ B. Karamağaralı, s.42, 86vd.; XIII-XIV yüzyılda Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde olduğu gibi Ahlat'tan da çok sayıda alimin İslam ülkelerine giderek burada ilmi faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Bkz., O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2010, s.354.

İlhanlı Hanlarından Geyhatu'nun (1291-1295) Aladağ'da tahta çıkması ile birlikte hanlığın bu bölgeye daha fazla ilgi gösterdiği ve pek çok eserin inşa edildiği bilinmektedir. Ahlat Olcaytu Han döneminde de önemini yitirmemiş ve Eyalet Merkezi konumuna getirilmişti. Özellikle Olcaytu (1304-1316) ve Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) dönemlerinde daha mamur, müreffeh ve yoğun bir nüfusa sahip olan Ahlat, Amid'den sonra bölgenin en büyük şehri olmuştur. Ancak XIII. Yüzyılın ikinci yarısında kavuştuğu bu huzur ve refahını İlhanlı-Memluklu savaşlarının yanı sıra İlhanlı Devleti'nin çöküşüyle başlayan mahalli eşkıyalık hareketleri ve baskınlar sebebiyle kaybetmiştir.²⁴⁹ Ancak birçok devlete ev sahipliği yapmış bir kültür ve medeniyet merkezi olarak önemini korumuştur. Bu sebeple tarihimiz açısından son derece önemli bir merkezdir.²⁵⁰

Aslında Çingizliler, Batı Asya'da hâkimiyetlerini teşekkül ettirdikleri ilk yıllarda çevreye vermiş oldukları zarar ve tahribatlar ile anılırlarken Hülegü Han ile birlikte şehirler inşa eden, ilim, mimari ve sanatın yanı sıra, yol, güvenlik ve ticarete büyük önem veren bir kimliğe dönüşmüşlerdi. Özellikle hızlı ve güvenli bir ulaşım ağı sağlayabilmek için tesis ettikleri yam/posta teşkilatını bu dönemde yeni bir takım düzenlemeler yaparak ele geçirdikleri bu şehirlerde yürürlüğe koymaları, bu dönemde kara yolları ve tabii olarak seyahat etmeye yönelik her tür faaliyetin gelişmesine yol açmıştır. Haliyle bu durum Anadolu'daki yollar ve yol güzergahları üzerinde bulunan şehirlerin canlanmasına da fırsat vermiştir. Bu teşkilat bünyesinde tüccarların serbest geçişinin teşvik ve onların himaye edilmesinin garanti edilmiş olması Avrupa'nın bütün ilgisini Asya'ya yöneltmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda bu yeni oluşum, Selçuklu ülkesinden Mezopotamya istikametine giden bütün yolların yanı sıra Ahlat gibi Erzurum ile bağlantılı olan yollara da canlılık getirmiştir. Haliyle bu durum Anadolu'daki yollar ve yol güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerin canlanmasına da fırsat vermiştir.

Esasen doğu-batı, kuzey-güney güzergahlarını birbirine bağlayan merkezi bir noktada bulunan ve tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemini muhafaza eden Ahlat,

---

²⁴⁹ Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Moğollar arasında başlayan iç mücadeleler sırasında şehir büyük zarar gördü. Moğolların Anadolu'daki umumi valisi Celayir Şeyh Hasan, Hülegü soyundan Muhammed'i han ilan edip iktidarı ele geçirmiş olan Oyrat Ali Padişah'ı Aladağ civarında yendi. Muhammed'i tahta geçirip yönetimi ele aldı ve müttefiki Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay da Diyarbakir ve Ahlat yöresine hakim oldu. Nitekim kısa bir süre sonra taraflar arasında mücadelelerin başlaması şehirdeki dirlik ve düzenin alt üst olmasına yol açtı. Bkz., F. Sümer, 21; B. Spuler, s.144vd.

²⁵⁰ F. Sümer, s., O. Kılıç, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat** (1534- 1605), Ankara 1999, s. 106; N. Durak, s. 280.

İlhanlılar döneminde daha da önem kazanarak Trabzon-Tebriz hattının yanı sıra çok geniş coğrafyaların kesiştiği önemli bir kavşak noktası olmuştur.

Nitekim ticari, iktisadi, kültür ve sanat bakımından sahip olduğu bu imkanlarıyla Ahlat, XIII- XIV. Yüzyılın başta gelen şehirlerinden olan Belh ve Buhara gibi İslam'ın ve Türklüğün en önemli beldeleri arasında yer almıştır. Hali hazırda günümüzde han, hamam, kümbet, cami, mezar taşları, kale kalıntıları ile adeta açık hava müzesi görünümünde olan

Ahlat'ın bu özelliğe sahip olmasında İlhanlıların bölgeye yönelik faaliyetlerinin büyük katkısı olduğu aşikardır.²⁵¹

Günümüzde Ahlat sınırları içerisinde bulunan: hamam, kümbet, cami, mezar taşları, kale kalıntıları ile adeta bir açık hava müzesi görünümündedir. Şehrin bu özelliklere sahip olmasında İlhanlıların bölgeye yönelik faaliyetlerinin büyük katkısı olduğu anlaşılmaktadır.²⁵²

Ahlat'ta yaşanan siyasi hadiseler ve tabii afetler sebebiyle İlhanlılar eliyle bölgede yaptırılan kümbetlerin dışında, saray, han ve diğer mimari eserlerin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır.²⁵³ Bununla birlikte Ahlat ve çevresindeki bazı yerler de dahil olmak üzere Doğu Anadolu'daki eski yerleşim yerlerinin bu dönemden itibaren yeniden canlandığı ve yerleşilen bu bölgelere o dönemde verilen yer adlarının büyük çoğunluğunun günümüze kadar korunduğu aşikardır.²⁵⁴

Hülegü Han döneminde de aslında Ahlat bölgesi ilk fethedildiği tahribatı üzerinden atılmıştı. Ebu Said Bahadır Han zamanına gelindiğinde ise şehirde bir canlanma yaşanmış ve şehir bölgenin neredeyse en mamur şehri haline gelmişti. Şehirde bulunan kitabeli mezar taşları Ahlat'ın ulaştığı maddi seviyenin önemli bir göstergesidir. Ebu Said'in ölümünden sonra yaşanan gölge hanlar devrinde hanlar adına Ahlat'ta sikke kestirilmesi Ahlat'ın İlhanlılar elinde ulaştığı mahmurluğun açık bir delilidir. Ahlat'ın simgesi haline

---

²⁵¹ E. Kuran, "Cumhuriyet Dönemi Ahlat ve Çevresi"; **GAP ve DAP Projeleri Çerçevesinde Van Gölü Havzası**, Ankara 1993, s.28.

²⁵² N. Durak, s.; E. Kuran, "*Cumhuriyet Döneminde Ahlat ve Çevresi*", **Gap ve Dap Projeleri Çerçevesinde Van Gölü Havzası**, Ankara 1993, s.28.

²⁵³ O. Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534- 1605), Ankara 1999, s.106..

²⁵⁴ Bunlardan günümüzde de isimleri hala söylenen Gazan şehir ve yaylaları, Van Gölünün kuzeyindeki Saltay Sazlığı, Samagar Yaylası, Abaka düzlüğü, yine Malazgirt'teki Sütey düzlüğü, Aladağ yakınlarında günümüzde Yukarı Deve ve Aşağı Deve köy adları odönemden gelen coğrafi yer adlarına birer örnektir.

gelen anıt mezar taşlarının bir kısmının Celayir'le ve Çobanlılara ait olduğu bilinmektedir. Şehirdeki kümbetlerden bazılarının İlhanlıların üst düzey yöneticilerine ait olduğu da anlaşılmaktadır. Ahlatta “ İki Kümbet” olarak adlandırılan kümbetlerin Bogatay Aka ve oğlu Hasan Timur'a ait kümbetler ve bunların yanında bulunan Çobanlı Şeyh Hasan'a ait olduğu iddia edilen “Üstad-u Şagirt” kümbeti bölgede bulunan önemli Moğol eserleri arasın da yer almaktadır.

B. ALADAĞ

XIII. Yüzyılın ortalarında gücü Çin'den Avrupa içlerine kadar yayılan Moğollar, bu geniş topraklarda tabii olarak pek çok yaylak ve kışlak merkezi tesis etmeye başlamışlardı.²⁵⁵ XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğol İmparatoru Ögedey Kağan, bilge ve tecrübeli müşavirleri sayesinde bir yandan İmparatorluğun sosyal teşkilatını tesis ve güçlendirilmesine yönelik bir takım icraatlarda bulunurken bir yandan da siyasi meselelerle titizlikle ilgilenmiştir. Bu dönemde İmparatorluğun en önemli siyasi sıkıntılarından biri Harezmsahlr Devleti'nin ortadan kaldırılmasını müteakip bu hakimiyetin son temsilcisi olarak Celaleddin Harezmsah'ın İran ve Azerbaycan'da bir kez daha toparlanarak batı sınırlarında tehdit oluşturması idi.²⁵⁶ İşte bu tehdide karşı alınacak olan tedbirler, aynı zamanda Moğolların da Aladağ yaylalarıyla tanışmalarına vesile olacaktır. Ögedey Kağan, bu meselenin derhal halledilmesi için Çormahan'ın²⁵⁷ idaresine dört tûmenden oluşan askeri birliğin yanı sıra, pek çok kumandan görevlendirmişti.²⁵⁸ Ailelerini de yanlarına alarak 1231 yılında Karakurum'dan hareket eden Moğol birlikleri, ana karargahı Muga Ovasında kurarlarken askerlerin bir bölümünü de Arran'a²⁵⁹ yerleştirmişlerdi.²⁶⁰ Yaklaşık on yıl bölgede faaliyetlerini sürdürerek bölgede takdire şayan bir başarı elde eden Çormahan Noyan idaresindeki bu birlikler, yerleştikleri

²⁵⁵ N. Durak, “İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi” s. 242- 243.

²⁵⁶ N. Durak, “İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi”, s. 242- 243.

²⁵⁷ N. Durak, s. 243; T. May, **Chormaqaan Noyan: The First Mongol Military, Governor in the Middle East**, 1 996, s.5; E. Konukçu, s.276vd

²⁵⁸ N. Durak, 243; J.A. Boyle, **The Successors of Genghis Khan Translated from the Persian of Rashid al-Din**, London 1 97 1, s.33, .5 1 .;

A. Grigor, Moğol Tarihi, (nşr. HD. Andreasyan), İstanbul 1 954, s.7; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar; **Selçuklu Araştırmaları Dergisi 1**, (1969), Ankara 1 970, s. 1 .

²⁵⁹ kaynaklarında Ağuvan, Grek kaynaklarında ise Al ban olarak geçer. Bkz., A.Grigor, s.5; G.Le Strange, s.44.; [Ortaçağların ikinci yarısından itibaren Arran yerine Karabağ adı kullanılacaktır. Bkz.; W. Barthold, Azerbaycan ve Ermenistan, (nşr. i. Aka), s.87.]

²⁶⁰ N. Durak,, “İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi” **Uluslar arası Ahlat ve Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu 23- 25 Ağustos 2012**, İstanbul 2013 s. 242- 243.

karargahları Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Anadolu'ya yapacakları seferler için adeta bir üs olarak kullanmıştır. İşte bu seferler sırasında Celaleddin Harezşah'ı ortadan kaldırırlarken; Anı başta olmak üzere Kars, Ağrı yakınlarında Sourp Mari/Sürmeli ve civarındaki şehirleri de ele geçirmişlerdi.²⁶¹

Neticede bölgedeki ahaliye otoritesini hissettirmek isteyen Çormahan Noyan, çeşitli aralıklarla başta Aladağ olmak üzere Van Gölü çevresine sık sık akınlarda bulunarak onlar üzerinde ciddi bir tehdit unsuru olmayı da ihmal etmemekteydi.²⁶² Bu niyetle 1231 yılında Bitlis, Ahlat, Bargiri ve Erciş istikametinde ilerleyen Moğol ordusu, şehirleri yağmalayıp buralardan ele geçirdikleri ahalinin tamamını öldürerek geride kalanlara büyük bir göz dağı vermişlerdi.

Hanlığın kışlak ve yaylak merkezleri olarak ise Çormahan ve Baycu Noyan'ın birliklerini yerleştiği bölgeleri aynı özelliğini devam ettirmiştir. Kışlak olarak daha çok Kura ve Aras Nehirleri ile Karabağ Dağları üçgeni arasındaki Arran Bölgesi, Mugan Ovası, Caghatu ile Bağdat ve çevresi tercih edilmişti.²⁶³ Yaylak olarak ise Taht-ı Süleyman ve Kırk Bulak Dağları civarındaki Sungurluk, Zarineh Rud ve Sefid Rud nehirleri arasındaki Karadağlar, Ucan, Alagoz, Subhanlar, Diyarbakır yakınındaki Karaca Dağ'ın yanı sıra Aladağ yaylalarının kullanıldığı görülmektedir.²⁶⁴ Aladağlar, İran ve Anadolu'yu kontrol edebilir bir jeopolitiğe sahip olmasının yanı sıra verimli yaylalarıyla da ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özelliklere sahiptir. Ancak Moğollar döneminde bu yaylak olarak kullanılan Aladağ'ın adı ve kesin sınırları ile ilgili bir kısım farklı görüşler mevcuttur. Türkiye ve diğer Türk yurtlarında pek çok dağ, dağ silsilesi veya kütlelere ad olarak verilen bu Aladağlardan biri Asya'nın geniş topraklarına yayılmış olan Moğollar tarafından yaylak merkezi olarak seçilmiş Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan önemli bir dağ olup Aladağ'ın anlamı ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklarda farklı yorumlar bulunur. "Ala" Türkçede bir veya birkaç rengin birbirine karışmadan, tabiat ve yaratılışlarında birbirlerine ahenkle uymuş renkler bütünüdür. Yüce dağlar üzerinde çeşitli renklerin birbirine kavuşup kaynaşmasıdır.²⁶⁵ "Ala" kelimesi ile başlayan dağ

---

²⁶¹ Bkz. Kirakos, s.1 67vd.; H.H. Howarth, **History of the Mongols from the 9th to the 19th Century**, London 1 890, s.3 1 .

²⁶² N. Durak, *"İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi"* stanbul 2013 s. 242- 243.

²⁶³ N. Durak, s., *"İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi"* s. 242- 243.

²⁶⁴ Reşideddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih III**, (nşr. Ş. Tekin G. A. Tekin), Harvard 1 999, s.520; H.Howarth, s.222; J.M. Smith, "*Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens*"; **The Mongol Empire and Its Legacy**, Leiden 1 999, s.47.

²⁶⁵ N. Durak, *"İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi"* s. 242- 243.

adlarının Eski Türkçedeki "Aratu, Aratta, Alateye" şeklinde anılan " Alatay, Alatau, Alatou, A/a-taa ve Aladağ" ile aynı manayı ifade ettiği düşünülmektedir.²⁶⁶

Doğu Anadolu yaylalarının en engebeli, en yüksek ve en genişlerinden biri olan Aladağ yaylaları farklı yüksekliklerden oluşan birçok tali volkanın bir araya gelmesiyle oluşmuş bir dağ silsilesi üzerinde yer almaktadır. Aladağ'ın kuzey kesimleri çok dik ve engebelidir.

Aladağ yaylaları, İlhanlıların ve haleflerine yaklaşık yüz elli yıl yaylak olan sahalar olup Türk kültür tarihi bakımından da önemli bölgelerdendir. Hülegü Han, güney seferleri için Kitboğa komutasındaki öncü birlikleri Suriye ve Mısır'a doğru sevk ederken kendisi de 12 Eylül 1259'da Azerbaycan'dan hareket etmişti.

Güneye giden bu orduların Aladağ yaylalarında geçerek Van Gölü'nün doğu istikameti boyunca bir güzergâh takip ettikleri görülür. İşte Hülegü, bu sefer münasebetiyle ilk defa Aladağları gördüğünde bu yaylaya hayran kalmıştı. Nitekim seferi Kitboğa'nın idaresine bırakıp geri dönerken bir müddet burada kalarak hem istirahat etmiş hem de siyasi hadiseleri buradan idare etmiştir. Hatta Moğol ordusu, güneyde ağır mağlubiyete uğradıkları sırada da Hülegü'nün hala burada bulunduğu anlaşılır. Hülegü, burada Kitboğa'nın Memluklara yenildiği haberini aldığı anda üzüntü ve öfkesinden o sırada elinde esir bulunan Mısırlıların pek çoğunu öldürmüştür.²⁶⁷ Hülegü Han'ın bundan sonraki dönemlerde yaz aylarını genellikle burada geçirdiği görülmektedir. O, Merağa şehrini Hanlığın merkezi olarak kullanmayı tercih ederken Hoy, Urmiye Gölü çevresinde pek çok bina ile Aladağ'da da bir saray yaptırmaya karar vermiştir.²⁶⁸ Nitekim 1261 yılında hanlığın dört bir yanında imar faaliyetlerine girişen Hülegü, bu yazlık sarayın imarını başlatmıştır. 30 Mayıs 1664 tarihindeki büyük depremde oldukça büyük bir kısmı yere geçmiş, kuzeydeki Karnıyarık bölümü ise çökmüş bulunan bu bölge İlhanlıların yazlık saray merkezi olduğu tahmin edilmektedir.

Eskiden çeşitli av hayvanlarının bol, otlak ve ormanları güzel iken bu yıldan itibaren kıraçlaşıp sonrasında "Kire/Kıra" diye anılacak olan Iğdır'daki Ağrı belindeki Serdar

²⁶⁶ N. Çetinkaya, Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine), İstanbul 1996, s.145.

²⁶⁷ Hülegü Han, Ağustos 1262'de Altın Orda hükümdarı Berke üzerine sefere yönelirken Aladağ'da ikamet ettiği

görül mekteki r. Bkz.:J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans"; **The Cambridge History of Iran V**, (nşr.J.A. Beyle), Cambridge 1968, s.353.

²⁶⁸ N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi" s. 242- 243.

Bulağı'ndadır.²⁶⁹ Av alanları son derece bol ve çok zengin bir otlak bölgesi olan bu bölgede Moğollar yaz aylarının önemli bir kısmını geçirmekteydiler. Buradaki sarayların büyük çoğunluğu çadır saraylar şeklindeydi. Kurultaylar bazen Aladağ'da yapılır, hatta bazı dönemlerde yaz aylarının tamamını Aladağ sarayında geçiren İlhanlılar, Anadolu ve İran'ı buradan idare ederlerdi.²⁷⁰ Hatta Aladağ yaylaları yazın sadece sürüleriyle yaylaya çıkan kabilelerin yayılma sahası olarak kalmıyor, hükümdarlara sayfiye rolünü de oynuyordu. Tebriz veya Arran'dan gelen İlhanlıların Aladağ yaylağındaki ikametleri genellikle 12 Haziran-7 Ekim veya 17 Temmuz-5 Kasım arasında idi. İlhanlı han ve devlet hayatına bizzat şahitlik etmiş ve Aladağ yaylalarını görmüş olan müverrih ve seyyahların eserlerinde, bu döneme ait çok geniş bilgiler bulunmakla birlikte Aladağ Sarayının teferruatına dair pek bilgi bulunmamaktadır. Ancak bölgede zuhur eden siyasi hadiseler münasebetiyle Aladağ ve çevresi hakkında bir kısım bilgilere ulaşılmaktadır.

Hülegü Han'ın ölümünü müteakip oğlu Abaka (1265-1282), başa geçtikten sonra Hanlığın başkentini Meraga'dan Tebriz'e naklederken yazlık merkez olarak da Aladağ ile Karadağ gibi sulak bölgelerini, kışlak olarak da Bağdat, Arran ve Caghatu'nun ılık bölgelerini kullanmıştır.²⁷¹ Ahlat Sancağına bağlı olan Aladağ'da pek çok bina yaptırtan Abaka da babası gibi burayı çok sevdiği için yılın büyük bir bölümünü burada geçirmeyi tercih etmiştir. Onun Hanlığı döneminde 1275-1276 yılında bu bölgede meydana gelen depremle ahalinin büyük bir kısmı hayatını kaybederken çok sayıda ev, han ve çarşı yıkılmıştır.²⁷² Bu arada Abaka adının Aladağ yaylasında bir düzlüğe de ad olarak verildiği ve bu adın günümüze kadar geldiği bilinir. Abaka düzlüğü, İran ile Türkiye arasındaki en son Türk vadisi olup Bayezid Dağlarının güney eteklerinden başlamaktadır. Burası arpa yetiştirilen, çayırılık çok güzel bir düzlüktür.²⁷³ Abaka Han'ın devlet meselelerinin pek çoğunu Aladağ'daki sarayında müzakere ettiği anlaşılmaktadır.²⁷⁴ İkinci İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın ölümü üzerine Teküder (1282-1284), Aladağ yaylasındaki

---

²⁶⁹ N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi" s. 242- 243.

²⁷⁰ Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin, **The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulüb**, (nşr.G.LeStrange), Leyden 1 91 9, s.1 00; G. Le Strange, **Mesopotamia and Persia un der the Mongols in the Fourteenth Century A.D.**, London 1 903.

²⁷¹ Reşideddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih III**, (nşr. Ş. Tekin G.A. Tekin), Harvard 1 999, s.520; H. Howarth,

History of the Mongols from the 9th to the 1 9th Century, London 1 890, s.222.

²⁷² N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi" s. 242- 243.

²⁷³ **Van Tarihi Kürtler Hakkında Tetebbuat**, İstanbul 1 928, s.4; E. Reclus, **The Earth and Its Inhabitants Asia iV**, (nşr.A.H. Keane), New York 1 89 1, s.1 91 .

²⁷⁴ N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi" s. 242- 243.

yazlık sarayda tahta çıkmıştır.²⁷⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, İlhanlı sarayında bir süredir gözden düşmüştü. Ancak Hülegü Han'ın yedinci oğlu ve Abaka Han'ın kardeşi olan Ahmet Teküder tahta çıkınca Ona yapılanları haksız bulmuş ve yanına çağirtmişti. Bu vesileyle Aladağ'a gittiğini belirten Cüveyni, burada büyük bir kurultay yapıldığını belirtir. Hanlığın çeşitli bölgelerinden gelen hükümdarlar, şehzadeler ve emirlerin de iştirak ettiği bu kurultayda dokuz gün dokuz gece zevk ve eğlence ile meşgul olunduktan sonra devlet meselelerine dair önemli kararlar alınmıştır.²⁷⁶ Ahmet Teküder'i ortadan kaldırarak İlhanlı tahtına oturan Argun Han'ın da (1284-1291) diğer İlhanlı hükümdarları gibi yaz aylarını Aladağ Yaylalarında geçirdiği görülmektedir.²⁷⁷ Hanlığı döneminde Aladağ yaylasında yaptırdığı çok sayıdaki saray ve binalar, dönemin en önemli ve ihtişamlı inşaatları olarak zikredilmektedir. Anadolu'nun umumi valisi olan şehzade Geyhatu (1291-1295) 1291 yılı Temmuz sonlarında Argun Han'ın ölümü üzerine merkeze davet edilmiş ve Aladağ'da tahta çıkarılmıştı. Geyhatu'nun burada tahta çıkarılması buranın adeta başkent olarak görüldüğünü ve bölgenin bu dönemde şenlikli, yani oldukça mamur bir yer vasfını koruduğunu da göstermektedir.²⁷⁸ Geyhatu, zaman zaman hanlığın diğer topraklarına gitmişse de iktidarının büyük bir kısmını Aladağ sarayında geçirmeyi ve ülke işlerini buradan idare etmeyi tercih etmiştir.²⁷⁹ 1292 yılının Nisan Mayıs aylarında ciddi bir hastalığa yakalanan Geyhatu, iyileşmesi şerefine Aladağ'da büyük bir eğlence tertip ettiği gibi akıl ve hayale sığmayacak hediyeler dağıtarak devlet hazinesini israf etmekten çekinmemişti.²⁸⁰

Ancak bölgedeki Moğol varlığı XIV. yüzyılın ortalarına kadar yani Kara Koyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin bölgede hâkim olmaya başladıkları döneme kadar devam etmiştir.²⁸¹ İlhanlıların zayıflaması üzerine Sutay ve Sulduz aşiretleri Doğu Anadolu'da mahalli hakimiyetlerini devam ettirdiler.. Ancak gerek Altın Ordalılar ile yaşanan

---

²⁷⁵ A.G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (nşr. I. Kamalov), İstanbul 2005, s.73; H. Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s.238.

²⁷⁶ O sırada Hemedan'da bulunan Cüveyni, 15 Mayıs 1282'de elçilerle birlikte yola çıkarak beşinci gün Ermeniye'de bulunan Han'ın huzuruna çıkmıştır. Buradan Aladağ'a gittiklerini belirten Cüveyni, büyük bir kurultayın yapıldığını belirtir. Bkz.; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1988, s.38vd.

²⁷⁷ N. Çetinkaya, *İğdır Tarihi*, İstanbul 1996, s. 70.

²⁷⁸ N. Durak, *"İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi"*. 242- 243.

²⁷⁹ Reşideddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih III**, (nşr. Ş. TekinG. A. Tekin), Harvard 1999, s.605; Aksarayı, s.136vd.; Vardan, *"Moğollar"*; **Türkiyat Mecmuası V**, (nşr. E. Dulaurier), İstanbul 1936, s.41 vd.

²⁸⁰ N. Durak, *"İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi"* s. 242- 243; B. Spiler, s. 100.

²⁸¹ N. Durak, *"İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi"* s. 242- 243; F. Sümer, **Kara Koyunlular I**, Ankara 1984, s.33vd.; F. Sümer, *"Anadolu'da Moğollar"*; s.108.

mücadeleler gerekse 1336'dan itibaren yirmi yıl süren çok kanlı ve yıkıcı rakip hanlar döneminde Aladağ saraylarının büyük zarar gördüğü düşünülmektedir.²⁸²

İlhanlıların Aladağ bölgesindeki ikametleri, bölgenin Türkistan'dan gelen yeni bir Türk nüfusuyla beslenmesini sağlamıştır. İlhanlıların gerek başarılı ticaret politika gütmeleri gerekse Aladağ'ı saray merkezi olarak kullanmaları Doğu Anadolu'daki ticari hayatın canlanmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde Hoy'dan başlayan yol Sökmenabad, Bagiri, Bend-i Mahi, Erciş, Hınıs, Avni, Pasinler üzerinden Sivas, Kayseri veya Trabzon'a ulaşarak dünya pazarlarıyla buluşma imkânına sahip olmuştur.²⁸³ Aladağ bölgesinde meydana gelen siyasi hadiseler ve tabii afetler sebebiyle İlhanlıların Aladağ'da yaptırdıkları saray ve diğer mimari yapıların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Ancak İlhanlılar dönemine kadar Aladağ çevresinde ıssız kalan bazı eski yerleşim yerlerinin bu dönemden itibaren yeniden canlandığı, yerleşilen bu bölgelere o dönemde verilen yer adlarının büyük çoğunluğunun günümüze kadar korunduğu bilinir. Bunlardan günümüzde de isimleri hala söylenen Gazan şehir ve yaylaları, Van Gölünün kuzeyindeki Saltay Sazlığı, Samagar Yaylası, Abaka düzlüğü, yine Malazgirt'teki Sütey düzlüğü, Aladağ yakınlarında günümüzde Yukarı Deve ve Aşağı Deve köy adları o dönemden gelen coğrafi yer adlarına birer örnektir. Hatta yörenin Türkleşmesi de bu dönemde tamamlanmış olabilir. Bölgeden geçen seyyahlardan Marco

Polo'nun buraya o dönemde Türkmenia demesi de bunu göstermektedir.²⁸⁴

C. BİTLİS

Bitlis,²⁸⁵ Torosların Doğu Anadolu bölgesinde meydana getirdiği geniş kavisin üzerinde Van Gölü Havzası'nı Diyar-ı Bekr ile el-Cezire ovalarına bağlayan tek geçit olma özelliğine sahip, Bitlis Suyu'nun teşkil ettiği dar ve derin vadiyi²⁸⁶ kontrol eden bir mevkiide yer alır. O yüzden tarih boyunca bölgeye hâkim olmak isteyen güçler için elde bulundurulması gereken önemli bir merkez olmuştur. Nitekim pek zahmetli olmasına rağmen çoğu zaman bu güzergâhın tercih edildiği ve birçok göç, ticaret ve askeri

²⁸² M. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 445 vd.

²⁸³ N. Durak "*İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi*" s. 242- 243; E. Konukçu, s. 7.

²⁸⁴ N. Durak, "*İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi*" s. 242- 243; ; B. Ögel ve Diğerleri, s.36vd.; M. Gül, s.211 .

²⁸⁵ Bedlis ya da Bitlis adının menşei hakkında bkz. Şerefhan, **Şerefname**, (nşr. M. E. Bozarslan), İstanbul 1990, s.383vd; Evliya Çelebi, **Seyahatname I/4**, (nşr. S. A. Kahraman- Y. Dağlı), İstanbul 2010, s.223vd.

²⁸⁶ Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1989, s.79; bkz. Erol Keleş, "*Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu ve Ahlat*," **II. Uluslar arası Ahlat – Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu 23- 25 Ağustos 2012 Ahlat- Bitlis**, İstanbul 2013, s. 286- 287.

faaliyetin bu hat üzerinden gerçekleştirildiği dolayısıyla burasının Anadolu ile İran ve Doğu Akdeniz Havzası'nı birbirine bağladığı görülmektedir.²⁸⁷

XI. asırdan itibaren Türk boy ve oymaklarının yurt tuttuğu Bitlis yöresi, Malazgirt Zaferi'ni müteakip Ahlatşahlar ve Dilmaçoğulları gibi Türk beylikleri sayesinde Türklerin yerleşip yurt haline getirdiği bir yer olacaktır. Özellikle Ahlatşahlar döneminde Ahlat başta olmak üzere altın çağını yaşayan yöre, döneminin her yönden kültür ve medeniyet merkezi konumuna yükselmiştir.²⁸⁸

Şerefname'ye göre İran hükümdarlarından Nuşirevan'ın soyundan gelenler tarafından kurulmuş olan Bitlis Beyliği'nin²⁸⁹ ilk beyi Melik Eşref'tir. Eyyubilerin Suriye'de kumandanlığını yaptığı bilinen Melik Eşref, Eyyubi yönetimi tarafından Bitlis ve havalisini yönetmekle görevlendirilmişti. Ancak Moğolların önünden kaçarak bölgeye gelen Celaleddin Harzemşah'a yardım ettiği için Moğol tehdidine maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Şerefname'ye göre Sultan Celaleddin Harzemşah, Melik Eşref'in uyarılarına kulak asmayarak, Bitlis Kalesi'nde kalmaya devam etmiştir. Moğolların kaleyi kuşatması üzerine bir gece Melik Eşref'in kızı olan karısıyla birlikte Bitlis'i terk edecektir.²⁹⁰ Bu olaylardan bir süre sonra vefat eden Melik Eşref'in yerine kardeşi Melik Mecdeddin geçmiştir.²⁹¹ Bu dönemde Bitlis Emirliği de şekillenmeye başlayacaktır.

²⁸⁷ B. Darkot, "Bitlis/Coğrafya", **İA II**, s.658; İslam'ın ilk dönemlerinde Anadolu'nun kuzeyine yapılan fetih hareketlerinin güzergâhı çoğunlukla Bitlis üzerinden olmuştur. Nitekim Halife Ömer zamanında İyad b.Ganm komutasındaki ordu bu geçit üzerinden kuzeye yönelecek ve aynı güzergâhtan geriye dönecektir. [Bkz. El-Belazuri, **Fütuhu'l Buldan**, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013, s.204.] Ayrıca Anadolu'nun batısından gelen kervanların İran'a geçişi ve göçebeler için bu yol vazgeçilmez bir mahiyeti haiz bulunuyordu. Milattan 4 asır evvel Xenophon'un onbinleri de buradan geçmiştir. Bkz. Ksenophon, **Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"**, (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1974, s.121-143; E. Keleş, "*Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu ve Ahlat*" 286- 287.

²⁸⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2009, s.135-142; Faruk Sümer, **Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara 1998, s.53vd.

²⁸⁹ Şerefname'a göre İran Hükümdarlarından Nuşirevan/Anuşirvan/Chosroes I. zamanında.(531-539), Camasb b. Firuz, Kubad adına Ermenistan ve Şirvan'da valilik yapıyordu. Camasb öldüğünde geride üç oğul bırakmıştı. Nersi, Surhab ve Behvat. Nersi babasının yerine geçerek, Nuşirvan'ın ilgisini çekmekte gecikmedi. Onun kızıyla da evlenen Nersi'nin Ceylan Şah isminde bir oğlu oldu. Rüstendar kralları bunun soyundan gelmektedir. Surhap, Şirvan beyleri sülalesini, Behvat da Bitlis beyleri sülalesini tesis edecektir. [Bu konuda ayrıntılı bilgi için, bkz. Şerefname, s.418vd.] Evliya Çelebi ise, Beyliği kuranların Abbasilerin soyundan geldiğini ifade eder. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname I/4*, s.123,130; M. Halil Yinanç, "Bitlis", s.663.

²⁹⁰ Şerefname, s.428vd. Abu'l Farac, 1231 yılında Tatarların Harezmlileri takip ettiklerini, Celaleddin'in bölgedeki dağlara sığındığını, burada öldürüldüğünü belirtir. Aynı kaynak Sultan Celaleddin'in kılık değiştirerek bir süre daha hayatta kalabildiğini de belirtmektedir. [Bkz. Ebu'l Farac Tarihi II, s.529vd.] Devletşah ise Sultan'ın giydiği elbiselere tamah eden dağlılar tarafından öldürüldüğünü söyler. Bkz. Devletşah, **Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuara) II**, (nşr., N. Lügal) İstanbul 1977, s.204.

²⁹¹ Halbu ki Melik Eşref'in bu isimli bir kardeşi yoktur. Gerçi kardeşleri arasında Mucir al Din Yakup var ise de, onun Bitlis Emiri olduğu hakkında hiçbir malumat yoktur. Bkz. M. Halil Yinanç, "Bitlis", s.663.

Nitekim daha sonraki dönemlerde bu iki beyin çocuk ve torunları Bitlis ve havalisini ellerinde tutacaklardır.²⁹²

1230 Yassıçemen Savaşından sonra Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat, Ahlat, Van, Erciş, Malazgirt Adilcevaz ve Bitlis'i ülkesine kattı. Bölgenin yönetimini Eyyubi Melikü'l Eşref'e vermişse de onun kötü yönetimi üzerine Selçuklu Sultanı bölgeyi geri alarak 1232 yılında Kemaleddin Kamyar'ın yönetimine havale etmek zorunda kaldı.²⁹³ Kamyar'ın bölgede yaptığı icraatlar sayesinde dağılan halk tekrar döndüğü gibi İran ve Azerbaycan'dan göçen çok sayıda Türkmen bölgeye yerleştirilmiştir.²⁹⁴ Böylece Ahlat başta olmak üzere yöre eski ihtişamına kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Türkiye Selçuklularının 1243'te Moğollara yenilmesiyle Anadolu'nun Moğol hâkimiyetine girdiği dönemde Aladağ'ı yaylak olarak seçen İlhanlı hükümdarları için Bitlis ve Ahlat yöresi²⁹⁵ ayrı bir öneme sahip olmuştur. Öyle ki İlhanlılar Doğu Anadolu'yu iki eyalete bölerek yönetmişlerdir. Bu eyaletlerden biri merkezi Musul olan Diyar-ı Bekir eyaleti iken diğeri merkezi Ahlat olan Van eyaleti idi.²⁹⁶ Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said zamanında Ahlat valisi olarak önce Sutay Noyan'ın sonra da Ebu Said'in dayısı Ali Padişah'ın görevlendirildiği bilinmektedir.²⁹⁷

İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine (1335) Moğol noyanlarının dâhili bir mücadeleye girişmeleri²⁹⁸ Sutayların hizmetinde gittikçe artan bir ehemmiyet kazanmış bulunan Kara Koyunluların siyasi alanda önünü açmıştır. Nitekim bölgede güçlü bir merkezi otoritenin yokluğu ve daha sonraki dönemde ise Timur istilalarıyla artan istikrarsızlıklar başlıca Türkmen boy ve birliklerinin²⁹⁹ Kara Koyunlular etrafında bütünleşmesini sağlayacaktır.³⁰⁰

---

²⁹² Şerefname, s.430; Erol Keleş, 286- 287.

²⁹³ İbni Bibi, **Selçukname**, (nşr. M. H. Yinanç vd.), İstanbul 2007, s.135.

²⁹⁴ Abu'l Farac Tarihi, II, s.527vd; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.129.

²⁹⁵ Bkz. Neslihan Durak, "*İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi*", s.244vd.

²⁹⁶ Faruk Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)**I, Ankara 1970, s.100vd; Faruk Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", **Belleten**, L/197 (Ağustos 1986), s.46

²⁹⁷ Faruk Sümer, **Kara Koyunlular**, Ankara, 1992, s.33.

²⁹⁸ Bu konu hakkında bkz. Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220 1350)**, (nşr. C. Köprülü), Ankara 2011, s.144-154.

²⁹⁹ Bu boy ve topluluklar için bkz. F. Sümer, **Kara Koyunlular**, s.19-32.

³⁰⁰ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr. O. Karatay), İstanbul 2012, s.375.

D. İĞDIR

Anadolu coğrafyası dünya tarihinde birçok topluma ev sahipliği yapmış kıymete haiz bir coğrafyadır. Tarih boyunca birçok toplumun her bölgesi uğrak yeri olmuştur. Böylelikle Anadolu'nun tüm şehirleri Doğu ve Batı bölgelerinin tamamının ayrı bir tarihi serüveni bulunmaktadır. İğdir'in bulunduğu yerin önemi tarihte Sürmeli Çukuru adı verilen, ortasında Aras Irmağının geçtiği ovanın ulaşım imkânlarından kolaylıkla faydalanabilmesinden kaynaklanmaktadır. İğdir bugünkü Türkiye'nin en Doğusunda bulunan bir il'dir. Doğu Anadolu'nun büyük ticaret ve askerî merkezi Erzurum'dan doğuya yönelen yollardan biri Aras vadisini izleyerek kolaylıkla İğdir'in bulunduğu mevkie ulaşmaktadır. Kuzeyinde Nahcivan, doğusunda Azerbaycan sınırları bulunmaktadır.

Geçmişten günümüze önemli bir geçiş noktasında bulunan İğdir birçok medeniyetin ve Türk tarihinin önemli yerlerinden birisidir. Verimli topraklara sahiptir. Eski merkez, aynı ulaşım imkânlarından ve önündeki verimli ovanın tarımsal zenginliklerinden uzak kalmayan bir yerde, günümüzdeki İğdir şehrine göre daha güneyde, Büyük Ağrı dağının kuzeybatı yamaçlarında savunmaya daha elverişli yerde bulunuyordu. Dede Korkut Oğuznamelerinde Şatık Kalesi olarak bilinen Melikşah tarafından yaptırılan ve daha sonrasında Bizanslılar tarafından alındığı düşünülmektedir.³⁰¹

1243 Köseadağ Muharebesi ile birlikte Moğolların hâkimiyeti altına girecek ve İlhanlı Moğolları artık bu bölgeye hâkim olacaklardı. İlk olarak Hülegü Han döneminde öncelikle Erzincan'ın zaptı ile birlikte buraya birçok Türk ve Moğol boylarını yerleştirmişti.³⁰² Özellikle Erzincan'ın seçilmesi Hülegü Han'ın yazlık olarak Tebriz'i, Kışlık olarak ise Aladağ'ı seçmesi İğdir için önemli olmuştur. Sebebi ise bu bölgelerin daha hızlı bir şekilde savaş esnasında toparlanmasını sağlıyor olmasıydı. Aynı zamanda Hülegü Han şehirlerin inşa etmesi, mimari, ilim ve sanatına önem vermesi hem hükümdarın hem de o bölge şehirlerin tekrar eski konumuna kavuşmasını sağlamaktadır.³⁰³ Hülegü Han'ın ölümünden sonra Geyhatu döneminde İğdir ve Erzincan

³⁰¹ Cihan-nüma İstanbul,1145, s.413-414.

³⁰² Recep Yaşa, Bitlis te Türk iskânı, Ankara 1992.s.117.

³⁰³ N. Durak, "İlhanlılar Devletinin kuruluşuna kadar Geçen Sürede İlhanlılar" **Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslararası Folklor Sempozyumu (17-19 Ekim) 2007** s.410.

bölgelerine önem verilmiştir. Şehirlerin yerleşim merkezleri mimarisinden sanatına kadar ilerlemeler görülmektedir. Yine İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han döneminde eyalet merkezi olarak görülmektedir.³⁰⁴

Sonuç olarak Hülegü Han döneminden sonra Olcaytu Han döneminde Iğdır ve diğer İlhanlı şehirlerin tekrar restore edildiği görülmektedir. Ancak daha sonraki dönemler de Moğolların kendi içlerinde çatışmaları ve yine Türk ve diğerleri ile çatışmaları şehirlerin yakılıp yıkılmalarına sebep olmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen Iğdır eski zenginliğine ve ferah dönemine kısa sürede girdiğini ve ehemmiyetini koruduğu bilinmektedir. İlhanlılar dönemine ait Iğdır'daki mimari eserler arasında yer alan “Hasan Paşa Türbesi”nin “Melik’ü-l Umera Aka” adlı bir Moğol başbuğuna ait olduğu görülmektedir. Özellikle bu yörede yapılan ve günümüze kalan mezarların birçoğunun İlhanlıların hâkimiyet sağladıkları dönemde kaldığı görülmektedir.³⁰⁵

E. ERZİNCAN

Erzincan Fırat (Karasu) nehrinin yukarı havzasında, kendisiyle aynı adı taşıyan ovanın ortasında yer alır. Şehir kuzeyde Esense (Keşiş) Dağı, kuzeydoğuda Kop dağı, doğuda Karasu - Ayas dağlarının batı uzantıları, güneyde Munzur ve Mercan dağları, Batıda Kızıldağ ve Dumanlıdağ ile çevrilidir. Erzincan adının, Strabon’un ilkçağ 'da bu bölgede bulunduğunu belirttiği Eriza şehrinde geldiği söylenir; yine bu bölgeden bahseden Grek kaynaklarında

Aziris adıyla gösterilen şehirde Erzincan olması mümkündür. Şehrin adı Ermeni kaynaklarında Erez, Erzng ve Erznga; Bizans kaynaklarında Aringam (Aringan). Arsingan. Erzingan; Arap kaynaklarında ise Erzencan şeklinde geçer. Türk fetihlerinden sonra şehrin adı önce Erzingan. Ezirgan olarak söylenmiş, ardından da bugünkü şeklini almıştır.

XIII. yüzyılda Asya'daki siyasi güç ve dengelerin değişimi ile birlikte Erzincan'ın yeni istilacı ve hâkimi Çinden başlayıp batıya doğru yayılarak Türkistan'ın önemli bir kısmını kontrolleri altına alan Çingizliler olmuştur. Esasen Çingiz İmparatorluğu Ögedey döneminde Çormahan ve Baycu Noyan gelmişlerse de bu şehirlerdeki gelişmeler Hülegü Han dönemine tekabül etmektedir. Batı kısmının Hülegü Han'a verilmesiyle bir süre

³⁰⁴ Abdulkadir Yuvalı, s.343.

³⁰⁵N. Durak, “İlhanlılar devletinin kuruluşuna kadar geçen sürede İlhanlılar s.410

sonra isimleri İlhanlı olarak adlandırılacaktır³⁰⁶. Nitekim Tebriz iline ulaşan ana yollardan biri olan Erzincan'ın da yeni kimliğine bu dönemde ulaşmaktadır. Tebriz'in başkent olarak seçilmesi etrafındaki yerlerinde İlhanlı egemenliğine geçmesi demektir.³⁰⁷

Bölgeye gelindiğinde Erzincan'ın önem ve özelliğini fark eden Hülegü Han Türkistan'dan beraberinde getirdiği Türk ve Moğol boylarından bir kısmını Erzincan ve çevresinde yerleştirmeyi uygun gördü. Özellikle yazlık olarak Tebriz'in kışlık olarak da Aladağ'ın seçilmesi Erzincan'ın önemini arttırmıştır.³⁰⁸ Neticede Tebriz'i Anadolu ve içlerine bağlayan Erzincan, İlhanlı idare teşkilatında Van havzasının eyalet merkezi olarak tespit edilmiştir. Erzincan her ne kadar istilalara uğrasa da tekrar aynı önemine kavuşmuştur. Özellikle Hülegü Han'ın şehirler inşa etmesi, mimari, ilim ve sanatın yanı sıra ticarete büyük önem veren bir kimliğe bürünmüştür. Ticaretin serbest olması Erzincan gibi Erzurum ile bağlantısı olan bölgelere canlılık getirmişti. İlhanlıların bünyesinde güçlü bir siyasi birliğin sağlanması ve ekonomi politikası ile vergi sisteminin oturtulmuş olması Çin' den Avrupa'ya kadar olan ürün sevkiyatının yapıldığı bir yer olarak önemli olmasında Tebriz Trabzon ve Erzincan ticari gerekse diğer maksatlarla yapılan seyahatler coğrafyanın en yoğun hattı olmuştur. Çünkü Tebriz'den başlayan yol Tebriz, Hay, Katuri, Muradiye, Erciş, Erzincan, Malazgirt, Hınıs, Tekman, Erzurum, Bayburt, ve Trabzon'a ulaşmakta olup gemilerle Galata, Suğdak ve Kefe ile İtalya ve Fransa'ya açılmaktaydı.

İlhanlılar devletinin diğer Moğol hanlıklarından Altın orda ve Çağatay hanlıklarıyla olan problemleri ve İslam dünyasına karşı batı ile olan ittifakları sebep olarak Erzincan trafiğini yoğunlaştırdı. Özellikle İlhanlı – Altın orda anlaşmazlığı Altın Orda'ya ait yolları kullanmayarak kendilerine ait topraklardan Tebriz, Erzurum ve Erzincan tercih ediliyordu. Bu dönemde Erzincan'ın yaklaşık nüfusu 500 bin civarındaydı. Fakat şehrin biri 1246 diğeri 1275 tarihlerinde olmak üzere iki büyük deprem geçirmiş olması hem nüfusun azalmasına hem de hâkimiyet eserlerinin yerle bir olmasına neden olmuştur.

İlhanlılardan Geyhatu'nun (1291-1295) Erzincan yöresinde İlhanlı tahtına oturması Erzincan'a daha çok önem verilmesi ve inşa edildiği bilinmektedir. Erzincan'ın Olcaytu

---

³⁰⁶ N.Durak, “İlhanlılar devletinin kuruluşuna kadar geçen sürede ilhanlılar”, **Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslar arası Folklor Sempozyumu (17-19 Ekim) 2007** s. 410.

³⁰⁷ Recep Yaşa, **Bitlis'te Türk iskanı**, Ankara 1992.s.117.

³⁰⁸ Recep Yaşa,,s.118

devrinde bir eyalet merkezi olduğu görülmüyor. Olcaytu'nun oğlu Ebu Said tahta geçirildikten sonra İrincin Noyan³⁰⁹ Diyarbakır, Sutay Noyan Erzincan valiliklerine getirilmişti. Esasen kitabeli mezar taşları Erzincan'ın bilhassa Olcaytu ve Ebu Said Bahadır Han devirlerinde daha mamur nüfusu az olmayan bir şehir olduğu fikrini veriyor. Erzincan'da Moğol devrinde basılan paralar daha ziyade bu hanlara aittir. Hamdullah-ı Müstevfi merkezi Erzincan olan eyaletin eski zamandaki gelirinin Ebu Said Bahadır Han devrinin raciyi ile iki yüz tümene yakın olduğunu anılan devirde ise bu gelirin ancak otuz dokuz tümene ulaştığını şehrin havasının mutedil, bahçelerinin çok meyvelerinin bol, dayanıklı olduğunu ve elli bir bin beş yüz dinar vergi tahsil edildiğini yazar³¹⁰. İlhanlı veziri ve müverrihi Reşideddin 'in ölümü Erzincan elma bahçeleri olduğunu biliyoruz, Erzincan geçirdiği yeni birçok felaketslere rağmen elması şöhretini asırlar boyunca muhafaza etmiştir. İlhanlı hükümdarı Ebu Bahadır Han ölümünden sonra Moğollar arasında başlayan şiddetli dahili mücadelelerden Erzincan bölgesi geniş ölçüde zarar gördü.

Moğolların Anadolu'daki umumi valisi Celayir şeyh Hasan, Hülegü soyundan Muhammed'i han ilan edip iktidarı ele geçirmiş olan Uyrat Ali Padişahı Aladağ mevkisinde yenmiş ve iktidarı ele geçirdi. Muhammed Han adına para bastırdı. Erzincan, Moğollar döneminde Anadolu genel valiliği oluşturulmasından itibaren önemli bir merkez olmuştur. şehrin ilk Moğol genel valisi İrincin Noyan³¹¹ sert ve zalim bir vali olduğu için Erzincan'daki halka çok eziyet etmiş ve keyfi politikalar ve vergiler yüzünden halkın memnuniyetsiz olmasına sebep olmuştur. İremcin Noyan'ın bu uygulamaları, ondan sonra Anadolu genel valiliğine atanan Demirtaş Noyan tarafından terk edilmişti. Demirtaş Noyan şehirde son derece disiplinli ve adil bir yönetim anlayışı uygulayarak dirlik ve düzeni sağlamıştır.³¹²

Erzincan, fiziki konumu açısından Doğu Anadolu Bölgesi'nin stratejik öneme sahip şehirlerinden bir tanesidir. Hem Türkmen gruplarının yerleşim alanlarının merkezinde yer alırken hem de Memlük güzergahlarını geçtiği önemli bir noktada yer almaktaydı. Bu

---

³⁰⁹ Rahmi Tekin, **Ahlat Tarihi**, s. 233, Ankara 1992.

³¹⁰ Rahmi Tekin, **Ahlat Tarihi**, s. 233.

³¹¹ Anadolu'daki İlhanlı valileri hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Ramazan Haykıran, "*Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan(1314- 1328)*", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 23, 2009, s. 162 vd. İrincin Noyan, Ebu Said döneminden önceki Anadolu genel valisiydi. İrincin Noyan, Cengiz soyundan gelmekteydi ve ve Olcaytu Han'ın dayısı olmaktaydı. Olcaytu tahta oturur oturmaz ataması yapılan ilk vali olmuştur.

³¹² T. Erdoğan şahin, s. 321.

nedenlerle Erzincan, Moğol hâkimiyetine girdiği zamandan itibaren askeri bir kışlak vazifesi görmekle birlikte, Moğol ordularının hem yaylağı hem de kışlak görevini üstlenmiştir. Öyle ki İlhanlılar zamanında Geyhatu Han'ın Anadolu askeri valiliğini oluştururken iki yüz kişilik bir birliği Anadolu'ya getirmiş ve bunları Erzincan'da konaklamıştı.³¹³

Erzincan, tarih boyunca önemini muhafaza eden bir şehir olmakla beraber Türkiye Selçuklu Devletinde olduğu gibi İlhanlılar döneminde de ticari ve kültürel bir hareketliliğe sahip şehir olmuştur. Erzincan'da büyük kapasiteli bir darphane bulunmakla birlikte, burada Selçuklu sultanlarının ve İlhanlı hükümdarlarının sikkeleri darp edilmekteydi.³¹⁴

F. ERZURUM

Erzurum³¹⁵, Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Fırat nehrinin yukarı havzasında, kendi adıyla anılan ovanın güneydoğu kenarında, denizden 1850-1980 metre yükseklikte yer almaktadır. Doğu Anadolu'nun geçit bölgesinde olduğu için her dönem farklı yerlerden gelen kavimlerin ve devletlerin saldırısına uğramıştır. Erzurum,³¹⁶ “Anadolu'nun kapısı” kabul edildiğinden Eskiçağ'da ve Ortaçağ'da Doğu'dan Anadolu'ya girmek isteyen istilâcılara karşı Anadolu savunmasının başlıca kalesi olmuştur. Bizans-Sasani ve Bizans-Selçuklu mücadelesinin ana mekânı Erzurum ve çevresidir³¹⁷ Erzurum, Hindistan, Türkistan ve İran'dan gelen emtiânın güneyde Akdeniz ve Basra Körfezi'ne, kuzeyde Karadeniz'e ulaştığı güzergâh üzerinde faal bir konak yeri ve mübâdele merkezi olarak Eskiçağ'da ve Ortaçağ'da dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu özelliği ve konumunun

³¹³ T. Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, Erzincan 1985, s. 321.

³¹⁴ Erzurum'da 1298, 1300 ve 1301 tarihli Gazan Han sikkesi ile 1310 tarihli Olcaytu Han ve 1317, 1335 tarihli Ebu Said Bahadır Han ve 1336 Celayirli Şeyh Hasan adına kestirilmiş gümüş sikkeler bulunmaktadır. Bkz. T. Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, Erzincan 1985, s. 327.

³¹⁵ Erzurum ovasının güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken dağının temas sahasında kurulmuş olan Erzurum şehri meyilli bir alan üzerinde bulunur. Şehrin güneyindeki Yenişehir semti ve civarında yükseklik 2000 metreye ulaştığı halde orta kesimlerinde 1900-1950 metreye, istasyondan (1837 m.) daha kuzeydeki mezbaha çevresinde ise 1800 metreye düşmektedir. Bkz. Cevdet Küçük, “Erzurum”, **DİA XI**, S. 321.

³¹⁶ Hâfiz-ı Ebrû. **Zeyl-i Câmîü't-Tevârîh-i Reşidî**, (neşr. Hanbaba Beyan). Tahran: 1317; Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvinî. **Nuzhetü'l-Kulûb**, (neşr. Guy le Strange, Leiden: Matbaatü'l-Brill), 1913; İbn Bibi. **el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuk-Nâme) II**, (nşr. Mürsel Öztürk) Ankara 1996; Ebû'l-Fidâ. **Takvîmu'l-Buldâ**, (nşr. Abdu'l-Muhammed Âyetî), Tahran 1349; Abû'l-Farac, Gregory. **Abû'l-Farac Tarihi II**, (nşr. Ömer Rıza Doğrul. Ankara 1999.

³¹⁷ İ. H. Konyalı, s. 9; Besim Darkot, “Erzurum”, **İA IV**, 1945, s. 340; Gürsoy Solmaz, Ortaçağ'da Erzurum- **Kars Kaleleri**, Erzurum 1994, s. 11.

savunma yapmaya uygun olması kenti uzun tarihi boyunca bazen askerî bazen de ticarî açıdan ön plana çıkarmıştır³¹⁸

İslâm coğrafyacıları Ortaçağ'da Erzurum'un dahil olduğu bölgeye "Van Gölü'nün kuzeyi" anlamına gelen ve bazı dönemler daha geniş sahaları ifade eden "Ermen-Ermeniye" demişlerdir. Bölgeye Türkiye Selçukluları devrinde de "Ermen diyârı" denilmeye devam etmiş, Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenlerinin gelip yerleşmeleri ile "Türkmenia/ Türkmenlik" olarak anılmaya başlamıştır. İslâm kaynaklarında XV. yüzyıldan itibaren kullanılan bu adlandırma, Avrupalı seyyahlar tarafından daha erken bir dönemde, yani XIII. yüzyılda kullanılmıştır.³¹⁹

Erzurum'un, İlhanlı hâkimiyeti altında, "Bilâd-ı Rum" un Doğu'daki son sınırında mühim bir şehir olarak bilindiği kaynaklarda geçmektedir.³²⁰ Erzurum, 1243 yılında Moğol tâbiyyetine giren Türkiye Selçuklu Devleti, 1258 yılında Azerbaycan merkezli İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra İlhanlılara tâbi bir duruma geldi. Dolayısıyla Erzurum'da bu tarihten itibaren İlhanlı Devleti'nin Rûm eyâletine bağlı kentlerden biri oldu. Erzurum, Moğol-İlhanlı döneminde kaynaklarda genel itibariyle,

Karakorum'a ve Tebriz'e giden-gelen Sultan, şehzade ve üst düzey Selçuklu görevlilerinin, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'dan vergi toplamak için gönderdiği görevlilerin, Anadolu'da çıkan isyanları bastırmaya giden-gelen Hânların ve yaylak-kışlak kurmaya gelen Moğol ordularının uğrak yeri olması vesilesiyle geçmektedir.³²¹

Hülegü Han (1258-1265), Suriye seferi hazırlıkları ile uğraşırken aynı zamanda Selçuklu sultanları II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı Tebriz'e çağırdı. Möngke Han'ın yarlığına göre Selçuklu ülkesini paylaşırma düşüncesiyle yapılan bu davete iki kardeş de icâbet etti. Yapılan paylaşıma göre Kızılırmak nehrinin batısı Türkmenlerin desteğini alan II. İzzeddin Keykâvus'a verilirken; doğusu, Sivas'tan Erzurum dahil Moğol ülkesine kadar ki kısım Moğol yanlısı Muîneddin Süleyman Pervâne'nin himayesi altındaki Rükneddin Kılıçarslan'ın payına düştü.³²² Fakat aradan

³¹⁸ İ. H.Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 9; Savaş Eğilmez, s. 26-27; Besim Darkot, s. 340- 341

³¹⁹ T. Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara 1938, s. 24-25; Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", **DTCF Dergisi** 56/2, s. 256.

³²⁰ Ebu'l Fida, **Takvimu'l – Buldan**, (farsça nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Tahran 1349; M. Gül, s. 73; T. Baykara, s. 69.

³²¹ Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", **DTCF Dergisi** 56/2, s. 256. s. 264.

³²² İbn bibi, s. 155-156; **Abul Farac II**, s. 573; **Anonim Selçukname**, s. 35; K. Aksarayi, s. 45- 46; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 508- 509; A. Yuvalı, s. 103.

bir müddet geçtikten sonra, Süleyman Pervâne II. İzzeddin Keykâvus'u yönetimden uzaklaştırmayı başararak ülkeye hâkim olma yolunda ilerledi. IV. Rükneddin Kılıçarslan dönemi (1262-1266) ile idam edildiği 1277 yılına kadar ise ülkenin tek hâkim gücü durumuna geldi.³²³

Hülegü'nün ölümünden sonra Abaka Hân'ın (1265-1282) Anadolu'da görevlendirdiği yetkililerden Toku Noyan ile Muîneddin Pervâne, 1275 yılında Erzurum'a geldiler. Burada Toku Noyan'ın vazifesi, Selçuklu Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i Hân'ın huzuruna çıkarmaktı. Ancak Abaka Han durumdan haberdar olmak istiyordu. Bu nedenle Pervâne'nin sorunlar yaşadığı kardeşi Acay'ı onların hemen ardından Erzurum'a gönderdi. Acımasızlığı ve zulmedişi ile tanınan Acay'ın Erzurum'a gelmesi Toku Noyan ve Pervâne'yi kuşkuya düşürdü. Acay'dan korktuklarından ona birçok hediyeler sunarak gönlünü hoş tutmaya çalıştılar. Daha sonra Erzurum'dan hareketle Urmiye'de bulunan Hân'ın yanına gittiler ve ona itaatlerini sundular.³²⁴

Abaka Han, Memlûk Sultanı Baybars'ın 1277 yılında Moğolları Elbistan ovasında uğrattığı yenilginin intikamını almak üzere kapsamlı bir Anadolu seferi için hazırlıklara başladı. Abaka, dönüşte Kayseri'den Erzurum'a kadar olan bölgenin yağma edilmesini ve burada yaşayan Türkmenlerin öldürülmesini emretti. Erzurum bu yağma ve kıtalden çok olumsuz etkilendi. Türkiye Selçuklu tarihinin dönüm noktalarından biri olan bu olaydan sonra Moğol baskısı ve zulmü en üst noktaya varmış ve daha önce de zikredildiği üzere İlhanlı Devleti, Selçuklu Devleti'ni doğrudan kendi vassalı haline gelmiştir. Abaka dönüş yolunda Erzurum'a bağlı Bayburt'a geldiğinde ilginç bir olayla karşılaştı. Hân'ın karşısına çıkan bir ihtiyar ona kendi tebasına karşı böyle acımasız davranmamasını, selefi hanlardan hiçbirinin onun gibi hareket etmediğini söyledi. İnsafa gelen Hân dört yüz bin esirin hayatını bu sayede bağışlamıştır.³²⁵

Tekudar döneminde, (1282- 1284) Selçuklu ülke idaresi önceki dönemde olduğu gibi ikiye bölünerek yönetildi. Ülkenin doğu tarafını ve Erzurum'u da içine alan kısmını III. Gıyaseddin Keyhüsrev yönetirken Konya dahil olmak üzere batısını; II. Gıyaseddin Mesud'un idaresine bırakılmıştır. Fakat iki hükümdar da bu paylaşımından memnuniyetsiz olarak Tekudar'a başvururlar. Tekudar'ın Argun ile mücadelesi neticesinde, Gıyaseddin Keyhüsrev'in Erzurum'da bir süre kalması kararlaştırıldı. Diğer yandan amcasına karşı

³²³Firdevs Özen, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *DTCF Dergisi* 56/2, s. 256. s. 264.

³²⁴F. Özen, s. 264; E. Konukçu, *Selçuklu'dan Cumhuriyete Erzurum*, s. 69.

³²⁵O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 568.

taht mücadelesini kazanan Argun İlhanlıların yeni hanı oldu ve II. Gıyaseddin Mesud'u tek başına Selçuklu tahtına çıkarmıştır. Mesud, son derece aciz ve güçsüz bir hükümdar olduğundan İlhanlılar yönetimde etkili olmuştur. Fakat onun hükümdarlığı sadece isimden ibaretti ve İlhanlıların gölgesinde kalmıştı. III. Gıyaseddin Keyhüsrev ise kısa bir müddet sonra İlhanlılar tarafından öldürülmüştür.³²⁶ Anadolu'da vali olan Geyhatu ise Karaman ve Eşrefoğulları isyanı sırasında Erzurum'a gelerek, şehirde bir süre kalmıştır. Geyhatu da Argun gibi Selçuklu saltanatının Gıyaseddin Mesud'a verilmesi tarafı olarak, Erzurum'dan Antalya sahillerine kadar olan bölgeyi onun hâkimiyetine bırakmıştır.³²⁷

Anadolu'da bilhassa Doğu Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti kendini güçlü şekilde hissettirmeye başlamıştı.³²⁸ İlhanlı devletinde merkezî otoriteyi güçlendirme doğrultusundaki çalışmalara ağırlık veren Gazan Han'dan (1295- 1304) itibaren bu durum değişti.³²⁹ Gâzân, Anadolu'nun büyük kentlerinde kendi adına ilk defa sikke bastırdı. Onun Erzurum'da darbettirdiği sikkeleri 1295-1300 ve 1304 tarihlidir. Öyle ki Gazan Han adına Erzurum'da basılan tarihsiz bir sikke de bulunmaktadır. Bu da İlhanlıların bölgede ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.³³⁰

Gazan Han zamanında Erzurum, oyratların yazın yaylak olarak kullandıkları bir mekan olmakla beraber yağmaladıkları şehirler içerisinde de yer almıştır. Gazan Han şehirdeki karışıklık hareketine son vermek amacıyla Emir Mulay'ı görevlendirmiştir. Emir Mulay, Erzurum'da asayiş sağlayarak, Oyratları ağır bir şekilde cezalandırmıştır.³³¹ Bir yıl sonra çıkan Baltu İsyanı neticesinde, Gazan Erzurum'a Kutlugşah'ı bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. İsyanı bastıran Kutlugşah, Anadolu'da kalarak burada yeni bir yönetim oluşturdu ve Erzurum onun vergi toplama işini yaptığı ilk yer olmuştur. Yalnız onun topladığı vergiler, halkı zor duruma düşürmüş ve ağır vergiler dolayısıyla halk büyük sıkıntıya girmiştir.³³²

Selçuklu Sultanı olarak tayin edilen III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) tahta çıktıktan bir süre sonra İlhanlı valisi Sülemiş Anadolu'da isyan etti (1299). Sultan

---

³²⁶ Aksarayı, s. 108-109, Anonim Selçukname, s. 41-42; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 58; E. Konukçu, s. 69.

³²⁷ Aksarayı, s. 144 ; F. Sümer., s. 58.

³²⁸ Firdevs Özen, “. s. 266; E. Konukçu, s. 63;

³²⁹ M. Gül, s. 107.

³³⁰ Firdevs Özen, s. 256. s. 264. s. 266; E. Konukçu, s. 63;

³³⁰ M. Gül, s. 107.

³³¹ Abul Farac Tarihi II, s. 658- 659; O. Turan., s. 638; F. Sümer., s. 65-66; B. Spuler, s. 106-107.

³³² Aksarayı, **Müsameretü'l Ahbar**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000 s. 161; Reşidüddin, s. 270; O. Turan, s.632-633; F. Özen, s. 266; O. G. Özgüdenli, s. 118.

Alâeddin, isyan sırasında güneye yöneldi ve Suriye seferinden dönen Gâzân Hân'ı Musul yöresinde karşıladı. Bu davranış Gâzân'ın çok memnun etti. Ve Alâeddin'in gösterdiği sadakat ve saygıya karşılık onu şehzade Hûlâcû'nun kızıyla evlendirdi. Bunun yanında Erzurum sınırından Antalya sahiline, Diyarbakır sınırından Sinop sahiline kadar bütün Selçuklu topraklarının hâkimiyetini ona verdi.³³³

Olçaytu döneminde³³⁴ (1304- 1316) ise Sahip Lakuşi ile vezir Ağaçeri halka kötü muamele edip ağır vergilerle cezalandırmıştır.³³⁵ Bu dönemde Erzurum'da yaşayan Hristiyanlar ile bazı sorunlar yaşandı ve bu olaylar sonucunda Hristiyanların bir kısmının kötü davranıldığı, öldürüldüğü ve kiliselerindeki faaliyetlere bir süre ara verildiği bilinmektedir.³³⁶

Son İlhanlı hükümdarı olan Ebu Said döneminde ise Erzurum'da kendi adına hutbe okutup sikke bastırıldı.³³⁷ Yine bu dönemde Ebu Said'in Anadolu valisi olarak atadığı Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın Anadolu'da ikamet ettiği yerlerden biri de Erzurum idi.³³⁸ Emir Çoban'ın öldürülmesiyle yönetimde tam anlamıyla hâkim olan Ebu Said, Anadolu'ya vali olarak Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ı atayarak bağımsız hareket eden emir ve beyleri ortadan kaldırdı ve kısa müddet de olsa Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetini tekrar sağlamıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmedi ve Şeyh Büyük Hasan Anadolu'dan ayrılarak yerine Eretna naib olarak bıraktı ve İlhanlı hâkimiyeti yeniden sarsılmıştır.³³⁹

İlhanlı Devleti'nde Ebû Said Bahadır Hân'ın vefat ettiği 1335 yılından sonraki süreç, birtakım hükümdar adayları ile arka planda Celâyirli, Çobanlılar gibi onları destekleyen, devlet içindeki güçlü feodal yapıların mücadelelerinden ibarettir.³⁴⁰ Ancak Şeyh Hasan'ın buradaki hakimiyeti uzun sürmemiş ve İlhanlı tahtı üzerindeki en büyük

³³³ Aksarayı, s.198.; Reşideddin, 274-275; F. Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, s. 70-71.

³³⁴ Olçaytu Han'ın Erzurum'da kendi adına sikke bastırıldığı bilinmektedir. Şehirdeki tedavülde olan sikkeleri; 1304, 1314 ve 1316 tarihlidir. Bkz. E. Konukçu, s. 70.

³³⁵ Aksarayı, s. 244- 245; F. Özen, s. 267.

³³⁶ E. Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s. 71.

³³⁷ Ebu Said adına Erzurum'da darp edilen sikkeler; 1321, 1322, 1328 ve 1332 tarihlidir. Bkz. E. Konukçu, s. 73.

³³⁸ A. Ş. Beygu Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936, s. 71 vd; F. Özen, s. 268.

³³⁹ F. Özen, s. 268; F. Sümer, s. 93; M. Gül, s. 140.

³⁴⁰ Bu karışıklıktan etkilenen Erzurum, sonra Erzurum'a Sultaylılar 'dan Emir Hacı Tugay aldı. Ebu Said'in ölümünün ardından başlayan karışıklıklar arasında ortaya çıkan oluşumlardan biri de Sultaylılardır. Onlar, Bağdad'ın kuzeyinden Erzurum ve Ahlat hattına kadar olan bölgeyi yaklaşık olarak yarım asır idare etmiştir. Bkz. Hafız Ebru, **Zeyl-i Camiü't Tevarih-i Reşidi**,(nşr. Hanbaba Beyanı) Tahran 1317, s. 152; F. Sümer, s. 96-97; , s. 26.

³⁴⁰ Firdevs Özen, " *İlhanlılar Devrinde Erzurum* ", **DTCF Dergisi** 56/2, s. 256. s. 264. s. 266; E. Konukçu, s.63;

³⁴⁰ M. Gül, s. 107.

rakibi Emîr Çoban'ın torunu Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'a 1340 yılında yenilmesi üzerine Erzurum'un da dahil olduğu bir kısım kent Çobanlıların eline geçti. Şeyh Küçük Hasan, bu zaferinin ardından geldiği Erzurum'da çok kötü bir yönetim sergiledi. Burada kaldığı bir ay boyunca halkın malına zorla el koydu, halkın sırtına ödeyemeyeceği ağır vergiler yükledi ve yöreye büyük zarar verdi. Şeyh Küçük Hasan dönüş yolunda Hasankale'yi ve Avnik Kalesi'ni de büyük oranda tahrip etti³⁴¹

Moğol istilâsından en çok olumsuz etkilenen şehirlerin başında gelmesine rağmen; Erzurum, İlhanlı Devleti kurulana kadar geçen zamanda toparlanmış; bu dönemdeki döneminde ağır vergilere, sosyal karışıklılara, askerî harekâtlardan kaynaklanan zararlara ve rağmen ticarî faaliyetler kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Sürecin sekteye uğramamasının nedeni, Alâeddin Keykubad dönemindeki gelişmenin devam ediyor oluşu ile Moğol İmparatorluğu sınırları içine katılan Anadolu'nun Uzak Doğu'dan Avrupa'ya uzayan Moğol İmparatorluğu'nun ticarî avantajlarından yararlanmasıydı. Anadolu'nun Moğol İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi içine katılması ile Konya siyasî açıdan önemini yitirmiş ve ülkenin Batı bölgesinin ticarete oynadığı rol azalmış, Doğu'daki kentler ve kent hayatı büyük gelişmeye sahne olmuştur. Ticaretle ilgili bir diğer önemli husus, Akdeniz ve Karadeniz'in emniyetli olmadığı zamanlarda yapılan kervan ticaretinde Erzurum'un kuzeydoğuda başlangıç noktasında olmasıydı. Kervanların gidecekleri merkezlere güvenli bir şekilde ulaşabilmeleri için her türlü önlem alınmıştı. Tut-gavul adı verilen askerî muhafızlar, kervanların emniyet içinde seyahat etmelerini sağlıyordu.³⁴²

Erzurum'a gelen gezginler de şehir hakkında övgü ile bahseder. Bunların içinde XIII. Yüzyılda Karakurum'a giderken Erzurum'dan geçen Marco Polo, büyük bir kent olan şehrin zengin kaynaklarının ve verimli topraklarının varlığından bahsetmiştir. Onun verdiği bilgilere göre Moğol orduları yazın hayvanlarını Erzurum'da otlatır, kış aylarında ise sıcak yerlere giderlerdi. Erzurum'da yaşayan Türkmenlerin geçim kaynağının hayvancılık olduğunu ve "turki" adı verilen atlarının meşhur olduğundan bahsetmiş ve

³⁴¹ Hafız Ebru, s. 145, Spuler, s. 144-145; İ.H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 29; F. Özen, s. 269; F. Kızıroğlu, s. 458- 459; F. Sümer, s. 95-96.

³⁴² Firdevs Özen, "*İlhanlılar Devrinde Erzurum*", **DTCF Dergisi** 56/2, s. 256. s. 264. s. 266; E. Konukçu, s. 63.

³⁴² M. Gül, s. 107. s. 269- 270; T. Baykara, s. 39; C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da** s. 312; O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 53.

burada Trabzon- Tebriz yolunda büyük bir gümüş rezervi olduğunu ifade etmiştir.³⁴³ Ayrıca günümüzde İlhanlı eserleri Erzurum'da oldukça fazladır.³⁴⁴ İlhanlı devrinde Anadolu'nun en parlak kentlerinden biri olan Erzurum, Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonraki yıkılış döneminde Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri tarafından zarar görmüş, ticarî ve iktisadî olarak büyük gerileme yaşamıştır.

G. MUŞ

İlhanlılar döneminde Muş "Armaniya ve Arran" eyaletine bağlı bir şehirdir. Muş ilk çağ tarihlerin de diğer Anadolu şehirlerin de olduğu gibi birçok toplumun yurt olarak yaşadığı mücadeleler ettiği bir şehirdir. Bu şehir bugün Doğu Anadolu'nun Güneyin de bulunmaktadır. Özellikle Moğollar Anadolu'ya girdikten sonra birçok şehri zapt etmişlerdir. Böylelikle Armaniya eyaletine bağlı olan Muş şehrini de hâkimiyeti altına almışlardı. Bu eyaletin valisi Suntay Noyan idi. 1320 yılında ise Ziyaüddin vali olarak görev yapmaya başlamıştır.³⁴⁵

İlhanlılar, Hülegü Han döneminden itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti ve merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti olmak üzere iki eyalet halinde yönetmişlerdir. XIII. yüzyılda Moğol Uyrathlılar, XIV. yüzyılda da Moğol Sutaylılar, Doğu Anadolu'yu kendilerine yurt edinmişlerdi. Diyar-ı Bekr eyaletinin önemli bir kısmını oluşturan Uyrathlılar, kış aylarında Musul çevresinde, yaz aylarında ise Muş ve Bingöl bölgelerinde kalmışlardır. Bu da İlhanlılar döneminde Muş'un, Diyar-ı Bekr eyaletinin bir şehri olarak varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.³⁴⁶ İlhanlıların Uygur Türklerinden ve daha sonra Eretnoğullarının atası Eretn'e'nin ağabeyi olan komutanı Emir Tarımtaz'ın, 1312 yılında Kongurtay'ın oğlu Kurumış'ın isyanını bastırmak için Muş bölgesine gönderildiği ancak kendinin isyana katılması sebebiyle idam edildiği ifade edilmektedir.³⁴⁷ Emir Sutay, Ebu Said'in İlhanlı tahtına oturmasıyla 1318'de Ahlat bölgesi valiliğine gönderilmiştir. 1331-1332 senesinde ölümüne kadar Musul, Diyarbekir, Ahlat bölgesi Emir Sutay³⁴⁸ tarafından idare

³⁴³ Marco Polo, s. 77-78.

³⁴⁴ Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", s. 256. s. 264. s. 266; E. Konukçu, s. 63; M. Gül, s. 107.

³⁴⁵ Hafız Ebru, **Zeyl-i Cami'üt-Tevarih**, s.22.

³⁴⁶ Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, Ankara 1970; s. 100; M. Gül, s. 46 vd.

³⁴⁷ Faruk Sümer,, s. 22- 23.

³⁴⁸ Sutaylar ile Türkçe yer adlarının görüldüğünü bildiren Faruk Sümer, Bulanık'ın da bunlar arasında yer aldığını ifade etmektedir. Ayrıca Malazgirt ve çevresinde Tatar Gazi, Tatar Düzü gibi isimler Sutaylardan bu dönemden günümüze kadar gelmiştir. Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, Ankara 1970, s. 143. Faruk Sümer, s. 94.

edilmiştir. 1316-736/1335 tarihlerinde İlhanlıların başında bulunan Ebu Said döneminde, Moğollarda İslamiyet ve Türkleşme kuvvetlenmiştir.³⁴⁹ Muş yöresinde günümüze ulaşabilen en erken yapılar olan Esenlik Köyü (725/1325) ve Hacı Şeref (743/1343) camileri de Ebu Said ve ona yakın bir dönemden kalma eserlerdir.³⁵⁰

Böylelikle daha sonra Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan Moğollar özellikle İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır döneminde Muş yöresine birçok Türk ve Moğol göç ettirilmiştir.³⁵¹ Ebu Said Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu mimari açıdan oldukça gelişmiştir. Yine bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesinde ticarete büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde Vilayet-i Ahlat'ın şehirleri olan Erzurum, Erzincan, Sivas ve kısmen Kayseri gibi Doğu Anadolu şehirlerinde muazzam bir kalkınma ve canlanma görülmüştür Ebu Said Bahadır Han devrinde Anadolu'nun ticari, siyasi ve kültürel merkezi artık Anadolu'nun Doğusunda kalan Erzurum, Erzincan, Ahlat, Sivas ve Kayseri'dir.³⁵² İlhanlı mimarisinin en göze çarpan örnekleri bu şehirlerde karşımıza çıkmaktadır.

H. VAN

Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümündeki Van gölü kapalı havzasında yer almaktadır. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İlhanlılar'ın yöreye zaman zaman akınlar yaptıkları ve Argun Han zamanında (1284-1291) Van gölünün kuzeydoğusundaki Aladağ'ın bunların yaylakları olduğu bilinmektedir. Bu sırada Van Kalesi'ne Hakkâri beyleri hâkim durumdaydı.³⁵³

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 yılında, Kösedag'da Moğollar'a yenilmeleri üzerine devlet Moğol hâkimiyeti altına düştüğü gibi, ordularıyla birlikte gelen Moğol aileleri, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yurt tuttular. Moğol Hanı Möngke Kağan 1256 yılında Hülegü'yü İran'a gönderir ve burada İlhanlı devleti kurulur.³⁵⁴ Hülegü Suriye seferine giderken Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ'a uğrar. Bölgeyi çok

³⁴⁹ F. Sümer, Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, Ankara 1970, s. 94.

³⁵⁰ Mithat Eser, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/1** Winter 2014, p. 185-207, Ankara, s. 199.

³⁵¹ A. Yuvalı, s. 104.

³⁵² Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", s. 104.

³⁵³ O. Kılıç, "Van" **DİA XLII**, 2012, s. 506- 507.

³⁵⁴ Erol Keleş, **Gölü Havzası'nın Tarihi Coğrafyası**, (Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2012; Tufan Gündüz, **Bozkırın Efendileri (Türkmenler Üzerine Makaleler)**, İstanbul 2009, s. 46- 47, Hülagü'nün Önasya'ya gönderilmesi konusunda geniş bilgi için bkz. Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)**, Kayseri 1997, s.51-58.

beğenen Hülegü, Aladağ'da yazları oturmak üzere bir saray yaptırır. Onun ölümünden sonra da Aladağ'ın önemi İlhaneliler için değişmeyerek devam etmiştir.³⁵⁵ Doğu Anadolu bölgesi, İlhaneli idaresine bağlı olarak iki eyalete ayrılmış idi. Bunlardan birisi merkezi Musul olan Diyarbakır eyaleti diğeri de Merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti idi. XIII. yüzyılda Moğol Uyratlar,³⁵⁶ Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da kalabalık bir şekilde yurt tutmuşlardı.³⁵⁷ XIV. yüzyılda bu defa da Moğol Sutaylar tarafından iskân edilmişti.

Çobanlı hükümdarı Şeyh Hasan 1340 yılında Sutaylar'ın yaylağı olan Muş bölgesinde çok büyük yağma ve tahriplerde bulunmuştu. Yine Çobanlı Şeyh Hasan 1341 yılında Van gölünün kuzeyindeki Aladağ'a giderek Sutaylar'ın yurdunu tahrip ettirdi ve bu hareketini 1342 yılında tekrarladı.³⁵⁸ Van ve yöresi 1374 yılında Timur'un bölgeyi ele geçirmesine kadar Celayirlilere bağlı beyler tarafından idare edilmişlerdir.³⁵⁹ XIV. yüzyıldan itibaren Sutay hâkimlerinin giderek zayıflaması, Bayram Hoca idaresindeki Kara Koyunlu Türkmenleri ile Ak Koyunlu Türkmenlerini tarih sahnesine çıkardı. Sutaylar'ın en kalabalık oymağı olan Baranbaylar da bu tarihlerde, Türkmenlerin ortaya çıkmaları ile birlikte yurtlarını terk ederek Orta Anadolu'ya göç ettiler.³⁶⁰

I. HAKKÂRİ

Tarihte geniş bir alana tekabül eden Hakkâri, Türkiye'nin Güney ve Doğu ucunun kesiştiği bölümde yer almaktadır. Coğrafi olarak Güneydoğu Toroslar ile Irak- İran sınırı boyunca uzanan Zagros dağ silsilesinin kesişme alanında bulunan Hakkâri bölgesi, dağlık geniş bir bölge olup; güneyinde Erbil ve Musul ovalarının bulunduğu Mezopotamya düzlükleri, kuzeyinde ise kadim Azerbaycan ve Ermeniyye platosu bulunmaktadır.

³⁵⁵³⁵⁵Erol Keleş, **Van Gölü Havzası'nın Tarihi Coğrafyası**, (Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2012, s. 46-47 F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s.458vd; İsmail Mangaltepe, s.16; F. Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, s.43vd; Abdulhaluk Çay ve Diğeri, **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, s.37; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", **IA/ II**, s.111.

³⁵⁶ Uyratlar, kışı Musul'da, yazı da Muş ve Bingöl bölgelerinde geçirirlerdi. Celayililer'den sonra tamamıyla Kara-Koyunlu ulusuna dahil olmuşlardır. Bugün Irak Türkleri'nin mani tarzındaki şiirlerine verilen *hoyrat* adının Uyrat (Oyrat) dan gelmiş olması pek muhtemeldir. Bkz. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.139.

³⁵⁷ Anadolu'ya gelen Moğol boyları hakkında bkz. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.139-143; Abdulkadir Yuvalı, s.161-166.

³⁵⁸ F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.100,101; F. Sümer, **Kara Koyunlular**, s.33,34; F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s.460.

³⁵⁹³⁵⁹Erol Keleş, **Van Gölü Havzası'nın Tarihi Coğrafyası**, (Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2012, s. 46-47 M. Beşir Aşan, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1992, s.20.

³⁶⁰ Erol Keleş, **Van Gölü Havzası'nın Tarihi Coğrafyası**, (Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2012, s. 46- 47; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.108.

Hakkari'nin sarp ve zorlu bir coğrafyaya sahip olması, tarih boyunca çeşitli imparatorluk ve devletler tarafından yönetim altına alınmasını zorlaştırdığı gibi bağımlılığının da çok yüzeysel kalmasını sağlamıştır.³⁶¹

Tarihte şimdiki il sınırlarından çok daha geniş bir bölgeye tekabül eden Hakkâri; güneyde Musul, kuzeyde Van Gölü kıyıları; batıda Cizre ve doğuda Urmiye Gölü'ne kadar olan dağlık bölgeyi kapsamaktaydı. Günümüzde Hakkâri tarihi coğrafyasının bir kısmı; Türkiye'de Van ve Şırnak illeri, İran'da Garbı Azerbaycan ve Irak'da Duhok illeri sınırları içerisinde kalmıştır. İlhanlı-Memluk arasındaki çekişmede Hakkâri beyleri Memlukler ile işbirliği yaparak bağımsızlıklarını korudular. I. Esededdin Musa Akta, babasının Erbil yakınlarında öldürülmesinden sonra, Culemêrg'deki kalesine çekilerek birçok kalesini tekrar İlhanlılardan geri aldı. I. Esededdin ile baş edemeyeceğini anlayan İlhanlılar onunla antlaşma yapmak zorunda kaldılar. El- Ömeri, İlhanlılar ile başarılı mücadelesini şu şekilde anlatır: *“Dağ ehli (Hakkârililer) dışında Moğollarla savaş yapabilecek yiğitler kalmadı. Moğollar onları yenme konusunda büyük umutsuzluğa kapıldılar. Anladılar ki okları onlara işlemeyecek. Bunun üzerine mecburen onlarla antlaştılar.”*³⁶²

İlhanlı tahtına oturan Argon 1286'da 16 bin kişilik bir orduyu Hakkâri bölgesi üzerine gönderdi. I. Esededdin Musa Akta' öldükten sonra oğlu I. Mir İmadeddin Mecli, ondan sonra da onun oğlu II. Mir Esededdin Musa yönetimin başına geçmişlerdir. El- Ömeri, onun hakkında: *“Geniş bir ülkenin sahibidir. Öyle bir dereceye ulaşmıştı ki çağdaşı olan hükümdarlar tarafından kendisine büyük bir önem atfedilirdi, İlhanlı hükümdarları ve Mısır Memlukleri kendisine büyük bir değer verirler ve sözünü dinlerlerdi”* demektedir. Melik Esed Camisi'nin bu dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Ölümünden sonra yerine el- Ömeri'nin çağdaşı olan oğlu II. Mir İmadeddin Mecli geçti. Onun hakkında da şu bilgileri vermiştir: *“Şimdiki mirleri Melik İmadeddin Mecli'dir. Bu emir, ilim ve fazilet sahiplerini pek sever. Memleketine ilim maksadı ile gelenlere büyük değer verir.”* Bu dönem Hakkâri beylerinin en parlak dönemlerinden biridir. El- Ömeri: *“Bir şah gibi sözü dinlenirdi. Emirlerine itaat edilirdi. İçerisinde birçok kale, belde ve geniş bir halkın olduğu büyük bir hükümdarlığa sahiptir”* diyerek bunu ifade etmiştir. Bu dönemde Hakkâri'de Kadı Kudatlık Kurumu kurulmuş olup birçok cami, mescit ve

³⁶¹ Yaşar Kaplan, “Hakkari Tarihi”, s. 19.; Metin Tuncel, “Hakkari”, *DİA/ XV*, 1997, s. 205- 207.

³⁶² Yaşar Kaplan, s. 19; Metin Tuncel, “Hakkari”, *DİA/ XV*, s. 207.

vakfiye yapılmıştır. Bunlardan Van ve Vestan (Gevaş) bölgelerini yöneten II. İmadeddin Mecli'nin amcası İzzeddin Şir b. İmadeddin b. Esededdin'in adı 1315 tarihli bir vakfiyede geçmektedir. Gevaş'ta bulunan Halime Hatun kümbeti (1335) de II. İmadeddin Mecli'nin kardeşi İzzeddin tarafından yapılmıştır. İlhanlı Devletinin, zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması ile Hakkâri emirleri Van bölgesini yönetimleri altına almışlardır. 1507 yılına kadar Van kalesi Hakkâri beylerinin elinde kaldı.³⁶³

İ. KARS

Şehir, Kars çayı vadisiyle yüksek platodan ayrılmış bir tepenin üzerinde ve bu tepenin eteklerindeki düzlükte yer alır. Birbirinden farklı iki kısımdan oluşan şehrin eski bölümü Kars çayının açtığı derin vadinin kenarında bulunmakta olup buranın ana merkezini Kars Kalesi oluşturur ve şehrin başlıca tarihi yapıları bu kısımdadır.³⁶⁴ Kars coğrafi konumu itibarıyla, Aras Nehri'nin kenarında Kafkaslar ile Karadeniz ve Doğu Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir geçit konumundadır.³⁶⁵

Çingiz Han'ın, kumandanı Çormahan Noyan, 1239'da Gürcü Seferi sırasında Kars vilayetinin o zamanki merkezi olan Anı ile Kars'ı zapt ederek buraları Çingiz topraklarına dahil etti. Moğollar bu sırada Arpaçay'ın batısına geçerek; Anı, Süregel ile Kars'ı yağmalamışlardı.³⁶⁶

Kars'ın Moğollar tarafından yağma ve tahrip edilişi hakkında bilgi veren Kirakos'un aşağıdaki ifadeleri buradaki Moğol yağmasının ne derecede büyük olduğunu ifade etmektedir. Kars ahali, Tatarların Anı'da yaptıklarını gördükleri için bağışlanırsız ümidi ile şehrin anahtarlarını teslimde kolaylık gösterdiler; fakat yağmaya susamış olan bu kafirler, hiçbir şeyden korkuları olmadığından, alışkanlıklarını bozmayarak, diğer yerlerde yaptıkları gibi Kars'a da tatbik ettiler. Buradaki servet ve samanı yağma, şehri tahrip ve ahalisininin bir kısmını öldürdüler. Bir kısmını da esir ettiler. Aşağı tabakadan bıraktıkları ahaliyi de sonra Sultan-ı Rum'un askerleri kılıçtan geçirdi. Böylece ezeli takdir yerini bulmuştu; "Ey dünyanın sakinleri! Korkudan kaçanlar çukura düşecektir. Çukurdan çıkacak olanlar tuzaktan asla kaçamayacaktır. Tuzaktan kurtulanı bir yılın

³⁶³ Yaşar Kaplan, "*Hakkari Tarihi*", s. 19.

³⁶⁴ Tufan Gündüz, "Kars", *DİA / XXIV*, 2011, s. 515.

³⁶⁵ F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 448.

³⁶⁶ B. Spuler, s. 46; G. Solmaz, s. 93.

sokacaktır.”³⁶⁷ İfadelerini kullanması Kars’ın da başına benzeri yağma ve talan hareketinin gelmesi açısından önemlidir.

Kars’ın Moğol istilasına uğraması hususunda bilgi veren başka bir müverrih Bar Hebraeus, “*Tatarlar geldiler ve İberyalıların (Gürcülerlerin) memleketlerinden Erzenür-Rum’un hududuna kadar uzanan sahaları yağma ettiler*”³⁶⁸ bilgilerini aktarmaktadır.

Kars, ilhanlı hâkimiyetine ilk İlhanlı hükümdarı olan Hülegü zamanında İlhanlı hakimiyetine girmiştir. Gazan Mahmud Han’ın Müslüman olmasından sonra Kars ve Erzurum şehirlerinde büyük ölçüde imar hareketlerinde bulunmuştur. Buralarda medrese, köprü ve kaleler inşa etmiştir. Bunlar içerisinde en önemlileri altı gözlü, 220 metre boyunda ve 30 metre yükseklikte olan Çoban Köprüsü, Avnik ve Micingerd kaleleri olmuştur.³⁶⁹

Kars’ın Ebu Said Bahadır dönemi bakımından en önemli özelliği Ani Kalasında Ebu Said tarafından yaptırılan cami ve bunun üzerinde kitabenin bulunmasıdır. Kitabe Han’ın vergi sistemi ve halka bakış açısı bakımından önemlidir. Bu kale Hasan Kalası’dır. 1336 yılında Ebu Said’in ölümünün ardından hanlık iddiasında bulunan Sutay Noyan’ın torunu Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır. Hasan Bey öldükten sonra bu kaleye gömülmüştür.³⁷⁰

İlhanlı Devleti’ne ait yine önemli bir eser olan ve dönemini en gözde şahsiyetlerinden biri olan Emir Çoban şehre adını taşıyan bir köprü yaptırmıştır. Çoban Köprüsü³⁷¹ diye anılan köprü hala ayaktadır. Devrin Ermeni kayıtlarında Ebu Said Bahadır Han döneminde 1319 tarihinde Ani şehrinde büyük bir deprem olduğu ve şehrin boşaltıldığı bilgisi verilmektedir. Oysa ki durum böyle değildir. Ebu Sa’id’in yürüttüğü imar faaliyeti ve az önce zikredilen kitabe bu şehrin harabeye dönmüş ve terk edilmiş bir şehir olmadığının açık göstergesidir.³⁷²

---

³⁶⁷ E. Dulaurier”, *Ermeni Müverrihlere Nazaran Moğollar*”, **Türkiyat Mecmuası II**, İstanbul 1926, s. 166-167.

³⁶⁸ **Abul Farac Tarihi II**, s. 539.

³⁶⁹ E. Konukçu, **Erzurum**, s. 76-77; F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.411 vd; G. Solmaz, s. 94.

³⁷⁰ O. Özgüdenli, “*Ebu Said Bahadır Han Dönemine Ait Dört Yarlık*” **Bellekten LXIX/254s.** 114-115.

³⁷¹ Çoban Dede Köprüsü, III. Bölümde ayrıntılı olarak verilecektir.

³⁷² F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 449 vd.

III. BÖLÜM

(İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI)

A. İLİM VE KÜLTÜR HAYATI

Ticari, iktisadi, kültür ve sanat bakımından sahip olduğu imkânlar sebebiyle Doğu Anadolu Bölgesi, İslam'ın ve Türklüğün en önemli beldeleri arasında yer almıştır. Bölge içerisinde barındırdığı hamam, kümbet, cami, mezar taşları, kale kalıntıları ile adeta bir açık hava müzesi görünümündedir. Şehrin bu özelliklere sahip olmasında İlhanlıların bölgeye yönelik faaliyetlerinin büyük katkısı olduğu anlaşılmaktadır.³⁷³ Bahse konu dönemde Asya'dan gelerek buraya yerleşen Türk boyları sayesinde nüfusu hızla arttığı gibi bölge daha fazla Türk nüfusuna kavuşmuştur: Bu durum aynı zamanda Türklerin İslam dinini kabul etmeden önceki inanç, adet ve geleneklerinin de bölgeye taşınmasına da imkan sağlamıştır.³⁷⁴

İlhanlıların Doğu Anadolu'daki şehirlerde güçlenmesi Hülegü Han dönemine rastlamaktadır.³⁷⁵ Möngke'nin kağanlığını ilan ettikten sonra Alamut, Bağdat, Mısır ve Anadolu'daki meseleler ile Moğol İmparatorluğuna yeni toprakların dahil edilmesi gibi meselelerin halledilmesi için kardeşi Hülegü'yü Asya'nın batısına sefere göndermişti. Böylece buradaki bölgelerin çoğu İlhanlı kültürünün etkisi altına girerken, bölgedeki güç İlhanlı Devleti adı altında müstakil bir siyasi teşkilata dönüşmeye başlamıştı.³⁷⁶

Çingizliler, Batı Asya'da hâkimiyetlerini teşekkül ettirdikleri ilk yıllarda çevreye vermiş oldukları zarar ve tahribatlar ile anılırlarken Hülegü Han ile birlikte şehirler inşa eden, ilim, mimari ve sanatın yanı sıra, yol, güvenlik ve ticarete büyük önem veren bir kimliğe dönüşmüşlerdi. Özellikle hızlı ve güvenli bir ulaşım ağı sağlayabilmek için tesis ettikleri yam/posta teşkilatını bu dönemde yeni bir takım düzenlemeler yaparak ele

³⁷³ N. Durak, s.; E. Kuran, “Cumhuriyet Döneminde Ahlat ve Çevresi”, **Gap ve Dap Projeleri Çerçevesinde Van Gölü Havzası**, Ankara 1993, s.28.

³⁷⁴ Moğollların sürükleyip getirdiği Türk boyları, İslam'dan önceki, inanç, adet ve geleneklerini Ahlat'a taşımışlardır. Bu mezar taşları İslami mezar taşlarında rastlanmayan muazzam ölçüleri, kitabelerinin muhtevası, ejder motifli tezyinatı ile Orhun anıtlarının devamı gibidir. Bkz., B. Karamağaralı, s.78,100.

³⁷⁵ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Selçuklu Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İzmir 1990, s. 12.

³⁷⁶ Cüveyni, s. 487; N. Durak, s.; H.H. Howorth, **History of the Mongols from the 9th to the 19th Century**, London 1876, s. 90vd; B. Spuler, s. 59vd.

geçirdikleri bu şehirlerde yürürlüğe koymaları, bu dönemde kara yolları ve tabii olarak seyahat etmeye yönelik her tür faaliyetin gelişmesine yol açmıştır. Haliyle bu durum Anadolu'daki yollar ve yol güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerin canlanmasına da fırsat vermiştir. Bu teşkilat bünyesinde tüccarların serbest geçişinin teşvik ve onların himaye edilmesinin garanti edilmiş olması Avrupa'nın bütün ilgisini Asya'ya yöneltmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda bu yeni oluşum, Selçuklu ülkesinden Mezopotamya istikametine giden bütün yolların yanı sıra Ahlat gibi Erzurum ile bağlantılı olan yollara da canlılık getirmiştir. Haliyle bu durum Anadolu'daki yollar ve yol güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerin canlanmasına da fırsat vermiştir.³⁷⁷

Yol teşkilatındaki bu başarılı uygulamalara ilaveten Çingizli İmparatorluğu bünyesinde güçlü bir siyasi birliğin sağlanması ve ortak bir ekonomi politikası ile vergi sisteminin oturtulmuş olması Çin'den Avrupa'ya kadar olan topraklarda her türlü icraatı kolay ve güvenli bir hale getirmişti. Zira bu döneme kadar Asya'nın genelinde yapılan seyahatlerde ulaşım ve güvenlik problemleri yaşanırken bu dönemden itibaren Avrupa'dan Çin'e kadar her tür seyahat kolay ve güvenilir şartlarda gerçekleşmeye başlamıştır.³⁷⁸

İlhanlıların büyük bir kısmının yerleştirildiği Doğu Anadolu Bölgesi, İlhanlı idaresine bağlı olarak iki eyalete ayrılmıştı. Bunlardan birisi merkezi Musul olan Diyarbakır eyaletiyken diğeri de merkezi Ahlat olan Van havzasıdır. Hanlığın kışlak ve yaylak merkezleri olarak ise Çormahan ve Baycu Noyan'ın birliklerini yerleştirdiği bölgeleri aynı özelliğini devam ettirmiştir. Kışlak olarak daha çok Kura ve Aras Nehirleri ile Karabağ Dağları üçgeni arasındaki Arran Bölgesi, Mugan Ovası, Caghatu ile Bağdat ve çevresi tercih edilmişti. Yaylak olarak ise Taht-ı Süleyman ve Kırk Bulak Dağları civarındaki Sungurluk, Zarineh Rud ve Sefid Rud nehirleri arasındaki Karadağlar, Ucan, Alagoz, Subhanlar, Diyarbakır yakınındaki Karaca Dağ'ın yanı sıra Aladağ yaylalarının kullanıldığı görülmektedir³⁷⁹. Aladağlar, İran ve Anadolu'yu kontrol edebilir bir jeopolitiğe sahip olmasının yanı sıra verimli yaylalarıyla da ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özelliklere sahiptir. Hülegü Han Tebriz'i Hanlığın kışlak merkezi olarak seçerken, Aladağ'ı da yazlık merkez olarak seçmesi Ahlat'ta verilen önemin artmasına

³⁷⁷ N. Durak,, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi" s. 242.

³⁷⁸ N. Durak, s. 243.

³⁷⁹ Reşideddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarth III**, (nşr. Ş. Tekin G. A. Tekin), Harvard 1 999, s.520; H.Howarth, s.222; J.M. Smith,"*Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens*"; **The Mongol Empire and Its Legacy**, Leiden 1 999, s.47.

sebepe olmuştur. Ahlat gerek konumu gerekse Tebriz'i Anadolu'ya bağlayan bir eyalet merkezi olması ve İlhanlıların yazlık sarayına yakınlığı hasebiyle uzun müddet önemini korumuştur.³⁸⁰ Neticede Tebriz'i Anadolu ve iç kısımlarına bağlayan bir merkez olan Ahlat, İlhanlı idari teşkilatında Van havzasının eyalet merkezi olarak tespit edilmiştir.

İlhanlı Hanlarından Geyhatu'nun (1291-1295) Aladağ'da tahta çıkması ile birlikte hanlığın bu bölgeye daha fazla ilgi gösterdiği ve pek çok eserin inşa edildiği bilinmektedir. Özellikle Olcaytu (1304-1316) ve Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) dönemlerinde daha mamur, müreffeh ve yoğun bir nüfusa sahip olan şehirler ticari, iktisadi, kültür ve sanat bakımından Türklüğün en önemli beldeleri arasında yer almıştır.

Bu gelişmelerle Karadeniz, her türlü ürün sevkiyatının yapıldığı dünya ticaret merkezine dönüşürken bunda büyük payı olan Tebriz-Ahlat- Trabzon hattı da gerek ticari gerekse diğer maksatlarla yapılan seyahatler sayesinde coğrafyanın en yoğun hattı olmuştur. Tebriz'den başlayan bu yol, Merepd, Hoy, Koturi, Saray, Muradiye, Erciş üzerinden Ahlat'a buradan da Malazgirt, Hınıs, Tekman, Erzurum, Bayburt ve Trabzon'a ulaşmakta olup gemilerle Galata, Tana, Suğdak ve Kefe ile İtalya veya Fransa'nın güneyindeki liman kentlerine açılmaktaydı.³⁸¹Hatta Çin'den Avrupa içlerine, Karadeniz'den Arap yarımadasına ve Afrika'ya kadar uzanan yeni yolların açılması ve eski yolların canlanmasında İlhanlıların rolü son derece önemli olup ticari ağın denetim ve güvenliği de tamamen onların kontrolü altında idi.

Bu arada XIII. yüzyılda her türlü ürünün bol olduğu Asya, zenginlikler ülkesi durumundayken Avrupalılar, Asya ve Afrika'nın fakir komşuları durumundaydı. Öyle ki bu dönemde Tebriz'e³⁸² gelen Avrupalılar, gördükleri ticaret mallarının çeşitliliği karşısında büyük bir şaşkınlık yaşamaktaydı. ³⁸³Asya'da bol miktarda bulunan ipek, halı,

---

³⁸⁰ Bkz. N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi, s. 242 vd.

³⁸¹ Ü. Bekdemir vd., "Trabzon Limanı'ndan İran'a Yapılan Transit Ticaretin Gelişmesi, Sorunları ve Geleceği";

Doğu Coğrafya Dergisi, (Haziran 2001), S.5, Konya 2001, s.39vd.

³⁸² Bu dönemde İran'ın en büyük şehri olan Tebriz, güzel bahçeleri, büyük ve muhteşem binalarıyla meşhur bir şehirdi. Geniş bilgi için bkz.; Kazvini, s.80.

³⁸³ Burası Pekin, Kazvin, Nişabur, Bedaşan, Bağdat, Musul, Keşmir gibi Asya'nın pek çok bölgesinden toplanan malların depolandığı bir şehir durumunda idi. Genel olarak Hindistan'dan fil, itriyat, fildişi, inci, altın ve gümüş işlemlerin yanı sıra kıymetli taşlar, Çin'den ise başta ipek olmak üzere pek çok yöresel ürün ithal edilmekteydi. Gürcistan'dan daha çok çivi, kereste çeşitleri, yük hayvanları, elbise, aba, iplik, yün halı ve ipekli kumaşlar, Türkistan'dan ise misk, sincap, samur, siyah tilki, beyaz tavşan derileri, şahin, akik, at ve esir getirilirdi. Bu dönemde yine pek çoğu Çin, Hindistan ve Türkistan'dan temin edilen şeker kamışı, kuru üzüm, meyve, pirinç, bakır, altın, gümüş ve deri mamulleri gibi pek çok çeşit ürün burada toplanmakta ve bunların pek çoğu da batıya nakledilmekteydi. Bkz., Marco Polo, **Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı I**, (nşr. 1. Ergüden), İstanbul 2003, s.87vd.; B. Spuler, s.474.; A.Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde

baharat, porselen, altın, gümüş, diğer mücevherler ve daha pek çok çeşitteki ürün önceki yüzyıllarda Avrupa'ya sevkiyatının yapıldığı Akdeniz'in Haçlı seferlerinin ardından eski önemini kaybetmesini³⁸⁴ müteakip Karadeniz ön plana çıkmaya başlamıştı.³⁸⁵ Bu gelişmeye bağlı olarak ürünlerin Asya içlerinden Karadeniz'e naklinde irtibatı sağlayan en güvenli ve işlek yollardan biri Tebriz-Tiflis-Trabzon, bir diğeri de Tebriz-Ahlat-Trabzon hattı olmuştur.³⁸⁶

Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmuş İlhanlılar, burada birçok eser bırakmışlardır. Hakim oldukları şehirlerde bilhassa Ahlat, Erzurum, Erzincan, Kars, Muş gibi şehirlerde İlhanlılara ait eserleri görmekteyiz. Bunlardan çoğu çeşitli sebepler yüzünden günümüze kadar gelememiş olsa da buralarda İlhanlı kalıntılarını bulmak mümkündür.³⁸⁷ Bilhassa Ahlat ve çevresi ile Erzurum başta olmak üzere İç Anadolu bölgesinde birtakım eserler bırakmışlardır.³⁸⁸ Ahlat ve çevresi ile Adilcevaz ve Gevaş gibi önemli kültür merkezleri türbeleri, kümbetleri, mezar taşları, yer adları ve hatta bugün rahat bir şekilde müşahade edebileceğimiz gibi insanların dil ve kültürel manada Türk-Moğol kültürünün damgasını üzerlerinde taşımaktadırlar.³⁸⁹ İlhanlıların Anadolu kültür tarihindeki tesirini, medreseler, kümbetler, köprüler, mezar taşları gibi mimari eserlerde görmek mümkündür.³⁹⁰ Ancak XIII. Yüzyılın ikinci yarısında kavuştuğu bu huzur ve refahını İlhanlı-Memluklu savaşlarının yanı sıra İlhanlı Devleti'nin çöküşüyle başlayan mahalli eşkıyalık hareketleri ve baskınlar sebebiyle kaybetmiştir.³⁹¹ Dolayısıyla yaşanan siyasi hadiseler ve tabii afetler sebebiyle İlhanlılar eliyle bölgede yaptırılan kümbetlerin dışında, saray, han ve diğer mimari eserlerin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır.³⁹²

Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti'; **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, (1931), İstanbul 1931, s.17; T.T. Allsen, **Commodity and Exchange in the Mongol Empire**, Cambridge 1997, s.30vd.

³⁸⁴ A. Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul 1994, s.120; I. Demirkent, **Haçlı Seferleri Tarihi**, İstanbul 2007, s.241.

³⁸⁵ M. Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi"; **Trabzon Tarih Sempozyumu**, (6- 8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.132; N. Durak, "Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları"; **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti Canik II**, Samsun 2013, s.793vd.

³⁸⁶ W. Heyd, **Yakın- Doğu Ticaret Tarihi** (nşr. E.Z. Karal), Ankara 2000, s.557.

³⁸⁷ Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar Taşları**, Ankara 1992, s. 78

³⁸⁸ Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar Taşları**, Ankara 1992, s. 78.

³⁸⁹ İhsan Beygu, **Erzurum Tarihi**, s. 146 vd.

³⁹⁰ İhsan Beygu, **Erzurum Tarihi**, s. 146 vd

³⁹¹ Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Moğollar arasında başlayan iç mücadeleler sırasında şehir büyük zarar gördü. Moğolların Anadolu'daki umumi valisi Celayir Şeyh Hasan, Hülegü soyundan Muhammed'i han ilan edip iktidarı ele geçirmiş olan Oyrat Ali Padişah'ı Aladağ civarında yendi. Muhammed'i tahta geçirip yönetimi ele aldı ve müttefiki Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay da Diyarbekir ve Ahlat yöresine hakim oldu. Nitekim kısa bir süre sonra taraflar arasında mücadelelerin başlaması şehirdeki dirlik ve düzenin alt üst olmasına yol açtı. Bkz., F. Sümer, 21; B. Spuler, s.144vd.

³⁹² O. Kılıç, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534- 1605)**, Ankara 1999, s.106..

Bununla birlikte Ahlat ve çevresindeki bazı yerler de dahil olmak üzere Doğu Anadolu'daki eski yerleşim yerlerinin Doğu Anadolu şehirlerinin bu dönemde canlandığı ve yerleşilen bu bölgelere o dönemde verilen yer adlarının büyük çoğunluğunun günümüze kadar korunduğu aşikardır.³⁹³

a. Yakutiye Medresesi

Yakutiye Medresesi,³⁹⁴ taç kapısında yer alan kitabeden anlaşıldığına göre İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han zamanında ağabeyi Gazan Han ve onun eşi Bolugan Hatun adına İlhanlıların Bayburt ve Erzurum vilâyetlerinin emîri Cemaleddin Hoca Yakut Gazâni tarafından 1310 tarihinde yaptırılmıştır.³⁹⁵ Bânisine ithafen Hoca Yâkut Medresesi adıyla da anılır. Yakutiye Medresesi hakkında Medresede bulunan kitabelerden bilgi edinilmiştir. Medresede ikisi inşa kitabesi olmak üzere üç Arapça kitabe mevcuttur. Taç kapının üzerine yerleştirilmiş olan ilk kitabede Medreseyi yaptıran kişiden bahsedilmektedir. Kitabenin Türkçesi; "*Allahtan başka Tanrı yoktur. Dualar Muhammed (a. s.)'ın üzerine olsun.*" Taç kapı ana nişinin yüzünü dolanacak şekilde ve tek satır halinde olan ikinci tarih kitabesinde ise Medresenin hangi hükümdar zamanında ve kimin adına yaptırıldığı yazmaktadır.

Yapı üç eyvanlı olup avlusunun üzeri kapalı medreseler grubuna girmektedir. Kesme taştan tek kat halinde inşa edilen dikdörtgen planlı medrese ön cephe düzeniyle dikkati çekmektedir. Cephenin ortasında dışa taşkın, bitkisel, geometrik ve figürlü süslemeli taçkapı yer almakta, sağ köşede minare, sol köşede minare kaidesi bulunmaktadır. Ana eyvanın arkasında bir kümbet mevcuttur. Cephenin ortasında dışa taşkın olarak yerleştirilen taçkapıyı mukarnaslı, geometrik ve bitkisel süslemeli yüksek kabartma bordürler üç yönde dolaşmaktadır. Taçkapının basık kemeri geçme motifli olup kemerin iki ucunda yaprak motifleri üzerinde palmetler görülür. Kemerin köşeliklerinde de palmet desenleri işlenmiştir. Kapının iki köşesinde kabarık palmet süslemeli sütunçeler üzerinde palmet desenli sütun başlıkları yer almaktadır. Kapının yan nişleri sivri kemerli düzenleme içinde iki yanı sütunçeli ve beş sıralı mukarnaslıdır. Nişin içinde on iki kollu yıldızdan gelişen geometrik süsleme vardır. Nişin dikdörtgen çerçevesini

³⁹³ Bunlardan günümüzde de isimleri hala söylenen Gazan şehir ve yaylaları, Van Gölünün kuzeyindeki Saltay Sazlığı, Samagar Yaylası, Abaka düzlüğü, yine Malazgirt'teki Sütay düzlüğü, Aladağ yakınlarında günümüzde Yukarı Deve ve Aşağı Deve köy adları o dönemden gelen coğrafi yer adlarına birer örnektir.

³⁹⁴ Ayşe Denknalbant, "*Yakutiye Medresesi ve Kümbeti*", **DİA/ XXXXIII**, s. 294.

³⁹⁵ Kültür ve Turizm Bakanlığı, **Erzurum Müzeleri**, İstanbul 2005, s.70.

oluşturan ince bordür üzerinde palmet dizisine yer verilmiştir. Kemer üzerinde dikdörtgen bir kartuş içinde yivli dallarla birbirine bağlanmış palmetlerden meydana gelen düzenleme bulunmaktadır. Kapının üstünde bir sıra mukarnas, yan nişlerin üzerinde dikdörtgen formlu düzenleme içinde sekiz kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenleme görülmektedir. Kitâbe kuşağı yan nişler ve kemer üzerinde kapıyı üç yönden çevrelemektedir.³⁹⁶

Yakutiye Medresesi'nin (1310) Doğu kanadı ekseninde yapıya bitişik, alt katı kare planlı, üst katı çokgen (onikigen) bir kümbeti mevcuttur. Yakutiye Medresesi ve kümbetinden oluşan iki yapıdan, birinin diğerine göre daha erken dönemde yapılmış olduğu ve Cemaladdin Hoca Yakut'un Olcaytu Hüdabende Han günlerinde önce kümbeti yaptırdığı düşünülmektedir.³⁹⁷

Yakutiye Medresesi, bugün Erzurum'un Cumhuriyet Caddesinde, XIX. Asırda yapılmış Yakutiye kışlasının avlusunda kalmıştır. Kaynaklara göre uzun süre, eski Yeniçeri Kışlası'nın yerine 1877-1879'da yaptırılan yeni kışlanın içinde kalmıştır. Yine uzun yıllar top dökümhanesi olarak kullanılan binanın etrafında 1970'li yıllarda askerî birlikler bulunmaktaydı. Anadolu'da tek katı, eyvan medreselerin en büyüğü fakat sanat tarihi yönünden en az incelenmiş bir şaheseridir. Yerli ve yabancı kaynaklar bu yapı hakkında bizlere pek az bilgi vermektedir. Eski gravürlere Erzurum'daki minareler resmedilirken bu medresenin minaresinin de konulduğunu tahmin etmekteyiz.³⁹⁸

b. Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi

Medresenin muhtemelen İlhanlı Sarayına girmiş Müslüman bir hatun tarafından XIII. Yüzyılın sonlarında yaptırıldığı bilinmektedir.³⁹⁹ Taç kapısı üzerinden yükselen minarelerinden dolayı Çifte Minareli Medrese adını alan yapıya araştırmalarda Hatuniye Medresesi adıyla rastlanmaktadır.⁴⁰⁰ Hatuniye isminin kökenine dair yapılan araştırmalarda Hand, Hundi, Huand, Bolugan ve Padişah gibi hatun isimleri üzerinde durulmuştur. Çifte Minareli Medrese gibi görkemli bir yapının Erzurum'da İlhanlı idaresi

---

³⁹⁶ A. Denknbant, s.295.

³⁹⁷ A. Denknbant, s.295.

³⁹⁸ İlhan Akçay, "Yakutiye Medresesi", s. 146.

³⁹⁹ Haluk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi Barisi Hakkında Mülahazalar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi III**, 1971, s. 209 vd; Suut Kemal Yetkin, "Çifte Minareli Medrese", **İlahiyat Fakültesi Dergisi II**, 1952, s. 46 vd.

⁴⁰⁰ Abdüsselam Uluçam, "Çifte Minareli Medrese Üzerine Bir Yorum", **XI. Türk Tarih Kongresi II**, Ankara 1994, s. 750.

zamanında genel vali sıfatıyla görevde bulunan bir hatun tarafından yaptırılmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁴⁰¹ Erzurum'un bugün tümü ile yok olan surunun, Tebriz kapısından girilince hemen solda yer alan iki katlı ünlü yapı şehrin olduğu kadar Anadolu'nun da önemli Medreselerinden biridir.⁴⁰² Çifte Minareli Medrese'nin tarihi araştırılırken iki konu üzerinde durulmaktadır ki bunlardan birincisi Medresenin gördüğü işlev, ikincisi ise Medrese'nin ismi ve kimliğidir. Evliya Çelebi, batılı araştırmacılardan Hemilton, Erzurum seyahatleri sırasında Çifte Minareli Medrese'yi top döküm hanesi olarak gördüklerini yazarlar.

Medrese'de yapılan kazılar sırasında yüzlerce gülle ve içine imla konmamış top mermilerinin bulunması, mescit kapısı üzerinde "topçu zabıt odası "ve "karakol odası" ibarelerinin ortaya çıkması ve Hafız Paşanın Çifte Minareli Medrese'de yivli toplar döktürdüğü yönünde örnekler Çifte Minareli Medresenin IV. Murattan sonra tophane haline getirildiğini gösterir niteliktedir.⁴⁰³

Kuzey cephesindeki çifte minareli taçkapı ve simetriğindeki pencereler süslüdür. Diğer örneklerde cephelerin köşelerini sınırlandıran köşe kuleleri bu yapıda taçkapının doğu ve batısında konumlanmıştır. Minare kaidesindeki dikdörtgen çerçevesi, sivri kemerli nişler içinde hayat ağacı, üzerinde çift başlı kartal ve altında yer alan çift başlı ejder figürlü kompozisyon oldukça önemlidir.⁴⁰⁴

Bilhassa hayat ağacının dallarında nar, elma, armut gibi meyveler ile kuş figürlerinin bulunması hayat ağacı (yaşamı), altındaki ejderler (yeri) üzerindeki tüm evrene hakim olan kartal figürü (dönemin hükümdarının dünyaya hakim oluşunu) Ortaçağ Türk Sanatı'ndaki ikonografik anlatımı vurgulamaktadır. Taçkapının yan kanadında da benzer bir düzenleme ile ters dönmüş palmet motifinin sap oluşturduğu hayat ağacı motifi yer alır. Ayrıca minare kaidesinin üst kısmında kare çerçevesi yuvarlak madalyonlar içinde yer alan "Allah" yazıları da portaldeki ikonografik anlatım⁴⁰⁵n güçlü olduğunu gösterir.

---

⁴⁰¹ Abdüsselam Uluçam, "Çifte Minareli Medrese Üzerine Bir Yorum",**XI. Türk Tarih Kongresi II**, Ankara 1994, s. 750.

⁴⁰² Semavi Eyice, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, s.26.

⁴⁰³ Abdüsselam Uluçam, "Çifte Minareli Medrese Üzerine Bir Yorum",**XI. Türk Tarih Kongresi II**, Ankara 1994, s. 750.

⁴⁰⁴ Nermin Şaman Doğan, s 157; ⁴⁰⁴ Abdüsselam Uluçam, "Çifte Minareli Medrese Üzerine Bir Yorum",**XI. Türk Tarih Kongresi II**, Ankara 1994, s. 750.

⁴⁰⁵ Nermin Şaman Doğan, s 157; Semra Ögel, **Anadolu Selçuklularının Taş Tezini**, Ankara 1966, s.63 vd.

c. Sultaniye Medresesi

Erzurum şehrinin önemli eğitim kurumlarından olan Sultaniye Medresesi, imar seferberliği düzenleyen ve birçok yapı oluşturan İlhanlı hükümdarı Olcayto Muhammed Hüdabende Han tarafından kardeşi Gazan Mahmut Han adına yaptırılmıştır.⁴⁰⁶ İlhanlı Devleti'nin önemli yapılarında olan Sultaniye Medresesi doğal afetler ve çeşitli sebepler nedeniyle günümüze kadar gelememiştir. Sultaniye Medresesi, 1911 yılında Erzurum valisi Samih Bey zamanında yıktırılmıştır. Medrese şehrin eski belediyesinin bulunduğu yerde bulunmaktaydı. Vakıflar Müdürlüğündeki Muhasebe Defterine göre Sultaniye Medresesinin yeri "Medrese-i Sultaniye der Mukabele-i Saray-ı Erzurum"olarak belirtilirken, Karaz yakınındaki Öznü köyü bu medreseye vakfedilmiştir.⁴⁰⁷

d. Ahmediye Medresesi

Ahmediye Medresesi, Erzurum'da İlhanlı döneminden kalma bir eser olup, Doğu Anadolu'daki kapalı avlulu medreseler grubu içerisinde yer almaktadır. Erzincan kapı çarşısında Murat Paşa Caminin doğusuna bulunan Ahmediye Medresesi'nin minaresi bugün Murat Paşa Camii için kullanılmaktadır.⁴⁰⁸ Ahmediye Medresesi, Erzurum'da İlhanlıların hüküm sürdüğü devirde yapılmıştır ki İlhanlı hükümdarı Olcayto Hanın zamanına tesadüf etmektedir. Ahmediye Medresesindeki bitki süslemeleri Yakutiye Medresesine benzemektedir. Medresenin kuzey yönünde yer alan taç kapısı üzerine yerleştirilmiş olan kitabeye göre Medrese muhtemelen 1314 veya 1324 tarihinde Ahmet b. Ali Yusuf tarafından inşa edilmiştir.⁴⁰⁹ Ahmediye Medresesi kitabesinde “*Ümmetimden kırk hadis ezberleyen ulema zümresine* “ yazılır manasına gelen ve Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden rivayet ve naklettiği hadise göre Ahmediye Medresesinin Darülhadis olduğu anlaşılmaktadır. III. Murat adına 1591 yılında yapılan Erzurum tahririnde Erzurum'a bağlı Gez köyünün Ahmediye Medresesine vakfedildiği görülmüştür. Ahmediye Medresesinin temel kısmı Murat Paşa Camii için kullanılmakta olup, Medrese uzun süre depo olarak kullanıldıktan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğünce restorasyona tabi kılınmıştır.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.297

⁴⁰⁷ E. Konukçu, **Selçuklular 'dan Cumhuriyet'e Erzurum**, Ankara 1992. s.77.

⁴⁰⁸ Z. Karakaş, **Erzurumda İlhanlılar Dönemi**(Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012, s. 55.

⁴⁰⁹ İ. H. Konyalı, s. 295.

⁴¹⁰ E. Konukçu, s. 171.

e. İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu'da Yaşamış Alimler

İlhanlılar döneminde Anadolu'da önemli kültür merkezlerinden olan şehirlerde birçok âlim ve fikir adamı yetişmiştir. Bunların içinde en tanınmış olanlardan 1314 tarihli " Dürer ül tenzil " adlı tefsir kitabı ile Muhammed bin Hüseyin Erzenü'r Rumi yer almaktadır. İbn Batuta, 1326 yılında Erzurum'u ziyaret ettiği zaman şehirde adı Ebu Abdurrahim Abdurrahman olan âlim bir zat ile görüşmüştür. 1330 tarihli " Hidaye " isimli fıkıha ait bir eserin müellifi olan Mahmut Efendi'de İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said Bahadır Han zamanında Erzurum ilinde yaşamış âlimlerdendir. Mahmut Efendi'nin Hidaye isimli yazma eseri günümüzde İstanbul Ali Emiri Kütüphanesinde yer almaktadır. ⁴¹¹ Mustafa bin Ömer el-Darir el Erzenür Rumi ismine sahip olan Mustafa Darir 1368 yılında memleketi Erzurum'dan ayrılmış önce Karaman'a ardından İskenderiye'ye gitmiş ve Halep Melikinden iltifat görmüştür. Mustafa Darir'in Fütuhuşşam Tercümesi, Yüz Hadis Tercümesi, Siyer-i Nebi ve Yusuf ü Züleyha isimli eserleri ⁴¹² bulunmaktadır.

B. İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN KALELER

a. Erzurum Kalesi

Erzurum, büyük askeri ve ticari yolların düğüm noktasında bulunması bakımından asırlar boyunca kıymet ve ehemmiyetini muhafaza etmiş, kadim bir Türk beldesi olmuştur. Erzurum Kalesi'nin tarihi de şehrin tarihi kadar eskidir. Erzurum Kalesi'nin ilk yapılışı, M. Ö. 1 binde bölgeye hâkim olan Urartular'a kadar uzanmaktadır. Bugün varlığını koruyan kalenin ilk halini ise, 415 yılında Bizans İmparatoru Theodosius inşa ettirmiştir. Tarih boyunca Asurlular, Sasaniler, Persler, Araplar, Romalılar ve Bizanslılar arasında sık, sık el değiştiren Erzurum Kalesi, XI. yüzyılda Türklerin eline geçmiştir. ⁴¹³ Son zamanlara kadar Türkler tarafından kışla olarak kullanılmıştır.

Şehirde hakimiyet kuran milletlerin de kale üzerinde payı vardır. Haliyle şehrin tarihinde birinci derecede önemi olan kale yolların düğüm noktasında bulunması ve müdafaaya elverişli olması neticesinde, askeri ve ticari ehemmiyeti ön planda bir yer

⁴¹¹ G. Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri**, (Yüksek Lisans Tezi), s. 16, Erzurum 1994.

⁴¹² Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu, **Erzurum Şairleri**, Ankara 2010, s. 38.

⁴¹³ ⁴¹³ G. Solmaz, **Erzurum Kaleleri**, (yüksek lisans Tezi), Erzurum 1994, s. 13.

olmuştur. Öyle ki Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan tek giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, İlk ve Ortaçağlarda doğudan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan ve istila hareketlerine karşı Anadolu müdafaasının mukadderetini tayin eden başlıca kale olması bakımından, büyük bir öneme sahip olması açısından önemlidir.⁴¹⁴

Erzurum Kalesi, birisi şehrin güvenliğini sağlayan muhafız askerlerin bulunduğu iç kale, diğeri de halkın ikamet ettiği, cadde, sokak ve mahalleleri de içine alan dış kaleden oluşmaktadır. İki katlı ve üç sıra halinde uzanan dış kalenin sur duvarları üzerinde, yapımında kalker taşları kullanılan iç kalenin sur duvarları üzerinde ise sekiz burç bulunmaktadır. İç kalenin avlusunda tuğladan bir hamam ve oda halinde mekânlar yer almaktadır.⁴¹⁵

Erzurum, tarih boyunca askeri bir şehir ve bir serhad şehridir. Doğu Roma ile İran arasında yapılan savaşlarda Erzurum bir hudut kalesi vazifesi görmüştür. Doğudan gelen çoğu akın hareketleri Erzurum önlerinde karşılanmıştır.⁴¹⁶

Kale'nin, şehrin bulunduğu mevkiide kurulmasının nedeni, ovanın Karasu yatağına yakın bataklık ve fezeyana maruz alçak sahasından uzak, bol su temin edilen dağların eteğinde bulunması ile değil, üzerinde daha eski çağlardan beri İç- Kale'nin yükselmekte bulunduğu tepenin varlığı ile açıklanmaktadır.⁴¹⁷

1243 Köseadağ Savaşından sonra Erzurum, İlhanlı valileri tarafından yönetilen Rum ülkesine bağlı vilayetlerden birinin merkezi haline gelmiştir. İlhanlı Devleti zamanında Erzurum şehrinin imarına büyük önem gösterilmiştir. Hülagü, İlhanlı Devleti'ni kurduktan sonra orduları ile Fırat ve Dicle çevresine hücum etti. Bu amaçla Erzurum'dan Sivas'a kadar akınlar gerçekleştirmiştir. Hülagü'nün yaptığı harplar esnasında harap olan şehirler, onun saltanatında kısmen yeniden inşa edilmiştir ve bunların içinde Erzurum'u da imar ettiği bilinmektedir⁴¹⁸. Erzurum Kalesi, İlhanlılardan Olcayto Han (1304-1317) döneminde gerçekleştirilen imar seferberliğinde tahkim edilmiştir.⁴¹⁹ Onun döneminde

⁴¹⁴ <http://erzurumarsivi.com/data/documents/Erzurum-Kale> .

⁴¹⁵ ⁴¹⁵ G. Solmaz, **Erzurum Kaleleri**, (yükseklisans Tezi), Erzurum 1994, s. 13.

⁴¹⁶ G. Solmaz, **Erzurum Kaleleri**, (yükseklisans Tezi), Erzurum 1994, s. 13.

⁴¹⁷ Besim Darkot, "*Erzurum*", İA, s. 340. G. Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum Kaleleri**, Erzurum 1994, s. 13.

⁴¹⁸ W. Bartold, "*Hülegü*", İA. V, s. 581.

⁴¹⁹ Gürsoy Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum Kaleleri**, Erzurum 1994, s.17.

başlatılan imar seferliğinde şehir, cami, mescid, türbe, han ve hamam gibi abidevi eserlerle süslenmiş ve kalesi tahkim edilmiştir.⁴²⁰

1243 Kösedag Savaşından sonra Moğollar Anadolu topraklarında görülürken, 1256 yılında İlhanlı devletinin kurulmasıyla birlikte Pasinler bu devletin tahakkümünde yer alan bir bölge olmuştur. Birçok tahribata uğramasına rağmen günümüze kadar ulaşabilen Hasankale'den Ünlü gezgin Evliya Çelebi'de seyahatnamesinde bahsetmiştir. Gezgin 6 Şubat 1647- 26 Ocak 1648 tarihlerinde Revan'a giderken uğradığı yerler arasında Hasankale'yi de saymış, Hasankale'nin Erzurum'un doğusunda on bir saat mesafede bir yer olduğunu kaydetmiştir.⁴²¹

b. Avnik Kalesi

Güzelhisar, tarihte bilinen ismi ile Avnik, Erzurum ilinin Köprüköy ilçesine bağlı ve ilçe merkezine 15 km mesafede bulunan bir köydür. Avnik, Aras Nehri'nin sağ tarafında yükselen kayalar üzerinde yapılmıştır. Ortaçağ'da adı sık sık geçen önemli bir kaledir. Kalenin önünde sarp ve yükselen Kösedurak Dağı görülmektedir. Günümüzde Avnik Köyü kaleden dışarıda kalmış ve dibinde yer alır. Arazisi oldukça dağlık ve kayalıklardan oluşmaktadır. Aras Nehri'nin sağ tarafında Palandökenlerin doğu; Van'ın kuzeyindeki Aladağlar'ın kuzeybatı uzantısını teşkil eden dağlar Van ve Malazgirt'e ayrılan yollar için geçit vermektedir. İşte bu civarın en önemli kalesi Avnik, sarp ve derin vadilerde yer almakta olup Türk akıncılarının muhasara ve fethinde uzun mücadeleler verdiği yerler arasında olmuştur.⁴²² Fars dilinde Ab-ı Nik (Güzelsu) anlamına gelen yerleşme isminin zamanla Abnik ve Avnik şekline dönüştüğü belirtilmiştir.⁴²³ Avnik Kalesi adını verdiği köyün sırtında, sarp kayalıklarda muazzam görüntüsü ile yine bir İlhanlı dönemi eseri olan Çobandede Köprüsü üzerinden Hıms ve Karayazıya gidilen yolun üzerinde yer almaktadır. İlhanlı hükümdarlarından Olcaytü Han, Avnik kalesini tamir ettirirken Ebu Said Bahadır Han ise kalede 1332 tarihli para bastırmıştır.⁴²⁴ İlhanlı Devleti teşkilatı hakkında bilgi aldığımız "Nüzhetü'l Kulub" adlı coğrafya eserinde ilhanlıların Batı Asya ile ilgili kısımlarında Mülk-i Rum'daki şehirler arasında Erzincan, Erzurum, Sivas gibi şehirlerin yanında Avnik de geçmektedir. Avnik'in dönemin büyük

⁴²⁰ G. Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum Kaleleri**, Erzurum 1994 s.28.

⁴²¹ T. Temelkuran, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi III**, İstanbul 1996, s.804.

⁴²² Abdürrahim Şerif Beygu, **Erzurum**, s. 224.

⁴²³ Erol Kürkçüoğlu, **Ortaçağ'da Erzurum**, s. 182.

⁴²⁴ İ. H. Konyalı, s.488.

şehirleri arasında yer alması bile kalenin önemi açısından son derece dikkate şayandır.⁴²⁵ İlhanlı Gazan Han'ın, saltanatının ilk yıllarında onarılıp, şenlendirilen Avnik Kalesi, sonrasında başa geçen Olcaytu (1304- 1316) zamanında onarılmış ve bakımı yapılmıştır.⁴²⁶ Onun tamir kitabelerinin parçaları Avnik Köyü'ndeki duvarda kullanılmıştır. Öyle ki bu döneme ait kitabeler⁴²⁷ tespit edilmiştir. Avnik Köyü'ndeki bir evin duvarında görülen kitabeye göre imar faaliyetlerine önem verilmiş, ondan sonra başa geçen Ebu Said Bahadır Han zamanında Avnik, Pasinler'in merkezi olmuştur. Ayrıca burada bir darphane kurdu ve 1332 yılına ait gümüş para kestirilmiştir.⁴²⁸ Avnik kalesinin İlhanlıların rakip hanlarından Süleyman (1339- 1344) dönemine kadar muhafaza edildiği bilinmektedir.⁴²⁹

İlhanlıların 1336 sonrası 1349-1350 yılları arasında devlet gelirlerini gösteren kayıtlardan anlaşılıyor ki Bingöller ve Dereboynu Dağları'ndan başlayıp suları Aras'ta toplanan yerlerden doğuda Kars Aladağ'ı eteğinde Aras'ın geçtiği dar ve uzun boğazdan ibaret Kağızman Kapısına kadar uzanan Pasin bölgesi bir sancak merkezi halinde merkezi Avnik Kalesi'ne bağlanmıştır.⁴³⁰ 1339 ve sonrasındaki iç karışıklıklar nedeniyle Micingerd baş kalesi Pasin bölgesinin merkezi olmuştur. İlhanlılar adına kesilen Avnik'teki paraların külçesini oluşturan madenlerin Kağazmanderesi ocaklarında işletilerek elde edildiği bilinmektedir.⁴³¹ 1336'daki iç kargaşalar neticesinde Avnik'teki darphane, Erzurum'a giden kervanların uğramasıyla darphanenin Micingerd'e nakledildiği, 1349- 1350 yıllarına ait İlhanlı Devlet bütçesini gösteren Risale-i Felekiyye'sinde Avnik yerine Micingerd'den bahsedilmesinde anlaşılmaktadır.⁴³²

İlhanlıların bölgedeki hâkimiyetinin etkisini kaybetmesi sonucu otorite boşluğundan faydalanan yerel beyler bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bunlardan ilki Sutaylılar olmuştur. Sutaylılar, Erzurum ve çevresinde: Avnik, Zivin, Micingerd gibi müstahkem kalelere de hâkim olmuşlardır.⁴³³ Sultaylılardan sonra Avnik'e Çobanlılar (1340-1348) hâkim olmuş ve sonrasında burada Eretnalı Devleti'ni görmekteyiz.⁴³⁴

⁴²⁵ T. Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, s. Ankara 1988, s. 74.

⁴²⁶ M. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 447.

⁴²⁷ İ. H. Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.491; g. Solmaz, s. 49.

⁴²⁸ İ. H. Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s. 491.

⁴²⁹ İ. H. Konyalı, s.491.

⁴³⁰ M. F. Kırzioğlu, s.453; G. Solmaz, s. 50.

⁴³¹ M. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 448.

⁴³² **Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası**, S. 1, s. 32.

⁴³³ E. Konukçu, **Erzurum**, s. 85.

⁴³⁴ F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 43; G. Solmaz, s. 50.

c. Sami Kale

Samagar Noyan, Hülagü Han ve oğlu Abaka Han dönemlerinde yargıçlık ve kumandanlık gibi önemli görevlerde bulunmuş bir Moğol beyidir. Samagar Noyan, Abaka Han zamanında Anadolu'da bulunmuş ve adil bir yönetici olarak intiba bırakmıştır. Bu nedenle Samagar Noyan'a halk arasında Samagar Ağa denilmiştir.⁴³⁵ Samagar Noyan, Moğol yöneticilerin halktan haksız yere topladığı vergileri iade etmiş ve Anadolu halkı tarafından çok sevilen bir kişilik olmuştur. Samagar Noyan'ın Anadolu'da bırakmış olduğu iyi ve güzel hatıranın sonucu olarak bugün birçok yerleşim biriminde Samagar isminin bulunduğu görülmektedir.⁴³⁶ Samagar isminin geçtiği yerleşim merkezlerinden biriside bugün Erzurum ilinin Narman ilçesine bağlı Sami kale köyüdür. Moğollardan Samagar Noyan ailesi bugün Erzurum'a bağlı Narman-Oltu arasında yer alan yüksek dağların eteklerini yaylak olarak kullanmışlardır. Moğolların bu çevrede en önemli üsleri Samagar kalesidir. Samagar ismi zamanla Sami kale şeklinde ifade edilmiştir.⁴³⁷

d. Hasan Kale

Adını yaptıranından alan bu kale yapısı, mevki itibariyle yüksek bir tarihi kıymet taşır. Kale kurucusunun adı, şimalindeki dağlarda da Hasan Dede Dağı şeklinde yaşamaktadır. Kale şahlanmış Hasan Dede Dağı'nın önüne çömelmiş bir sarp tepenin üstüne yapılmıştır. Tepenin bir kısmı göklere çevrilmiş keskin sungu namlularına benzeyen sivri kaya parçalarıyla kaplanmıştır. Bunlar Peri bacalarına da benzetilebilir. Kale orta çağlarda müstahkem mevkiilerde ve kalelerde aranan bütün şartları kendisinde toplamıştır. Düşmanın gelebileceği sahayı göz alabildiği kadar kontrole müsaittir. Yerinin sarplığı yüzünden hücumları kolayca kırıp defedebilir. Mühim bir askeri yolun ve geçidin üstündedir. Erzurum'a giden yolun üzerinde bir emniyet görevi üstlenmektedir.⁴³⁸ Malazgirt Zaferinin ardından Erzurum ve çevresinde Hasankale'de Saltuklular, ardından da İlhanlılar hakimiyetini sağlayacaktı.

1243 Köse Dağ Savaşından sonra Moğollar Anadolu topraklarında görülürken, 1256 yılında İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Pasinler bu devletin tahakkümünde yer alan bir bölge olmuştur. İlhanlıların yıkılması ile ülkede otorite boşluğu meydana

⁴³⁵ A. Yuvalı, s.133.

⁴³⁶ A. Yuvalı, s. 133.

⁴³⁷ Ahmet Aydın, "Çoruh Vadisi ve Oltu'nun Osmanlı Hakimiyetine Girmesi", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü VII**, 2006, s. 36; Z. Karakaş, s. 58.

⁴³⁸ İ.H. Konyalı, s.459.

gelmiştir. Bu süreçten sonra bölgede kudretli beyler bağımsızlıklarını ilan etmişir. Bunlar arasında Erzurum ve çevresinde Sutaylar ortaya çıkmıştır. Sutaylılardan Hacı Togay'ın oğlu Hasan, Sutay gücünü Erzurum ve havalisinde hissettirmiş, Avnik, Zivin ve Micingirt gibi müstahkem kaleler yanında yenilerine ihtiyaç duymuştur. 1340'tan önce Pasin Ovasında bir kale inşa ettiren Sutaylılardan Hasan, bu sayede günümüze kadar gelen Hasan Kalesi'ni ilk defa inşa ettirmiş ve kendisi de vefatında buraya gömülmüştür. Kale onun adına nisbetle Hasan kale ismini almıştır.⁴³⁹ Kalenin kuzeyindeki dağda "Hasan Baba Dağı" ile anılmış ve hatırası günümüze kadar gelmiştir. Birçok tahribata uğramasına rağmen günümüze kadar ulaşabilen Hasankale'den Ünlü gezgin Evliya Çelebi'de seyahatnamesinde bahsetmiştir.⁴⁴⁰ Gezgin 6 Şubat 1647- 26 Ocak 1648 tarihlerinde Revan'a giderken uğradığı yerler arasında Hasankale'yi de saymış, Hasankale'nin Erzurum'un doğusunda on bir saat mesafede bir yer olduğunu kaydetmiştir.

Hasan Kale'si Çoban Köprüsü gibi İlhanlılar'nın, çözülme ve çökme çağlarında, anarşi devirlerinde yapılmıştır. Noyanlar (Umumi Valiler) kendi siyasi ve şahsi menfaatlerine uygun olanları İlhanlı tahtına oturtmak için giriştikleri iç savaşlar esnasında Erzurum ve havalisine Sutay Noyan oğlu Emir Hacı Togay hâkim bulunuyordu. Buralarda mustakil bir beylik kurmak istiyordu. Toga'nın oğlu Hasan Bey, Erzurum'un batısındaki Pasinler'e hâkim olan bir Tepeye bu kaleyi yaptırmıştır. Kale 1336 - 1339 yılları arasında yapılmıştır, Kale, adını işte bu Hasan Bey'den almıştır.⁴⁴¹

Hasan kale ve Hasan Baba Dağı, sıcak su kaynaklarına yakın olup, Erzurum, Horasan ve Avnik taraflarını kontrol edebilen bir noktada yer almaktadır. Aras Nehri üzerinde Hasan Kale'ye yakın yerde Çoban Köprüsünü yapan İlhanlı Çobanlılar, Erzurum üzerinde hak iddia etmekteydiler. Bu sebeple İlhanlı Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan, Muş civarlarından başlayarak Sutaylıların yaylaklarını ve hâkim oldukları yerleri yağmalamaya başlamıştır. Sonrasında Erzurum'a gelerek şehre hâkim olmuş ve burada bir ay kalarak ağır müsaderede bulunmuştur. Bununla da yetinmeyip, doğuda Hasan Kale önlerine gelip Sutaylıların inşa ettikleri kasabaya girerek burayı tahrip etmiştir. Burada Sutaylılara ait cami, medrese, hamam ne varsa tahrip etmiştir. Daha da ileri gidip Şeyh Hasan Sutay'a ait türbeyi de yerle bir etmiş ve cesedini mezardan çıkartarak, başını

⁴³⁹ M. Halil Yinanç, "Erzurum", **İA/ IV**, s. 350.

⁴⁴⁰ Tefik Temelkuran, Necati Aktaş, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi III- IV**, (nşr., Mümin Çevik), İstanbul 1996, s. 804.

⁴⁴¹ İ. H. Konyalı, s. 463.

gövdesinden ayırmıştır. Böylesine bir hakaret zamana kadar görülmediğinden halk tarafından hayret içinde karşılanmıştır⁴⁴². Bu sebeple tarihçiler törede böyle bir şeyin olmadığını bildiklerinden Çobani'yi haklı olarak yermişlerdir. Hasan Kalesinde Sutaylılardan kaleden başka eser günümüze kadar gelememiştir.⁴⁴³

Evliya Çelebi Hasan Kale hakkında önemli malumatı verir: Şehrin muhtasar çarşısı vardır. Bedestanı vesair imaretleri yoktur. Altı sıbyan mektebi, bir han ve bir hamam vardır. Lakin hamam çok kere kapalıdır. Halkı hep şeci', nanıdar, yarar, hünerli, fakir şekilli, garip dost adamlardır. Su ve havasının iyiliğinden tab'an zeki kimseleri vardır. Hususa Sultan-i Şuara Nef't Efendi hak-i anber-asa da doğmuş, Ne f'iden ise nice zevat nef görüp tekmil-i funun etmişlerdir. Bu kale ve etrafında bağ ve bahçe olmaz, kışı fevkalade soğuktur. Ama hububat mahsulu fırahan ve ganimet yerdir. Lakin balı ve ekmeği delicedir. Hatta hakir dizdar hanesinde fatir ekmekle bal yemiştım. Yarını saat sonra cihan başıma dar geldi. Kendimi kaleden (aşağı atayazdım Pasin livasının hususi bir kanunnamesi vardır. III. Murat zamanında yapılan tahrir defterinde Pasin Kuzey ve Güney Pasinler şeklinde ikiye ayrılır. Kuzey Pasin'in 75, Güney Pasin 'in 92 köyü vardır.⁴⁴⁴

e. Micingerd Kalesi

Ortaçağ'da Aşağı Pasin'in merkezi Micingerd Kalesi'dir. Horasan'dan sonra Aras vadisinden sola ayrılan bir kol Masucuk, Saad'dan geçip Micingerd'e açılır. Bu doğal geçit Sıpkaç (Süphan) Dağı kıyısından bir vadi ile Meyillidüz'ü aşp kuzeybatıya doğru bir koldan Zivin; öteki doğu ve kuzeydoğuya olan kollarla da Köroğlu ve Bardız Kalelerine açılır. Anlaşıldığı üzere Aras Boyu'ndan gelen vadiler Micingerd'te düğümleñip, buradan da doğal olarak diğer önemli olan kalelere açılır. Konumu itibariyle Micingerd önemli bir yere sahip olmuştur. Asıl önemini de bu yüzden kazanmıştır.

Micingerd Kalesi yörenin en önemli ve en müstahkem kalesidir. Geçmiş çok eskilere dayanmaktadır. Bizans ve Gürcüler kaleye çok önem vermişlerdir. Kalenin yeri Erzurum ve Kars arasında son derece dağlık ve kayalık bir arazide bulunan Soğanlı Dağları'nda olması yerini çok iyi seçildiğini göstermektedir. Adının menşei hakkındaki

⁴⁴² Hafız Ebru, **Zeyl-i Camiü't Tevârîh-i Reşidî**, (nşr. Hanbaba Beyani), Tahran 1317, s. 165 vd.

⁴⁴³ İ. H. Konyalı, s. 463.

⁴⁴⁴ İ. H. Konyalı,, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi** s. 464.

bilgiler azdır. Ancak bir İran destanında olan Bijen⁴⁴⁵ isimli kahramanın adı olabileceği tahmin edilmektedir.⁴⁴⁶

Yakut Hamevi, Erzurum Şehrinden Basin'den bahsetmiş; Kars ve Erzurum arasında "Bican" olarak aşağı Pasin'in merkezi Micingerd'i zikretmiştir. Yine 1222 yılı Selçuklu- Gürcü savaşını anlatan eserlerde "Becengert" olarak geçmektedir.⁴⁴⁷

Tarihimizde önemli bir yeri olan Micingerd Kalesi Saltuklular'ın Tercan, Bayburt, İspir gibi Minigerd de önemli şehirlerinden bir tanesi olmuştur. Zamanında Saltuklular'ın, Gürcülere karşı savunma noktası olan, Sarıkamış- Horasan arasında muhteşem bir kale olan Minicigerd'in önemini açıklarsak: Minicigerd Kalesi, Kars ve Revan'dan gelecek İran tehlikesine karşı Soğanlı Dağları'nda kalkan vazifesi görmüş ve şehrin tahribata uğramasını engellemiştir.⁴⁴⁸ Minicigerd Kalesi Gürcü saldırılarına karşı savunma merkezi konumunda olmuştur. Minicigerd Kalesi'nin kitabesi Saltuklulardan kalan iki önemli kitabeden biridir. Bu dönemden kalan kalelerden kayda değer bir bilginin olmaması açısından bakarsak Minicigerd Kalesi'nin önemini idrak etmemiz açısından önemlidir.⁴⁴⁹ Selçuklular 1243 Köseadağ mağlubiyetinden sonra Moğol hâkimiyetine girmişti. Ancak Alaaddin Keykubat Gürcistan'a kadar uzanan Türk sınırları muhafaza edilmiş ve Erzurum ile Micingerd'de Anadolu'ya dahil sayılmıştı. Öyle ki 1255'te Selçuklu ülkesine gelen ünlü seyyah Rubruck: "Türkiye Sultanının ülkesine girdik. Buradaki ilk şehir Marsengen/ Micingerd idi" ifadesini kullanması Selçuklu sınırlarına dahil olduğunu göstermektedir.⁴⁵⁰

Kalede'nin İlhanlılar açısından öneminden bahsedecek olursak; Gazan Mahmud Han (1295- 1304) Müslümanlığı kabul etmesiyle beraber Kars ve Erzurum şehirlerinde geniş çaplı imar hareketlerine başlamıştır. 1336'da yıkıma uğrayan Avnik Kalesi'nden sonra Pasinlerin merkezi olan Micingerd Kalesi de Gazan Han'ın onarıp güzelleştirdiği kaleler arasında yer almıştır.⁴⁵¹ Gazan Han'ın tahta geçtiği iki yıllarda kaleyi tamir ettirdiği biliniyor ve duvarın ön yüzlerine ayna gömdüğü fakat bunların sonradan kırıldığı tahmin

---

⁴⁴⁵ E. Konukçu, **Cumhuriyete Kadar Erzurum**, s.7.

⁴⁴⁶ G. Solmaz, s. 64.

⁴⁴⁷ Yakut Hamevi, **Mu'cem'ül Buldan I**, Beyrut 1957.

⁴⁴⁸ E. Konukçu, **Cumhuriyete Kadar Erzurum**, s. 19 vd.

⁴⁴⁹ Şeref Han, **Şerefname**, Kahire 1930, s. 214- 215; G. Solmaz, s. 65-66.

⁴⁵⁰ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul** 1973, s. 28.

⁴⁵¹ M. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 446.

edilmektedir.⁴⁵² Aynaların çok uzak yerlerden görüldüğü tahmin edilmekle birlikte çini/kaşi çerçeve ile Timur Bey'in tamgasını andıran çiniden üç yarımküre yer almaktadır.

Olcaytu zamanında (1304- 1316) Konya'da Anadolu Selçuklu Devleti dağılınca Pasinler ve Micingerd'in de bağlı olduğu Erzurum çok büyük bir vilayet valilerle idare edilen Anadolu'da ayrı bir emirlik merkezi olmuştur. Son ilhanlı hükümdarı olan Ebu Said döneminde (1316- 1335), Pasinlerin merkezi Avnik şehrinde bir darphane kurmuştur. Fakat uzun sürmemiş 1336'da meydana gelen karışıklıklar yüzünden Anı'da yeni darphane kurularak işletilmiş ve Avnik'in de yeniden imar edilip Anı Sürmeli şehirlerinden gelip Erzurum'a giden kervancıların uğramasıyla gelişen Micingerd'e nakledildiği 1349- 1350 yıllarına ait kayıtlardan Avnik yerine Minicierd'den bahsetmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁵³

İlhanlılar zamanında Bingöller ve Dereboynu Dağlarından başlayıp suları Aras'ta toplanan Kars Aladağ'ın eteğinde Kağızman Demirkapısı'na kadar uzanan Pasin bölgesi bir sancak halinde merkezi Avnik Kalesi'ne bağlanmıştı. Ancak 1339'daki sarsıntılar neticesinde bozulunca Aşağı Pasin'in başkalesi Micingerd, Pasin bölgesinin merkezi olmuştur. Bölgeye Çobanoğulları'nın hâkim olması ile Eretnalıların gelirini arttırmak niyetiyle olmalı ki 1349-1350 yılı gelirlerinde Micingerd'in Pasinlerden ayrılarak Anadolu'nun en büyük bölümünü teşkil eden vilayete bağlanmıştır. Bu sonuç bize gösteriyor ki Micingerd'in İlhanlılar'ın Orta Memleketler içinde yer almaktadır.⁴⁵⁴

C. İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN KÜMBETLER VE MEZAR TAŞLARI

a. Gümüşlü Kümbet

Gümüşlü Kümbet adı verilen yapı Erzurum-Kars karayolu üzerinde ve Kars Kapı Şehitliğinin giriş kısmında bulunmaktadır. İran Moğollarına ait olan yapının üstündeki kitabe tamamen silinmiş olup, Gümüşlü Kümbet Ermeni ve Rus saldırılarına maruz kalmıştır. Erzurum şehir merkezinde yer alan Karanlık Kümbet ile benzer özellikler taşıyan Gümüşlü Kümbet bir dönem sarnıç olarak kullanılmıştır.⁴⁵⁵ Ünlü gezgin Evliya Çelebi seyahatnamesinde Erzurum'un mesire yerlerini sayarken Gümüşlü Kümbet meydanında bir

⁴⁵² M. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 447.

⁴⁵³ A. Z. Velidi Togan, 1349-1350 İlhanlı Maliyesini Gösteren "Risale-i Felekiyye" yazmasından, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, s. 31; G. Solmaz, s. 70.

⁴⁵⁴ T. Baykara, s. 76; g. Solmaz, **Ortaçağda Erzurum- Kars Kaleleri**, Erzurum 2000, s. 74.

⁴⁵⁵ Gürsoy Solmaz, **Ortaçağda Erzurum- Kars Kaleleri**, Erzurum 2000, s. 39.

gezi yeri olduğunu kaydetmiştir. Evliya Çelebi, şarka gidecek olan devlet büyüklerinin ve askerlerin uğurlama yerinin Gümüşlü Kümbet ve çevresi olduğunu bildirir.⁴⁵⁶

b. Ferruh Hatun Türbesi

Ferruh Hatun Türbesi, Erzurum'un Hasankale ilçesine bağlı Miyadin köyünde bulunmaktadır. Miyadin köy mezarlığında bulunan kitabede yapının 1324 yılında Ali Gazi kızı Ferruh Hatun için yapıldığı yazmaktadır.⁴⁵⁷ Kümbet sekiz yüzlü ve her yönde ikişer yüz bulunmakla beraber, bugün ahşap olan bir giriş kısmı ve iki adet küçük penceresi mevcuttur. Kümbetin giriş kısmı aynı zamanda mezarlığın girişine tesadüf etmektedir. Bugün Kümbetin içerisinde bir taş sanduka bulunmaktadır. Sandukanın üzeri İslami bazı öğelerle örtülmüştür. Mezar taşları arasında yükselen Kümbet'in koni şeklinde olan üst kısmının bir bölümü zaman ve hava şartları dolayısıyla tahrip olurken gövdesi gayet muntazam durumdadır. Türbenin içinde, 1,5 metre uzunluğunda yalnız bir taş sanduka vardır. Bütün yüzlerdeki kitabeler kırılmış ve yahız sağ yüzünde kısa bir yazı kalmıştır. Türbenin sivri kümbedini örten taşlar yer yer düşmüş ve kubbe harap bir hale gelmiştir.⁴⁵⁸

Ferruh Hatun Türbesi'nin XIV. Asırda güzel bir mimarinin köylere kadar girdiğini gösteren temiz örneklerden birisidir. Burada gömülü olan ve türbeyi yaptıran hakkında henüz bir vesika bulunamamıştır.

c. Cincime Sultan Kümbeti (Henkal Hatun Türbesi)

Erzurum şehir merkezinde Cumhuriyet caddesinde yer alan kümbette bugün çevre düzenlemesi gerçekleştirilmiş olup yapı açığa kavuşturulmuştur. Cincime Sultan Kümbetinde yer alan Kitabenin Türkçesi; “..... *Bu kubbenin (Türbenin) sahibesi bağışlanmış melike Ahmed Kan Kızı Çengâl Hatun'u Allah bağışlasın. Allah onun makamını serin kılsın. (Cehennem sıcağından korusun). 1304 senesinin Eylül (704 senesinin Sefer) ayında vefat etti.*” şeklindedir. Kümbetin sahibesinin ismi ise “ Cencal, Cengâl, Cenkâl, Cîcâl, Cîgâl, Cîkâl, Cuhâl, Çengâl, Çiçek, Haccâl, Hancâl, Hankel, Hencâl, Hîcâl, Hîncâl şeklinde okunması mümkün olan bir kelimedir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.402.

⁴⁵⁷ E. Konukçu,, **Cumhuriyete Kadar Erzurum**, s. 22.

⁴⁵⁸ İ. H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi** s.459.

⁴⁵⁹ Hüseyin yurttaş- Muhammet Lütfü Kındıçlı, “Kesinleşen Tarih ve Yeni Bir Ad”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 47,s. 25; Z. Karakaş, s. 66.

d. Rabia Hatun Türbesi

Erzurum'un Hasan Basri mahallesinde yer alan Kümbet mimari üslubuna göre XIII. Yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir.⁴⁶⁰ Rabia Hatun Kümbetinin etek silmesinde yer alan süslemeler kümbetin tarihlenmesine yardımcı olmakta ve özellikle İlhanlı etkisinde abartılan bu süslemeler 1310 +tarihli Yakutiye Medresesi taç kapısında ve Çifte Minareli⁴⁶¹ Medresenin taç kapı ve eyvanında görülmektedir.

On iki yüzlü olan bu abidenin kubbesi yıkılmıştır. Ayırdıcı hadlerini urgan gibi bükülmüş vaziyetle birer çift kabartma süsler. Türbenin Gümüşlü Kümbet, Karanlık Kümbet gibi cenuzeliği vardır. Sandukanın konduğu kalın kapısının altından fevkalade nefis çiçek tezyinatlı bir kuşak bütün türbeyi sarar. Türbenin icinde kitabe ve bir taş sanduka vardır. Türbenin hiçbir yerinde yapanı, yaptıranı, yapıldığı tarihi, icine gömülenin veya gömülenlerin hüviyetlerini bildiren hiçbir kitabe yoktur.⁴⁶²

Yapılış ve süsleniş tarzından kümbetin Olcaytu devrinin yapı seferberliğinde yapılmış bir İlhanlı eseri olduğunu kabul etmekteyiz. Halk türbeyi ” Rebia Hatun” Türbesi şeklinde adlandırıyor. Rebia Hatun’un kim olduğu hakkında elimize henüz bir vesika geçmiş değildir.

Togayoglu Erzurum ve havalisini ele gecirdiği zamanlarda yakıp yıktığı abidelerden birisi de Rabia Hatun Kümbeti’dir.. Halkın dilinde burada yatan Rebia Hatun şeklinde yaşar. Arabca Rebia kelimesi Kuvvet taşı, miğfer, kutu, tabla, çayırılık, dağarcık manalarına gelmektedir. Ayrıca bu isim Hazret-i Peygamberin ashabından otuz kadar erkeğin adıdır.⁴⁶³ Ayrıca kelime Arapça’da Rabi dördüncü demektir.

e. Ezirmik Mezar Taşları

Hasankale ilçesine bağlı Ezirmik yeni adıyla Ovaköy mezarlığında, Gümüşlü Kümbet ve Karanlık Kümbet gibi olduğu, kalıntılarından anlaşılan yıkık bir türbe bulunmuştur. Yıkık türbede 1287 tarihinde ölen bir zatın mezar taşı kitabesi mevcuttur. Bu zatın Moğolların emrinde bir bey olduğu zannedilmektedir. Kitabenin Türkçesi; *"Allahım 686 yılında ölen bu kabirde sakin, galip ve şeci sultana din ve dünyanınAlaaddin Aliye rahmet et, günahlarını af eyle !"* şeklindedir. Ovaköy

⁴⁶⁰ E. Konukçu, Şehri Mübarek Erzurum, s.209.

⁴⁶¹ Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Kümbetleri II**, s. 209.

⁴⁶² İ.H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi** s.417.

⁴⁶³ İ. H. Konyalı, s. 418.

kabristanında baş tarafında kandil resmi bulunan başka bir mezar taşı daha bulunmuştur. Kitabesine göre burada 1271 yılında ölen Necmeddin kızı Oktayo gömülüdür.⁴⁶⁴

f. Karanlık kümbet

Karanlık Kümbet, Erzurum'un Dervişağa mahallesinde bulunmaktadır. Karanlık Kümbet'in bir kitabesi mevcut olup, bu kitabenin Türkçesi; "Bu Kubbenin yapılmasını H:708 senesinde büyük emir Tuğbey Vecihiddin'in oğlu Sadrettin Türkbey emretti" şeklindedir. Karanlık Kümbet İlhanlılara aittir. İlhanlılardan Olcayto Hanın bir nevi imar seferberliği düzenlediği yıllarda yapılmıştır.⁴⁶⁵ Bu kümbet bir Moğol İlhanlı eseridir.

İlhanlı Olcaytu Hudabende Mehmed 'in bir çeşit bina inşası seferberliği ilan ettiği yıllarda 1308 yılında yapılmıştır. Bu türbeyi yaptıran büyük emir Sadreddin Türkbey ve babası Vecihuddin Tuğbey, kimdir. Bu türbe kimin için yapılmıştır? Bu cihetler henüz tam manasıyla aydınlanmış değildir. 1264 yılında Horasan'da vali olan Hoca Vecihiddin isminde bir zat Abaka'nın veziriydi. Bu kişinin Erzurum ve civarında ölmüş olması ve buraya gömülmüş olması muhtemeldir. Kitabenin üstündeki daire içindeki kufi kitabe okunmayacak kadar bozulmuş ve kırılmıştır. Erzurum salnamesinde burada medfun olanın Sadreddin Konevi olduğu söylenmektedir. Ancak Sadreddin Konevi hazretlerinin Konya'da ölmüş olması kitabenin tam olarak aydınlatılmamasına sebep olmuştur.⁴⁶⁶

Bu gün kümbet Derviş Ağa mahallesindedir. Bu Mahrutı kümbet yerlilerin "Kevek Taş" dedikleri bir cins taşla yapılmıştır. Üstü muntazam kesme taşlarla kaplanmıştır. On iki yüzlüdür. Saçak altını kırmızı taştan bir bilezik ve yüzleri beyzi kemerli kabartma kitabeler süsler. Yüzler, yüz seksener santim enindedir. Türbe bu tip türbeler gibi cenazelik denilen bodrum kısmı ile sandukaların konacağı, türbedarların vazife görecekleri ve ziyaretçilerin namaz kılacakları ikinci İcattan müteşekkildir. Bu katın kapısı şimale açılır. Üstü istalaktitli olan kapısının sahanlığı ve iki taraflı olduğunu tahmin ettiğimiz merdivenleri yıkılmıştır, Kümbetin doğu, batı ve şimale açılan pencerelerinin dış tarafları istalaktitlidir. Bu istalaktitlerin vaktiyle domates rengivle boyandığı

⁴⁶⁴ İ. H. Konyalı, s. 443; Z. Karakaş, s.67.

⁴⁶⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.441; Z. Karakaş, s. 68.

⁴⁶⁶ İ. H. Konyalı, s.411-412.

izlerinden anlaşılmaktadır. Kapının ustune kufi hat ile yazılan Allah ve Muhammed yazıları kısmen kırılmıştır.⁴⁶⁷

Karanlık Kümbeti yaptıran kişi Sadrettin'in babası Veciheddin, İlhanlı hükümdarlarından Abaka Han'ın veziridir. 1282 yılında Ahmet Teküdar zamanında bu şahıs hayattadır. Veciheddin Erzurum çevresindeki bir savaşta ölmüş, buraya gömülmüş ve oğlu Sadrettin babasının türbesini yaptırmıştır. Yanlış imar faaliyetleri sonucunda birçok yerde olduğu gibi Karanlık Kümbet'in bulunduğu alanda yeni binaların arasında kalmıştır. 1954 yılında Karanlık Kümbet Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarım görmüştür.⁴⁶⁸

D. KÖPRÜLER

a. Çoban Köprüsü

Hasan Kalesi'nin 15 kilometre şarkında bulunan Çoban Köprüsü, ülkemiz sınırları içinde bulunan mühim tarihi köprülerden birisidir. Köprü Karga Pazarı ve Aras sularının birleştikleri yere kurulmuştur. Köprü'nün solunda tepeler vardır, bu tepelerin eteğinden ve hemen köprü'nün yanından demir yolu geçer. 220 metre uzunluğundaki köprü altı gözlüdür.⁴⁶⁹

Halk arasında Çobandede Köprüsü olarak da anılan yapı, Erzurum'un Pasinler kazası yakınında Bingöl çayı ile Hasankale çayının birleştiği yerde Aras nehri üzerindedir. Erzurum'dan Muş, Erciş, Van yönlerine giden yollar bu köprü üzerinden geçer. Köprü'nün batı yüzündeki çok harap ve okunaksız durumda olan tamir kitâbesinden sıhhatli bir bilgi elde etmek mümkün değildir. Ancak bu metnin ilk satırında "Çoban" adı ve dördüncü son satırında da yazıyla 1140 (1727-28) tarihi teşhis edilmiştir. Fakat bu teşhisin doğruluğundan tamamen emin olunamamaktadır.⁴⁷⁰

Çobandede Köprüsü Erzurum-Ağrı karayolunun 55. kilometresinde ve Köprüköy yol güzergâhında yer almaktadır. Çobandede Köprüsü, İran Moğolları olarak bilinen İlhanilerin ıslahatlarıyla tanınan hükümdarı Gazan Han döneminde veziri Emir Çoban

⁴⁶⁷ İ. H. Konyalı, s. 410.

⁴⁶⁸E. Konukçu, ., Gündoğdu, H., Doğanay, H., Seyidoğlu, B., Okçu, L. S., Karabey, K., **Şehri Mübarek Erzurum**, Ankara 1992, s. 174.

⁴⁶⁹ İ. H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi** s.438.

⁴⁷⁰ Semavi Eyice, "Çoban Köprüsü", **DİA / VIII**, 1993, s. 350.

Sulduz tarafından iki buçuk yılda yaptırılmış⁴⁷¹ olup Yağan, Iski, Hasnikar ve Köprüköy köylerini bu hayrata vakfetmiştir.

Köprü hakkında ilk defa etraflı bir inceleme yapan öğretmen Abdürrahim Şerif Beygu'nun naklettiği yerel ifadelerle göre daha batıda olan bir başka köprünün selden yıkılması üzerine, İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın veziri olan Emîr Çoban Selduz bu köprüyü iki buçuk yılda yaptırmış ve Yağan, Işkı, Hasnikâr, Köprü köylerini bu hayratına vakfetmiştir. Ayrıca aynı hükümdarın beylerbeyi olan Emîr Çoban Noyan da Anadolu'ya girerek Karamanlılar'ın elinden Konya'yı aldıktan sonra İlhanlılar'ın Anadolu valisi sıfatıyla buradaki Türk beylerinin çoğu ona bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bir de Emîr Hüsameddin Çoban vardır ki mâlikâne usulüyle Kastamonu'ya sahip olmuştur. Fakat genel kabul, Pasinler'deki köprünün Emîr Çoban Noyan tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.. Evliya Çelebi, köprünün Çobanoğulları'ndan Çoban Kurduman Şah tarafından inşa ettirildiğini yazdıktan sonra başka bir yerde de bânisinin Çobanoğulları'ndan Melik Gazi olduğunu ileri sürer. Bu konu söylenti ve efsanelerle kesinlik kazanamamıştır.⁴⁷²

Çoban köprüsüne hâkim tepede Çoban Abdal veya Oğuz Gazi'ye ait olduğu söylenen bir de mezar vardır. Evvelce bunun bir kümbet-türbe içinde bulunduğu söylenir. Beygu ise Erzurum Evkaf Muhasebe Defteri'nde Zâviye-i Çoban Abdal'ın kaydını bulmuştur. Buna göre Anadolu'nun en eski köprülerinden olan bu eserin Asya'dan gelen gazi erenlerle ilgili olduğu düşünülebilir. Herhalde köprünün bakımı ile görevli olan bu erenlerden bir velî için türbe yapılmış ve zâviye kurulmuştur. Bu gelenek Osmanlı döneminde de sürdürülmüş, tehlikeli geçit yerlerinde ve köprü yakınlarında zâviye ve tekkeler yapılmıştır.⁴⁷³

Köprünün doğu tarafında mahmuzlar üzerinde zengin kabartma süslemeler görülür. Bunlar girift düğümler halinde geometrik motiflerden, zencereklerden veya ters ve düz "Y" biçiminde frizlerden meydana gelmiştir. Her ayakta değişik olan bu süsleme şeritlerinden birinde ise tomurcuklar ve yapraklardan meydana gelen bir bezeme yer almıştır. Köprünün altından su akmadığı zamanlarda pâyelerin alt kenarlarında da bazı kabartma süslemelerin varlığı görülmüştür.

⁴⁷¹ Hamza Gündoğdu, "Köprüköy Hanı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Erzurum 1998, s. 86.

⁴⁷² S. Eyice,, "Çoban Köprüsü", *DİA/ VIII*, 1993, s. 350.

⁴⁷³ S. Eyice,, s. 350.

Çoban Köprüsü Anadolu'nun en eski Türk köprülerinden biri olarak özel bir değere sahiptir. Yaptırını hususunda henüz bilinmeyen noktalar bulunmakla beraber mimarisi ve süslemesinin yardımıyla XIV. yüzyıla doğru yapılmış olabileceğini ileri sürmek mümkündür.⁴⁷⁴

1872 yılında Çobandede Köprüsü bir restorasyon çalışmasına daha sahne olmuş ve köprünün orijinalinde yer alan yedinci kemer gözü bu esnada örülerek kapatılmıştır. Köprü 1946-1948 yıllarında Erzurum - Horasan demiryolu yaptırılırken esaslı bir onarım daha geçirmiştir. Çobandede Köprüsünden birçok tarihi simada geçmiştir.189 1514 yılında Yavuz Sultan Selim, 1534- 1535 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman, 1647 yılında Evliya Çelebi tarihi köprüden geçenler arasındadır.⁴⁷⁵Ünlü seyyah Evliya Çelebi seyahatnamesinde Çobandede köprüsünden bahsetmiştir.

b. Ağaver Köprüsü

Ağaver Köprüsü, Erzurum'da Ilıca-Kandilli arasında Ilıcanın beş km batısında adını taşıyan Ağaver köyünde yer almaktadır. Köprünün temel kısımlarının daha eskiye ait olup olmadıkları anlaşılmamaktadır. Köprü, Karasu nehri üzerinde kurulmuştur. Köprünün 1322 tarihinde tamamlandığını gösteren kitabe, köprünün kuzey ve güney tarafında orta kemerin üzerinde beyaz mermere yazılmış olup, Trabzonlu Nemlizadelardan Hacı Mahmut ve Hacı Ahmet adlı iki kardeş tarafından yaptırıldığını gösterir. Ağaver Köprüsü, yapılan restorasyon çalışmaları sonucunda orijinalliğini tamamen kaybetmiştir.

Fırat'ın önemli kollarından biri olan ve Erzurum Ovasını suladıktan sonra Kandilli tarafına doğru akan Karasu üzerine yapılmış olan Ağaver Köprüsü'nün eski durumu konusunda fazla bilgimiz yoktur. Uç geniş, basık, yayvan kemerle XIX. yüzyıl sonlanndaki eklektik üslubu hatırlatır şekilde yenilenmiş olan köprünün orta gözünün kuzey ve güney yanlarında yuvarlak dön topuk bulunmaktadır. Doğubatu doğrultusunda Karasu üzerine otunulmuş olan bu köprünün batı yönünde hafif güneye doğru genişleyen eski temel izleri fark edilmektedir. Eski köprünün, daha uzun ve hafif kavisli olduğu anlaşılmaktadır. Kitabede; Trabzoni Nemlizade Hacı Ahmed ve Hacı Mahmud Kardeşlerin Hayrandır. Fi- 1320senesinin 19 undan 1322 senesinin Cemaziyel ahiri ayının 10'unda ifadeleri kayıtlıdır.

---

⁴⁷⁴ S. Eyice, s. 351.

⁴⁷⁵ İ. H. Konyalı, s. 440.

Düzgün kesme bazalt taşlarıyla yapılmış olan köprünün iki yanında kalın, sağlam blok taşlardan oluşan semer görünümlü korkuluklar vardır. Köprü en son 1989-91 yılları arasında Karayolları Genel Müdürlüğüne yenilenmiş, bu yenilerde orijinalliğini tamamen kaybetmiştir.⁴⁷⁶

---

⁴⁷⁶ H. Gündoğdu, “Köprüköy Hanı”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 4 s. 28.

SONUÇ

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Moğolların bütün dünyaya hâkim olma idealinin tabii bir sonucu olarak 'ın batısı, Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan İlhanlılar, bahse konu yüzyılda sadece Anadolu da değil bugün Ortadoğu adıyla anılan bölgenin büyük bir kesiminde de önemli ölçüde etkili olmuş siyasi teşekküllerden birisidir. İlhanlılar umumi olarak batıda Fırat Nehrinden, Doğu da Ceyhun Nehrine kadar uzanmıştır. Bir asır boyunca bu coğrafyada önemli değişiklikler ile birlikte bölgede önemli roller üstlenmişlerdir. Bu dönemde sınır komşuları ise Türkiye Selçukluları, Gürcü, Ermeni Krallığı ile Kert Hâkimiyetleri üzerinde söz sahibi olmalarına bakılırsa İlhanlıların bahse konu dönemde son derece önemli bir siyasi güce sahip oldukları görülmektedir. Bu dönemde bölgeye yoğun göçler olmuş ve coğrafyanın demografik yapısı değişmiştir.

İlhanlılar dönemde birçok ilim adamı Türkistan'dan İran'a, İran'dan, Anadolu'ya gelmiştir. Bunlar mutasavvıf, şair ve mütefekkirlerdir. Bu durum bölgenin ilim ve sanat alanında ilerlemesini ve kültürel anlamda zenginleşmesine sağlamıştır.

İlhanlıların Doğu Anadolu bölgesinde ikametleri, bölgenin Türkistan'dan gelen yeni bir Türk nüfusuyla beslenmesini sağlamıştır. İlhanlıların gerek başarılı ticaret politikası gütmeleri gerekse Aladağ'ı saray merkezi olarak kullanmaları Doğu Anadolu'daki ticari hayatın canlanmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde Hoy'dan başlayan yol Sökmenabad, Bagiri, Bend-i Mahi, Erciş, Hınıs, Avni, Pasinler üzerinden Sivas, Kayseri veya Trabzon'a ulaşarak dünya pazarlarıyla buluşma imkânına sahip olmuştu. Doğu Anadolu bölgesinde meydana gelen siyasi hadiseler ve tabii afetler sebebiyle İlhanlıların bu bölgeye yaptırdıkları kervansaray, kümbet, saray ve diğer mimari yapıların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Ancak İlhanlılar dönemine kadar Doğu Anadolu bölgesinde ıssız kalan bazı eski yerleşim yerlerinin bu dönemden itibaren yeniden canlandığı, yerleşilen bu bölgelere o dönemde verilen yer adlarının büyük çoğunluğunun günümüze kadar korunduğu bilinir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLAH MUHAMMET İBN BATTUTA TANCİ, **İbn Battuta Seyahatnamesi I**, (nşr. A.S.Ayktut), İstanbul 2004,
- ABDÜLRAHİM ŞERİF, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul 1936
- ABU'L-FARAC, **Abu'l Farac Tarihi I- II**, (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1945-1950.
- AHMED, Eflaki, **Ariflerin Menkıbeleri I-II**, (nşr. Tahsin Yazıcı), MEB, İstanbul 1964.
- AK AKÇE, **Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, Tuncer Aykul-Şennur Aydın, İstanbul 1992.
- AKÇAY, İlhan, "Yakutiye Medresesi", ", **Vakıflar Dergisi VI**.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I**, Ankara 1988.
- AKNERLİ GRİGOR, **Moğol Tarihi**, (nşr. Hrand D. Andreasyan) İstanbul 1954
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud, **Müsamertü'l Ahbar**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- AKTAN, Ali, "*Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi*", **İlahiyat Fakültesi Dergisi X**, (Erzurum 2000
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYİNİ, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998,
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1999.
- ALISEN, T.T. **Culture and Conquest in Mongol Eurasia**, Cambridge 2004.
- ALINGE C., **Moğol Kanunları**,(nşr, Coşkun Üçok), Ankara 1967.
- AMITAI, R. PREISS "*Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate*" Kominklijke NV, JESHO 42,I, Leiden 1999.
- ANDREASY AN, D.Hrant, "Türk Tarihine Dair Ermeni Kaynakları", **Tarih Dergisi, I**, (İstanbul 1949.
- ANONİM SELÇUKNAME, (nşr. F.N.Uz1uk), Ankara 1952.
- ARSLANAPA, Oktay, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi**, Ankara 1991.
- ASHTOR, Eli yahu, **Histoire des Prix et des Salaires dans L'Orient medieval**, Paris 1969.
- AŞAN, M. Beşir, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1992,
- AŞIKPAŞAZADE, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, (nşr. A. Nihal Atsız), Ankara 1985.
- AYDINLI, Osman, "*Semerkant*", **DİA XXXVI**, İstanbul 2000.

- BARHEBRAEUS, **Muhtasarüddüvel**, nşr. Salhani, Beyrut 1890, M.Şerafettin Yaltkaya,
- BARTHOLD, V.V., **İslam Medeniyeti Tarihi**, (nşr. M. Fuat Köprülü), Ankara 1977.
- BATTUTA TANCİ, **İbn Battuta Seyahatnamesi I**, (nşr. A.S. Aykut)
- BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I- Anadolu'nun İdari Taksimatı**, TKAE, Ankara 1988.
- BAYKARA, Tuncer, **Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy)**, Ankara 1991.
- BİLGİN, Orhan, “*Cüveyni, Ata Melik*”, **DİA /VIII**, 1993,
- BOYLE, J. A., *The Successors of Genghis Khan Translated from the Persian of Rashid al – Din*, London 1971, s.33, 51.
- CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (nşr. Yıldız Moran), İstanbul 1994.
- CANTAY, Gönül, “*Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Van*”, **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu** (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006.
- CEVİZLİOĞLU, Hüseyin, **Coğrafyadan Tarihe Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu**, İstanbul 1991
- ÇAY, M. Abdulhaluk, **Anadolu'da Türk Damgası**, Ankara 1983.
- ÇAYIRDAĞ, Mehmet, “*Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 48, (Haziran 1987).
- ÇETİN, Halil,” İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu Siyasetinin Temel Dinamiği-Göçebe Türkmen Çatışması”.
- ÇETİN, Osman, “*Horasan*”, **DİA / XVIII**, 1998, s.234.
- D'OHSSON, Abraham Konstantin, **Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)**, (nşr. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008.
- DARKOT, Besim, “Erzurum”, **İA/ IV**, 1945.
- DENKNALBANT, Ayşe, “Yakutiye Medresesi ve Kümbeti”, **DİA / XXXXIII**.
- DULAURIER, E.”, Ermeni Müverrihlere Nazaran Moğollar”, **Türkiyat Mecmuası II**, İstanbul 1926
- DURAK, “İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi”, **I. Uluslar arası Ahlat – Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu, (23- 25 Ağustos 2012 Ahlat- Bitlis)** İstanbul 2013.
- _____“Çingizli Hatunları – I Sorgaktani beki” **Turkish Studies III/I** Winter 2008.

- _____“İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede Azerbaycan'da Moğollar”
Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslar arası Folklor Sempozyumu,(17 Ekim 2007)
- _____“İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi”, **I. Uluslar arası Ahlat- Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu**, s. 242-243. Bitlis- Ahlat 2012.
- _____“İlhanlılar Döneminde Tebriz Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi”
Hezareler/ Hazaralar, Malatya 2008
- ABU'L FARAC, Gregoryus (Bar Hebraeus), **Abu'l Farac Tarihi I/ II**, (nşr. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1987.
- ABU'L FARAC, Gregoryus (Bar Hebraeus), **Tarih-i Muhtasarı'd Düvel**, (nşr. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941.
- EL-BELAZURİ, **Fütuhu'l Buldan**, (nşr. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- EMECEN, Feridun, “Uç Beyi”, **DİA XLII**, 2012, s.38.
- ERDEM, İlhan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**,
- _____“Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakındoğu'ya Etkileri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XX/31, Ankara 2000.
- _____İlhan, “Türkiye Selçukluları- İlhanlı İlişkileri (1258-1308)”, (Basılmamış Doktora Tezi), **AÜSE**, Ankara 1995.
- _____“Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri”, Ankara 1995 s. 81 vd.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname I/4**, (nşr. S.A. Kahraman- Y. Dağlı), İstanbul 2010.
- FINDIKLIOĞLU, Ziyaeddin Fahri, **Erzurum Şairleri**, Ankara 2010.
- GABASHVİLİ, M., “İlhanlı Devleti'nin Uluslar arası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türkler”, **Türkler Ansiklopedisi VIII**
- GARTHWAİTE, G.R, **The Persians**, London 1953
- GENCELİ, Kiragos, **Moğol İstilas Tarihi**, (nşr. Gürsoy Solmaz), Ankara 2002.
- GOLDEN, P.B., "Rise of the Chinggisids", **The Cambridge History of Inner Asia the Chinggisid Age**, (nşr. N.D.Cosmo), Cambridge 2009.
- GÖDE, Kemal, “Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hâkimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış”, **Süleyman Demirel Ü. Fen Edeb. Fak. Sos. Bilimler Dergisi**, Isparta 1995.
- GROSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, (M. Reşat Üzmen), İstanbul 1980.
- GROUSSET, Rene, **L'Empire Mongol**, Paris 1941 .

- GUILLAUME de Rubrouek, **Voyage dans L'empire Mongol**, tre. **Claude et Rene Kapples**, Paris 1985.
- GÜL, Muammer, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, İstanbul 2010.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "*Köprüköy Hanı*", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 4, Erzurum 1998.
- GÜNDÜZ, Tufan, "*Kars*", **DİA/ XXIV**, 2011,
- HAFİZ Ebru, **Zeyl-i Camiü't Tevarih-i Reşidi**,(nşr. Hanbaba Beyani) Tahran 1317
- HAFİZ EBRU, Şehabeddin Abdullah b. Lütfüllah b. Abdürreşid, **Zeyl-i Camiü'd Tevarih- i Reşidi Zübdetü't- Tevarih**, (nşr. Dr. H. Beyani), Tahran 1939.
- HAMDULLAH MÜSTEVFİ-Yİ KAZVİNİ, **Nuzhetü'l Kulub**, (nşr. Guy le Strange), Leiden 1913
- HAMDULLAH, Mustavfi, **Nuzhat al- Qulup**, (translated by G. Le Strange), London 1919.
- HAMDULLAH, Mustavfi, **Tarih-i Güzide**, (nşr. Edwar Brovn), London 1910.
- HAMMER, Purgstall, **Geschichte der İlchane, das ist der Mongolen in Persien, Darmstadt, I-II**, 1842- 1843.
- HARTOC, Leo De, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**, (nşr. S.Uzun), Ankara 1989.
- HISTOIRE des Campignes de Gengis Khan, traduit et annote par Paul Pelliot et Louis**
- HONDMİR, **Habibü's- Siyer**, (nşr. Muhammed Bebirsiyaki), Tahran 1353.
- HOWORTH, H.H., **History of the Mongols from the 9th to the 19th Century**, London 1876.
- İBN BATTUTA, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, (nşr. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2000.
- İBN BATUTA, **Tuhfetü'n Nüzzar**, (nşr. Şerif Paşa, M. Çevik), İstanbul 1983.
- İBN BİBİ, **El- Evamirü'l Ala'iyye fi'l Umuru'l Ala'iyye I-II**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.
- İBN FAZLAN, **Seyahatnamesi**,(nşr Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.
- İBNİ ŞEDDAD, İzzeddin Muhammed, **Baypars Tarihi**, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2000.
- İBNÜ'L ESİR, Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b.Ebi'l Kerem Muhammed el Cezeri, **El-Kamil fi't Tarih**, (Abdulkerim Özeydın), İstanbul 1985.

- İBNÜ'L-ESİR, **el-Kamil fi't-tarih, İslam Tarihi**, (nşr. Ahmet Atrakça-Abdulkerim), İstanbul 1931.
- İNAN, Abdulkadir, "*Destan-ı Nesi-i Çingiz Han Kitabı Hakkında*", **Azerba Y.can Yurt Bilgisi**, (1934), İstanbul 2009, s.25-28.
- JEAN DE PLANCARPİN, **Histoire des Mongols**, traduit par D.J.Becq et par L.Hambis,
- KAFALI, Mustafa, **Çağatay Hanlığı**, (1227-1345), Ankara 2005
- _____ "*Cengiz Han*", **DİA/ VII**, 2007, s.369.
- _____ "*Batu Han*", **DİA/ V**, 1992
- _____ **Altınorda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977
- _____ **Harezşahlar Devleti Tarihi**, 2.baskı, Ankara 1984.
- KAMALOV, İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003,
- _____ "*Yarlık*", **DİA XLIII**, 2013
- _____ "*Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 140, Ekim 2000.
- KANAT, Cüneyt, "*Gazan Han Zamanında Memluk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar*", **Tarih İncelemeleri Dergisi XV**, İzmir 2000.
- KARAKAŞ, Zehra, Erzurum'da İlhanlılar Dönemi(Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, **Ahlat Mezar Taşları**, Ankara 1992
- KARAMAĞARALI, Haluk, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi Barisi Hakkında Mülâhazalar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi III**, 1971,
- KARAMAĞARALI, Beyhan, **Ahlat Mezar Taşları**, Ankara 1992.
- KAŞGARLI Mahmud, **Divanü Lügat'it-Türk**, nşr. Kilisli Rifat (Bilge), İstanbul 1915-
- KAYA, Abdullah," İlhanlıların Anadolu Türkmen İstilas Beylerine Karşı Politikası", s.293
- KAYMAZ, Nejat, **Pervan e Mu'inü'd-din Süleyman**, Ankara 1970.
- KELEŞ, Erol, "*Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu ve Ahlat*," **II. Uluslar arası Ahlat – Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu 23- 25 Ağustos 2012 Ahlat- Bitlis**, İstanbul 2013.
- KELEŞ, Erol, **Van Gölü Havzası'nın Tarihi Coğrafyası**, (Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2012.
- KILIÇ, Orhan, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)**, Ankara 1990.

- KİRAGOS, “*Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar,*” **Türkiyat Mecmuası, II**
- KİRAGOS, Genceli, Moğol İstilası Tarihi, (nşr. Hrant D.Andreasyan), İstanbul 1942.
- KİRANŞAN, Çiğdem, “*Ahlat’ı Ziyaret Eden Osmanlı Padişahları*”, **III. Uluslararası Ahlat- Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu**, Bitlis 2014
- KONUĞÇU, Enver, “*Berke Han*”, **DİA / V**, 1992.
- _____ “*Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S:86, Ekim 1993.
- KONYALI, İ. Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960
- KÖPRÜLÜ, Fuad, Türk Fen edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926.
- KÖYMEN, M.A, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, **Erzurum Müzeleri**, İstanbul 2005.
- LANE, G. Early Mongol rule in Thirteenth Century Iran, New York 2003
- LEWİS, Bernard, **Alamut Kalesi Hasan El Sabbah**, İstanbul 2004,
- DEMİR, Mustafa, “*Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu*”; **Anadolu’da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri**, (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002.
- MARCO POLO, **Dünya’nın Hikâye Edilişi (Harikalar Kitabı I)**, (nşr. Işık Ergüden)), İstanbul 2003.
- MARCO POLO, **Dünyanın Hikaye Edilişi Kitabı II** (nşr. I. Ergüden), İstanbul 2003.
- MORGAN, D. O. Medieval Persia 1040- 1797, London 1945. “The Mongol Armies in Persia”, 1979
- MEHMET NEŞRİ, **Neşri Tarih I-II**, (nşr. M. Altay Köymen) Ankara 1983.
- MİRHOND, **Tarih-i Ravzatu’s- Safa**, Tahran 1901.
- _____ **Moğolların Gizli Tarihi** (Yazılış Tarihi: 1240), (nşr. Ahmet Temir), Ankara 1986.
- MÜVERRİH VARDAN, “*Türk Fütuhât Tarih*”, (nşr. Hrant D. Andreasyan), **Tarih Seminerleri Dergisi**, İÜEFY, İstanbul 1937.
- NASIR-I HÜSREV, **Sefername**, (nşr. Abdulvahab Tarzi) MEB, İstanbul 1994.
- KILIÇ, Orhan, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat** (1534- 1605), Ankara 1999.
- OCAK, A.Yaşar, Babailer İsyanı, İstanbul 1980.

- ORAL, M. Zeki, “Anadolu’da İlhanlı Devri Vesikaları, Timurtaş Noyan Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeler”, **V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1956.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Alaaddin Keykubat Çağında Batı İran’da Çormahan Noyan’ın Durumu ve Statüsü”, **Selçuk Dergisi**, Sayı: 3, Haziran 1988.
- Sino Turcica**, Taipei 1964,
- Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı**, Ankara 1966.
- ÖMERİ (Şihabüddin İbn Fazlullah), **Mesalikü'l-ebzar, fi Memaliki'l-emsar, Tiesenhausen** (nşr. İ.Özaydın), I-XII, İstanbul 1985-1987.
- ÖZBEK, Süleyman, “El-Melikü’z- Zahir Rüknu’ d-Din Baybars Zamanı Memlûk
- ÖZDEMİR, Ahmet, **Moğol İstilası Abbasi Devletinin Yıkılışı: Cengiz ve Hûlâgû**
- ÖZEN, Firdevs, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, **DTCF Dergisi 56/2**,
- ÖZGÜDENLİ, O. Gazi, “Taberistan”, **DİA / XXXIX**, 2010, “Cengiz Han’ın yerini alan Moğol büyük hanı ‘(1229-1241) **DİA / XXXIV**.
- _____ “Olcaytu Han”, **DİA/ XXXIII**, 2007
- _____ “Ebu Said Bahadır Han Dönemine Ait Dört Yarlık” **Bellekten LXIX/254**
- _____ “Moğollar” **DİA/ XXX**, 2005
- _____ **Osman Gazi, Gâzân Han ve Reformları**, Marmara Üniv. Türkiyat Paris 1965.
- PELLIOT, Paul, "Les Mongols et la Papauté", **dans Revile de l'Orient Chretien, XXIII**,
- REŞİDÜDDİN, Fazlullah, **Camiü't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)**, (nşr. İsmail Aka vd.), Ankara 2013.
- ROUX, Jean -Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul 2001.
- RUY GONZALES De Clavijo, **Timur’un Hayatı, Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler**,(nşr. Zeynep Ertan), İstanbul 2008.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1989.
- SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, **DİA II**, 1989.
- SAUNDERS, J. J.. (1971). **The History of the Mongol Conquests**. London.
- SEVGİ, Ahmet, “Mevlânâ’nın İdarecilere Tavsiyeleri”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat**
- SEVİM ALİ, “Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not” **Bellekten XXV/97**, Ankara
- SEVİM, Ali- YÜCEL Y. **Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989.
- SINOR, David. (1971). “On Mongol Strategy”. **Proceedings of the Fourth East**

- SMITH, Jr. John Mason. (2000). "Mongol Nomadism and Middle Eastern
- SOLMAZ, Gürsoy, "Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar", *Atatürk Üniversitesi Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri*,(Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2000.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, (nşr. Cemal Kültür), Ankara 1987.
- SÜMER, Faruk, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", *Bellekten L*, Ağustos 1986, Ankara 1986.
- _____ **Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**
- _____ "*Ahlat*", **DİA/ II**,
- _____ "*Anadolu'da Moğollar*", **SAD I**, Ankara 1970.
- _____ "*Argun*", **DİA /III**,
- _____ "*Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler*", **Bellekten LIV**, Ağustos 1990.
- _____ **Oğuzlar**, Ankara 1967.
- _____ "*Kösedağ Savaşı*", **DİA XXVI**, s. 272.
- ŞAHİN, T. Erdoğan, **Erzincan Tarihi**, Erzincan 1985
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., "*Marco Polo*" **DİA XVIII**, 2003.
- ŞAMAN DOĞAN, Nermin, "*Anadolu'da İlhanlı İzleri*", s. 34
- ŞEREFHAN, **Şerefname**, (nşr. M. Emin Bozarıslan), İstanbul 1990.
- ŞİKARİ, **Karamanoğulları Tarihi**, (nşr. M. Mesud Koman), Konya 1946.
- TABAK, Nermin, **Ahlat Türk Mimarisi**, İstanbul 1972.
- TANERİ, Aydın Taneri, **Harzemşahlar**, Ankara 1993.
- TARKAN, Tefvik, "*Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi*", **50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I**, Erzurum 1974, s.7.
- TAŞAĞIL, Ahmet, "*Türkistan*", **DİA XLI**, 2012
- TEKİN, Rahmi, **Ahlat Tarihi**, Ankara 1992.
- TEMİR Ahmet, **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara 1948.
- _____ "Samagar Noyan", Köprülü Armağanı, Ankara 1953, s.495-500.
- _____ "*Moğol (veya Türk – Moğol Hanlığı*" **Türkler Ansiklopedisi VIII**
- _____ "*Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan*".
- THACKSTON, W. M.. (1999). *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-Tawarikh: Compendium of Chronicles*. (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin). III.Duxbury.

- TOGAN, Z.Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946.
- GÜNDÜZ, Tufan, **Bozkırın Efendileri (Türkmenler Üzerine Makaleler)**, İstanbul 2009.
- TURAN, Osman, "*Çingiz Adı Hakkında*", **Belleten**, V, 1941
- _____ **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2010
- _____ **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2009.
- Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi XIV**, Erzurum, 2000, s.214–270
- ULUÇAM, Abdüsselam, "*Çifte Minareli Medrese Üzerine Bir Yorum*".
- USLU, Recep, "*Herat*", **DİA XVII**,1998
- UYAR, Mustafa. (2007). **İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı**. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H.. (1970). **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**. Ankara 1998.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, **Çifte Minareli Medrese Medrese (Erzurum)**, Erzurum 1989
- ÜREKLİ, Ürekli, "*Celayirliler*", **DİA / VII**, 1993.
- VARDAN, "*Türk Fütuhât Tarihi*", (nşr. H.D. Andreyan, **Tarih Semineri Dergisi I**, İstanbul 1937.
- VASSAF (Fazlullah b, Abdullah eş-Şirazi), **Tarih-i Vassaf**, V, Bombay 1852
- VLADİMİRTSOF, B.Y., **Cengiz Han**, (nşr. Hasan Ali Ediz).
- W.W. RUBRUK, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, (nşr. E. Ayan), İstanbul 2001
- WİLHELM, von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012.
- YAKUBOVSKY, A. Y. **Altınordo ve İnhitâtı**, (nşr. Hasan Eren), İstanbul 1955.
- YALTKAYA, Ş., **Baybars Tarihi**, İstanbul 194 1 .
- YAŞA, Recep, **Bitlis' te Türk İskânı**, Ankara 1992
- YETKİN, Suut Kemal, **İslam Mimarisi**, Ankara 1965, s. 117; C. E. Arseven, **Türk Sanat Tarihi I**, İstanbul, s. 42
- YETKİN, Suut Kemal, "*Çifte Minareli Medrese*", **İlahiyat Fakültesi Dergisi II**, 1952.
- YILDIZ, H.Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976.
- YİĞİT, İsmail, "*Kalavun*"**DİA /XXIV**, 2001.
- _____ "*Memlükler*", **DİA XXIX**, 2004

YUVALI, Abdulkadir, **Hülegü Han ve Zamanı**, Ankara 1979, (Basılmamış Doktora Tezi) **İlhanlılar Tarihi – I- Kuruluş Devri**, Kayseri 1994.

____ “*Geyhatu Han*” **DİA/ XIV**, 1996

____ “İlhanlılar”, **DİA/ XXII**, 2000,

____ “*Gazan Han*”, **DİA / XIII**.

